

विषय :-

अक्षय

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૫૨૪૬ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ અધ્યાત્મ - ૧

વિષય ૬ : ૩

અશ્રુધારા

પેહલી

લેખક:
ઈમામશાહ બાનવા

પ્રકાશક:
બાનવા બુક ડિપો
કોટ સરીલ, કાલુપુર.
અમદાવાદ.

પ્રથમાવૃત્તિ
ઈ. સ. ૧૯૩૦

પ્રા. ૨૦૦૦
ઈ. સ. ૧૩૪૩

કીંમત ૦-૧૨-૦

સર્વે હક પ્રગટ કર્તાઓએ
પોતાને સ્વામિન રાખ્યા છે.

ગુજરાત વિધાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૉપીરાઈટ-સંગ્રહ
૧૫૨૦૪૬

પૃષ્ઠ ૧ થી ૧૧૨ અમદાવાદ પ્રી.
પ્રેસમાં એલમદમીયાં જી. ઉરૈઝીએ
તથા પૃષ્ઠ ૧૧૩ થી ભાગ્યોદય
પ્રી. પ્રેસમાં જોદાલાલ દેવશંકર
દવેએ છાપ્યું.

પ્રસ્તાવના.

આ છુક ચાર વર્ષ ઉપર પ્રગટ થઇ હોત, અને તેની હાલમાં બીજી આવૃત્તિ પણ બહાર પડી હોત પરંતુ મારે નુકશાનમાં ઉતરવાનું કુદરતે ધારેલું હશે તે અનુસાર તેમ થયું. “રહબર”ના અધિપતિ પશુમાં આ છુક મારા તરફથી ગ્રાહકોને ભેટ આપવા માંગતો હતો, અને સાત ફરમાં છપાઈ પણ ગયા હતાં, કે કાંટાખાજ કુદરતે પોતાનો દોર ચલાવ્યો. પ્રેસ ચક્રમાં પડ્યું. ત્યાં છુકના ફરમાં પણ ફસાયા. સમજાવટ તથા પ્રયત્નમાં લાંબો સમય કપાઈ ગયો, છેવટે અક્કી બીજીવાર છપાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. મેટર પ્રેસમાં આપી દેવામાં આવ્યું. થોડું કંપોઝ પણ થઇ ગયું, કે અણધાર્યાં તે સાત ફરમાં મને મળ્યા કે બીજીવાર છપાવવાનું મુલતવી રાખી વધુ ભાગ છાપવાનું વ્યાજબી ધાર્યું. અર્થાત લાંબા સમયની ધારેલી આશા આજે પૂર્ણ થાય છે; અને સદરહુ છુક વાચકોની સેવામાં મુકવા ભાગ્યશાળી થયો છું. તે માટે ખુદના લાખલાખ શુક્રાના અદા કરે છું.

આ મારી બીજી કૃતિ છે; પહેલી કૃતિમા ઇસ્લામી આલમે સારો સદ્કાર આપ્યો છે; આશા છે કે આ છુક પણ વધુ પ્રમાણમાં ફેલાશે. આવી વસ્તુસ્થિતિ જ્ઞેતાં બાનવા છુકડીપો તરફથી ખરીદારોના લાભાર્થે એક યોજના ઘડી કાઢવામાં આવી છે; અને તે છે મુસ્લિમ ગૌવર ગ્રંથમાળા.

આશા છે કે દરેક મુસલમાન આનો અવશ્ય લાભ મેળવશે.

લિ.

તા, ૧-૯-૧૯૩૦

અમદાવાદ.

}

આપનો માયાળુ.

ઇમામશાહ બાનવા

નામ નોંધાવો

ટુંક સમયમાં ચાલુ કરવામાં આવશે.

ગ્રાહક થાવો

એક અળેડ સાહસ, સર્વેથી ઉત્તમ અને સર્વેથી સસ્તી

મુસ્લિમ ગૌરવ-ગ્રંથમાળા

આ ગ્રંથમાળા માત્ર મુસ્લિમોને સસ્તુ સાહિત્ય આપી તેમના વડિલો, પૂર્વજો, તેમના ધર્મ વગેરેથી વાકેફ કરવાનો છે. તે સાથે તેમને જાગૃત તથા સાચા મુસલમાન બનાવવાનો છે. આથી જે કોઈ આઠ આના ડિપોઝિટ ભરી કાયમના ગ્રાહક થશે, તેમને દરેક પુસ્તક અર્ધી કીમતે તથા બીજાઓને અસલ કીમતે આપવામાં આવશે. દરેકમાં ટપાલ ખર્ચ અલગ ગણવામાં આવશે. આખા વર્ષમાં વધુમાં વધુ ત્રણ પુસ્તકો પ્રગટ કરવામાં આવશે. જેની વી. પી. પાછી આવશે તેના ડિપોઝિટના આઠ આના નુકશાન પેટે વસુલ થયેલા ગણાશે.

પહેલા વર્ષમાં પ્રગટ થનાર પુસ્તકો

- (૧) કામાન્ધોની હાણુ અને પૃથ્વીરાજ ચૌહાણ.
- (૨) મસ્તદેવી કિંવા અપરાધી દાહિર.
- (૩) હિંદના ઇતિહાસ પર નજર.

માટે

મુસલમાનોની ઉન્નતિ ખાતર તમો તથા તમારા

મિત્રોને તરત ગ્રાહક બનો અને બનાવો.

મેનેજર:-ગ્રંથમાળા

વ્યવસ્થાપક : ખાનવા બુક ડીપો.

કોટ સફીલ. કાલુપુર—અમદાવાદ.

(૨૭૨૨૬) ગુલઝાર આઈ પાવડર (૨૭૨૨૬)

આ પાવડર આંખના ઉપચાર તરીકે અનોડ
ઉત્તમ ઔષધિ સાબિત થયું છે.

કારણ ?

તે આંખના સોજને મટાડે છે,
તે લાલાશને જડમુળથી નાશ કરે છે.
તે કળતરને તરત આરામ કરે છે.
તે દુખવા આવેલી આંખોને તરત મટાડે છે.

માટે

એકજ વાર વાપરી ખાતરી કરો.

એમ. યુ. ઈસ્માઈલ.

ચાંદલાઓલ. અમદાવાદ.

હવે પછી દુકમાં મસ્તીખોર માથુક

પ્રગટ થશે.

જેના લેખક એક એમ. એ. એલ. એલ. બી. થએલા છે. તેમની કસાયલી કલમથી આ એક હાસ્ય રસપૂર્ણ દુકાની વાર્તાઓનો સંગ્રહ વાચતાંજ પોકારી ઉઠશે કે “હમણાં સુધી હાસ્યરસની જેટલી જુકો વાંચી છે, તે સર્વે કરતાં આ જુક અત્યુત્તમ છે.”

કલરણ ?

તેમાંની દરેક વાર્તા ગોઘઘાયક છે, માર્ગદર્શક છે, તથા સંસાર વ્યવહારમાં જે કુરિવાજો ધર કરી બેઠા છે; તેની સુધારણા અર્થે આ જુક લખવામાં આવી છે. સાથે વાકયે વાકયે ખડખડાટ હસી પડાય છે. એટલુંજ નહીં પણ હસ્તા હસ્તા લોટ પોટ થન જવાય છે.

ખાનવા જુક ડીપો.

કાટ સફીલ. કાલુપુર. અમદાવાદ.

મહામદઅલી વી. હસની

હેત ભર્યું સમર્પણ.

માનવતા પ્રિયમંધુ.

મોહમદઅલી. વી. હસની.

જેઓ એક મારા વિદ્યાર્થી અવસ્થાના સચ્ચા મિત્ર અને મૈ પણ નામના નહિ પણ કામના. જેમના હૃદયમાં સ્વદેશ સેવા અને રાષ્ટ્રિય લાવનાના દૃઢ અને સચ્ચા ઉભરાઓ થયાજ કરે છે, અને આ અત્યોત્તમ ગુણાલંકાર તેમનામાં બાળપણથી જન હોય ! તેમ હું અનુભવે માનતો થયો છું. આજ દેશદાઝના કારણે ઇ. સ. ૧૯૨૧ માં રાષ્ટ્રિય ચળવળ આલતાં—તેઓ એક સીનિયર સાથે સરકારી સર્વિસમાં સારી લાગવગ તથા માન ધરાવતા છતાં—દેશ લાગણીને ખાતર રાષ્ટ્રિય સેવાને ઉચ્ચ સ્થાન આપ્યું; સાથે તેમાં વધુ દીપી નીકળ્યા. ઘણી રાષ્ટ્રિય શાળાઓ તેમના હાથે આપાદ થઈ, અને તેમની ઉત્તમતા, અપૂર્વ લાગણી અને કાર્ય-કુશળતા તથા પ્રવિણતાના કારણે હાલ પણ તેઓ મજબૂત મહાજન શાળાઓના ઇન્સ્પેક્ટર તરીકેનો માનવતો હોદ્દો ભોગવી રહ્યા છે. એવા મારા એક સાચા મિત્ર અને મુરબ્બીને મારી આ છોક પૂજ્યભાવે અર્પણ કરતા હર્ષાનંદ થાય છે.

હું છું આપનો માયાળુ
ઇમામશાહ બાનવા.

અનુક્રમણિકા

૧. દુઃખી નાઝ	...	...	...	૫. ૧—૩૮
૨. સોયની અણી	...	...	...	,, ૩૯—૪૭
૩. કલીમ	...	...	...	,, ૪૮—૫૭
૪. બહાલા માટે	...	...	...	,, ૫૮—૬૭
૫. જલિમ મુસ્લિમ	...	...	...	,, ૬૮—૮૩
૬. હલીમા	...	...	...	,, ૮૪—૯૫
૭. મદનો જલશે	...	...	...	,, ૯૬—૧૦૮
૮. નિર્દોષ અઝીમા	...	...	...	,, ૧૦૯—૧૨૨
૯. મજ્દ	...	...	...	,, ૧૨૩—૧૩૩
૧૦. મુસ્લિમની ઇદ	...	...	...	,, ૧૩૪—૧૪૩
૧૧. અપમાન	...	...	...	,, ૧૪૪—૧૫૬
૧૨. માસુમની ઇદ	...	...	...	,, ૧૫૭—૧૭૩
૧૩. એકજ ભૂલ	...	...	...	,, ૧૭૪—૧૮૫

તૈયાર થાય છે.

તૈયાર થાય છે.

તૈયાર થાય છે.

ખાતુને જન્નત

આવૃત્તિ. ૨ જી.

હઝરત ખીખી કાતમા [૨] નું અજોડ જીવન ચરિત્ર; જેની પહેલી આવૃત્તિ હાથે હાથ ઉપડી જવાને કારણે ખલાસ થઇ ગઇ છે; અને બુકની ઉત્તમતાના કારણે માંગણીઓ ચાલુ હોવાના કારણે ખીજી આવૃત્તિ સુધારા વધારા સાથે તૈયાર થઇ રહી છે; આ વખતે આ બુક સચિત્ર પ્રગટ થશે. કીમત રૂ. ૨-૦-૦

ખાનવા બુક ડીપો.

કોટ સરીલ કાલુપુર—અમદાવાદ.

અશ્રુધારા.

ભાગ ૧ લો.

કુઃખી નાઝ.

(૧)

“ ખુદા ! ખુદા !! આ રૂપ શા માટે ? સૌંદર્ય શા માટે ? કુઃખનું કારણ આ માટે રૂપ ? પ્રિતમની વ્હાલી થાવું તેનું કારણ પણ રૂપ ! પણ હાય મારામાં એવું શું મુકી રાખ્યું છે ! મારા કરતાં વધારે સ્વરૂપવાન જગતમાં તો શું પણ આ ગામમાં પણ વધારે છે. તો શું તેમને પણ મારા જેટલુંજ કુઃખ હશે ? ના ના તેવોના પતિ મારા પતિ કરતાં સારાં હશે. તેવો રૂપની કદર કરતાં હશે. હું રૂપવાન એટલે એવકા ! હાય ! ”

આવી રીતે એક યુવતી પોતાની અગારીમાં બેસી બોલતી હતી. તેના બોલબોલ સૌંદર્ય બધી ગાલ ચંદ્રમાના પ્રકાશમાં ઓરજ છટા આપતા હતા. તેની આંખ હરણી આંખને લગ્નવનાર તથા મોટી હતી. તેમાં આંસુ ભરાઈ ભરાઈ દેલવાતા હતા. ન્યારે આંખમાં ન આતા તો ગાલ ઉપર સરી પડતા, ત્યાંથી છાતીના ભરાવઢાર ભાગપર

કુદી પડતાં અને ત્યાંથી ખોળામાં શાન્ત થઈ જતાં, ને બાળા આકાસ સામી જોઈ નિશ્વાસ નાંખતી હતી. મસ્તક ઉચું નીચું કરવાથી માથા ઉપરની આંદણી સરી પડી હતી, ને પાછી તે ઓઢી લેતી, પણ આથી ધુંધરીયાલા વાલ કંઈ સંતાતા નહોતા, તે તો પોતાની છટા દેખાડ્યા વગર રહેતાજ નહિ. તેના મા બાપ નાનપણમાં જુદાઈનો દાગ આપી ગયા હતા. જેથી તે બાળા પોતાના ભાઈ પાસે બેસી રહતી. તેને વલગી પડતી. તેનો નાનો ભાઈપણ રહતો, અને પૂછતો “બેન તું શા માટે રહે છે” ત્યારે તે બાળા પોતાના જળથી ભરેલી આખ લુછ્યા વગર વધારે રહતી ફસડો ચઢી જતો. આથી તેનો ભાઈ ઘભરાઈ જતો. અને પ્રશ્ન ઉપર પ્રશ્ન કરતો કે શું આપણાં માતાપિતા જે ગામ ગયા છે ત્યાંથી પાછા નહિ આવે ? બાળા કેલતી “ના.”

“કેમ શા માટે ? શું આપણે તેમને વ્હાલા નથી ? શું તે આપણાં માબાપ નોહતા ? શું આપણે તેમને નથી આહતા ! નથી યાદ કરતા ?

“આપણે તેમને વ્હાલા હતા તેવોજ આપણાં માબાપ છે. દુકમાં તું જે કહે છે તે સત્ય છે. પણ હાય.”

“પણ બેન તું રડ રડ શા માટે કરે છે ? તું મારા પ્રશ્નનો જવાબ કેમ નથી આપતી ! શું ? આપણાં માબાપ જે ગામ ગયા છે ત્યાંથી નહિ આવે.”

“તે કયા ગામ ગયા છે ભાઈ. શું તને એ ખબર છે ?”

“ના, મોટીમાં ને મોટા બાપુ કેલતા કે તમારા માબાપ ગામ છે. પણ તેમના તરફથી કોઈ પણ જાતની ખબર અંતર આવતી નથી, તો શું તે આપણાં ઉપર ગુસ્સે થયા હશે ? શું તેમના દિલમાં દયા નહિ હોય ! ! !”

“ના ભાઈ ના. તારી માન્યતા ખોટી છે, જન રમ; હું કાગળ લખી તેમના સમાચાર મંગાવીશ.”

“ક્યારે.”

“કાલે.”

“તું ખરું કહે છે એન, જોજો કાગળ લખજો. બૂલજો નહિ, પણ કાગળ શા માટે, ચાલને આપણુ તેમની પાસે જઈએ.

“જા લાઈ જા. રમ. તું હજી નાદાન છે. જા.”

આવાં બાનાં બતાવી તે પોતાના અણસમજી લાકને સમજાવી દેતી, અને આવા પ્રસંગ ઘણીવાર આવતા. ત્યારે આવા પ્રસંગ આવતા ત્યારે તે બાળા પોતાનું પત્થરનું હૃદય બનાવી લોહીના ઘુંટડા ગળી જતી. એકલી પડતી ને પાછી રડતી ને ગાતી કે:—

“રમતી તી અહો ! વિશ્વ બાગમાં !

શીતળ ઝાંચડો ત્યાં મને હતો !

“નવ હતું કશું લાન તાપનું !

નવ હતી મને જુ કદી અડી !

“પણ પ્રભુ ! પ્રભુ ! કેમ શી રીતે !

ઝપટ એકમાં અગ્નિમાં ધરી !

નવ બળું હતું ? આક ના ઉડે !

હૃદય પિગળી ના વહે અરે ?”

“કલાપી.”

પાછી શાન્ત થતી. મસ્તક નીચું નમાવી દેતી ઢળી પડતી. ઉઠી જતી. ત્યારે સ્વપ્નામાં પણ રડતી. તેના મોઢા બાપુ તથા મોટીમાં ઘણું સમજવતા. તેમનું મન મનાવવા બનતું કરતાં, પણ ગુસ્સા અર્થેલા માંબાપ તે લાવી શકતા નોહતા. બાળકો પોતાના માંબાપ જોવા માંગતા, પણ તે બનવું અશકત હતું.

(૨)

આહા ! કેવો ભયંકર શબ્દ !! જેને સાંભળનાંજ રૂંવાટા ઉભા થઈ જાય છે. કેટલો બધો વજન ! કે જેના આગળ મોટા મોટા પર્વ-
તો પણ એક પ્રમાણું સમાન છે. બુદ્ધિનો સદમો ઉઠાવનાર આખા
જ્ઞાનમાં કોણ છે ? ક્યાં છે. અરે કોણએ નથી, અને કોઈ
પણ જગ્યાએ નથી. જ્યારે આમ છે, તો પછી તેની સ્થિતિ જગત-
માં શું માટે થઈ, એજ પ્રશ્ન ગુંગળાવી મારે છે, બુદ્ધિથી પણ બુદ્ધિ
નો દર્દ ન વેઠાયો અને પેગમ્બર મોહમ્મદ (સ.) ને મેહરાજના બાને
પોતાની પાસે બોલાવી લીધા; તો પછી મનુષ્ય કોણ માત્ર ! ખરી રીતે.

“ રાબે મેહરાજકા બહાનાથા,
અપને મેહબુબકા બુલાનાથા.
અપને મેહબુબકા બુલાકે ઉસે,
ધરિકકી આગકે બુઝાના થા.”

આશક પોતાની માથુકતી બુદ્ધિ પસંદ નથી કરતો. અરે ! એટ-
લું તો ક્યાં પણ તેનો પડછાયો તથા પ્રેમમાં તેનું નામ પણ મુખે
બોલવા કે કાને સાંભળવા નથી માંગતો. જો કે આમા પણ આનંદ
મળે છે. તેનો દાખલો આપવો આ એક અશક્ય ખીના છે. જો કે
આમાં પણ આનંદ તો છેજ. પણ તેને તે પસંદ નથી કરતો. જો કે
આમાં પ્રેમ દૃઢ થાય છે, પણ પ્રેમી તે દૃઢતાને નથી ચાહતો, પણ
કુદરત તો પોતાનું કાર્ય કરેજ જાય છે.

સમી સંધ્યાનો સમય છે. ચંદ્રમાં પોતાનો શિતળ શિતળ પ્રકાશ
શૃંગીપટ ઉપર પ્રસારી રહ્યો છે, અને જગતમાં શાન્તતા પ્રસારવા
મનથન કરી રહ્યો છે, પણ હાય ! પ્રેમીના દિલને તે ક્યાં શાન્ત
કરે છે ? જ્યારે વાગવા આવ્યા છે. સર્વે જગત શાન્ત નીદ્રામાં પડ્યો છે,
જ્યારે પણ એક યુવક પોતાના ઘરની અગાસીમાં પડ્યો પડ્યો આમથી તેમ

આલોટી રહ્યો છે. ધરની પાસેના બગીચામાંથી મધુર મધુર સિતળ વાયુ પુખ્તોની સુવાસ ગૂઢી અગાસીમાં આવી રહ્યો છે, આથી તે યુવક તો વધારે ગભરાય છે. પાથરણામાંથી હિભો થઈ જાય છે. આ-મથી તેમ આ ખુણાથી પેલા ખુણે જાય છે, ત્યારે પણ તેને શાન્તિ મળી નહિ. તરત તે ધરમાં જઈ શીડલ લઈ આવે છે. તેના સ્થર મેળવી ગાવા લાગે છે, તે શું ગાય છે તે સાંભળ.

“કાઈ તો મોહનને મુજે સખર જરાદે;
તેરી તો મિસ્લ વો હે નખેંદુ ન ખુદ્દે.
તેરે તો ખરસનેસે તરસતા હે મેરા દીલ,
અય અય કબી મેરી લગીકીતો ખુજદે,
થમ થમ કે જલાતાહે મુજે સોજે મોહનત,
ગર આગ લગાની હે તો એકખાર લગાદે.
અય ખેખુદીએ શોક વે એહસાનહો તેરા,
વો જાનકે ગશમે મુજે દામનસે લવાદે ?”

છેલ્લી કડી એ-વાર ગાવા લાગ્યો. પલટી પલટી ગાવા લાગ્યો પણ આ શું તેના હાથમાનું શીડલ શાથી પડી ગયું. શું તે અરેખર બેહોશ થઈ ગયો ? હા એમજ છે. પણ તેના હોટ હાલી રહ્યો છે. જુવો ! સાંભળો ! તે સ્વપ્નામાં બેહોશીમાં પણ ગાય છે.

વો...જા...નકે ગશમે...મુજે...યમ...યમ...થ...મ કે જલા...
તા... આગ...લગાની હે તો...

જાહેર રીતે જોતાં સાફ માલમ પડી આવે છે, કે આ એક પ્રેમમાં કામદેવના બાળે લાયક થયેલો છે, કાઈ માથુકના પ્રેમમાં જુરી રહ્યો છે. મહિન પ્રેમે તેના ચોખા અંતઃકરણમાં વાસ કર્યો છે. પણ સચુર આગળ વધ અને પછી પોતાનો વિચાર જગ્યાપ;

કરણ કોઈના પણ ઉપર વગર જ્ઞાને વિચાર બાંધવો એક મુખ્યતા છે. પણ જીવોને સુવક પાછો જાગી ઉઠ્યો. આ વખતે તે કોધમાં છે, તેની આંખો લાલ થઈ ગઈ છે. કોધથી તે ધ્રુજ રહ્યો છે. જીવો તે પાછો ખોલવા લાગ્યો.

“અસ. જ્યારે તું આમ કરે છે. તો તને...તેનો બદલો આપવોજ જોઈએ. દલકા લોકોની સાથે ફરી જ્યારે તેં...મારા હૃદયની શાન્તિ આરામ, થનાર હતી. અફસોસ !.....અથવા જે એક મારો પ્રેમાળ પુષ્પ બનનાર હતી. તે તેં મારી પાસેથી છીનવી લીધી છે. મારી શાન્તિ, આરામ, સર્વે તેં નષ્ટ કર્યું છે.” તેટલા ઉપરે ન થોભતાં તે બીજારી નિર્દોષ બાળા ઉપર પણ જીભ. તેનો શો વાક ! ?

“અસ. અસ. યાદ રાખજો. હજી પણ હું દયાત છું, ત્યાં સુધી તેને દુઃખ નહિ થવા હવું પહેલાંથી તેના ઉપર પ્રેમ રાખતો આવ્યો છું અને હાલ પણ રાખું છું. પણ હાય ! તેમાં જમીન આસમાનનો ફેર છે. પહેલાંનો પ્રેમ તેને મારા સુખ દુઃખની લાગીરણ બનાવવાનો અને હાલનો પ્રેમ તેને માત્ર તેને સુખી કરવાનો છે. શું મારા હોવા છતાં તેને દુઃખ !! નહિ. નહિ. કદાપિ નહિ.

યાદ રાખજો, સારી પેઠે યાદ રાખજો, હું તારા સર્વ અવગુણો જગતનીજ નજરે લાવીશ. અસ આજથી તે કાર્ય કરવા તૈયાર છું, અને જે પહેલાં જે માફ પ્રેમાળ પુષ્પ ગણાતું અને હાલ પણ છે. તેને સુખી કરવા પ્રાણ પણ આપવા તૈયાર છું ! “અસ, અસ, એજ.” આટલું બોલી ઊઠી જાય છે : પણ તે જખમીને ઉઠ ક્યાં ?

સવાર થવા આવી છે. સૂર્યના ચંદ્રચંદ કીરણો પૃથ્વી પટ ઉપર પ્રકાશ પ્રસારી રહ્યો છે. મસીદોમાં અસ્લાહો અકબરનો પવિત્ર

ધ્વનિ થતાંની સાથેજ યુવક ઉઠ્યો. નમાજ અંત કરી. રાત્રીએ કરેલા વિચારોપર અમલ કરવા તૈયાર થઇ ગયો.

(૩)

આ યુવક તે બાળાની પડોશમાં રહેતો હતો. તેના પિતાની સ્થિતિ જો કે સાધારણ હતી, તો પણ તેઓ સંતાપથી સંસાર વેહવાર ચલાવતા હતા. પણ હાથ મૃત્યુ કોઈને પણ મુકતો નથી. ત્યારે તે યુવકનો પિતા અચાનક મૃત્યુ પામ્યો ત્યારે તેની વય આસરે સાત આઠ માસની હશે. તેની માતાની ઉંમર તે વખતે વીસ બારીસના આશરે હશે. તેની માતા તથા અન્ય સ્નેહિતા રૂઢને તેના બાપને ન બચાવી શક્યા. માતા ચોધાર આંસુએ રડતી. ને બાળક કાંઈ પણ સમજ્યા વગર જાણે તેને પણ સમજ ન પડી ગઈ હોય તેમ રડવા લાગતું. માતાએ બાળકને છાતી સરખો ચાંપતી. તેના કપાળમાં ચુંબન કરતી. ને પાછી રડતી હતી.

હાલ તે વાતને પંદર વરસ થઈ ગયા છે. માતા પોતાના બાળક કે જે હાલ પંદર વર્ષના થવા આવ્યો છે. તેને જોતા અને આનંદી થતી હતી. અને કાલે દુઃખના દીવસો કપાઈ સુખના દહાડા આવશે એવી એવી આશાએ પોતાના દુઃખી દિલને મનાવતી. સમજાવતી, હસી પડતી, પાછી પાછસો વખત યાદ આવતાં રડી પડતી હતી. હવે તેનો પુત્ર કોલેજમાં અભ્યાસ કરે છે. ને ઉનાળાની રજા પડવાથી પોતાના ગામ આવ્યો હતો. નાઝના ઉપર તેની પહેલ વહેલી નજર પડતાં તે તેના ઉપર મોહિત થઈ ગયો, તેને ચાહવા લાગ્યો. નાઝ તે યુવકને ચાહતી કે કેમ તે કહી શકવું ભારે હતું. પણ ઘડી ઘડીએ બાળાનું સામા જોવું તથા પાછું મસ્તક નીચું નમાવી દેવું, તે કાંઈ ઉંડો ભેદ બતાવતો હતો. યુવક માનીલેતો કે તે

માથું નમાવી. પોતાને મને સોંપે છે; પણ બાળા તો શરમને લઈ આમ કરતી હતી. પણ એમ તો કહી શકાય કે બાળા યુવકને ચાહતી હતી. પછી તે કેવા પ્રકારે ચાહતી તે કહી શકાય તેમ નથી, કારણ કોઈના દિલની વાત બાળુવી તે મનુષ્યની શક્તિ બહાર છે. જેમ યુવકના પિતા તેને નાહતો મુઠ્ઠી મૃત્યુ પામ્યા હતા; તેમ તે બાળાના માંબાપ તેને સંસારમાં એકલી મુઠ્ઠી મૃત્યુ પામ્યા હતા. તેમ તે બાળા “માંબાપ વગરની” “માંબાપ વગરની”ના મેણું સાંભળી સાંભળી થાકી જતી ને તે પોતાનું દુઃખ તે યુવક પાસે આવી રહતી કહેતી. યુવક તેના આંસુ કુચતો હતો, તેને ધીરજ આપતો; પણ હવે તે નાઝ કાંઈ નાનું બાળક નોહતી, તેમ યુવક કે જેનું નામ અંદાજ હતું; તે પણ હવે યુવાન થઈ ગયો હતો. તેથી બન્ને મળવા માટે શરમાતા હતા. તેવો વખતે મળતા પણ ડરતા. ડરતા એકાન્ત હોવા છતાં આબુ આબુ જોયા કરતા હતા, કે વખતે કોઈ વેંત્રી ન જાય. આવી રીતે તેવો વખત મેળવી સમાગમનો લાભ લેવા લાગ્યા. વાંચકઅંધ, તું પણ સંતાઈ તેમની વાત સાંભળ; જે કે કોઈની છુપી વાત સાંભળી યોગ્ય તો નથી. જુવો. યુવક કપાટાપંથ નદી તરફ જાય છે, માટે આપણે પણ ચાલી તેની પાછળ પાછળ જઈ તે ક્યાં જાય છે તે જોઈએ.

કાલે સવારની ટ્રેનમાં “અંદાજ” કોલેજમાં જનાર છે. અને ત્યાં પાસે થઈ નોકરી લઈ લેશે. એવી વાત “નાઝના” સાંભળવામાં આવી હતી, તેથી તે પણ તેને મળવા માટે ચાહતી હતી. તેથી તેવો નાનપણમાં નદી કાંઠે આવેલી વાડીમાં રમતાં અને એક એકનું દુઃખ જણાવતાં ત્યાં આગળ પહેલાંથી નાઝ ગઈ હતી. અંદાજને તે વાતની ખબર મળી હતી; તેથી તે પણ તેને મળવા ચાહતો, ને આથી ઉતાવળો ઉતાવળો

નદી કાંઠે જતો હતો. તે છેવટે વાડીમાં આવી ગયો, ને એક પથ્થરની એકઠક ઉપર બેસી ગયો. એટલામાં સામાં એક લનામાં તેની મનની દેવી નાઝ દેખાવવા લાગી તેથી તેની આંખો નાચવા લાગી. ઉભો થઈ ગયો. ને આકાશ સામાં જોવા લાગ્યો. તે વખતે તે શા વિચારમાં ગુંથાયો હશે ? તે કાલે જનાર છે. તેથી નાઝ દિલગીર થશે ને રડશે. એમ તે માનતો હતો, અને તેના હૃદયમાં રણકાર થઈ રહ્યો હતો કે:—

“ અરે ! બ્લાલી ! બ્લાલી !

રૂદન તુજ બેઠે હૃદય આ,

ન કેં રોવા જેવું,

પણુ ન મુજ હૈયું સ્થિર રહે ”

પાછો યુવક આબુખાબુ જોવા લાગ્યો, ખપોર થવા આવી હતી, સૂર્ય ધરાધર માથા ઉપર આવી ગયો હતો. નડકો સપ્તન પડવા લાગ્યો. એવા સમયમાં નાઝ શરમાતી અંદાજની પાસે આવી ઉભી રહી ગઈ, પણ પાસે આવતાં તેના ગુલાબી ગાલ ઉપર લાલાસ આવી ગઈ હતી, તેની કાયા કંપી રહી હતી, દેખાતું હતું કે અમાણાં પડી જશે, અંદાજ ઉભો થયો. તેને આસરો આપવા હાથ લંબાવ્યો પણ નાજે રોક્યો ને એક આંખાના વૃક્ષના થડને ટેકો આપી ઉભી રહી ગઈ. તે વખતે નાઝ અદખ કરી વિચાર કરી રહી હતી કે “ વો ખુદા ઇશક શી વસ્તુ છે ? જેમારા દિલમાં કાંઈ ખુરાઈ હોય તો ઈંડા દિલથી કહું છું કે અંદાજનો ઇશક મારા દિલમાંથી લઈ લે, નહિ, નહિ, ના લઈ લે, નહિ. નહિ, લઈલે. પણ હા. હું તારી મરજીએ મરજી રાખવા તૈયાર છું, તેના ઇશકે મને દીવાની બનાવી મુકી છે. લકીકત તો એ છે. કે આ ઇશકને દિલોમાં નાખનાર પણ તું છે. અમારા

ધરકને તું ચાહે છે, નહિ તો આવી રીતે કેમ થાય. ધરક જે ઉત્તમ ગણાય છે, અને જે તારા આગળ પવિત્ર છે. જે ધરિક કરવા તે રજા આપી છે ' વળી તે અંદાજને શા માટે ચાહે છે તે પ્રશ્ન પણ તેને ચુંગળી નાંખતો.

આ વખતે અંદાજની સ્થિતિ તો નાબુખી ઉત્પન્ન કરનાર થઈ પડી હતી. તે પોતાની એક સ્નેહાક્ષ અખંડતાને જોઈ રહ્યાં હતો. અને ખુશીમાં સમાતો નોહતો. તે વિચાર કરતો કે આ સ્વપ્ન તો નથી, પણ આમ આને આવતાં કોણે પ્રેરી ? તે કઈ શક્તિ હતી. તે પૂછવાનું તેનું મન થતું હતું. વળી તે મનમાં મનમાં વિચાર કરતો કે મારી નાજના દિવસમાં સારો ચાલ છે. કેમ કે આની પહેલાં જ્યારે બંને સમજદાર થયા ત્યારથી તેવો મળી શકતા નહોતા. અન્યથા તેમ કરવા દેતા નોહતા. અંદાજે એકાન્તમાં મળવા સારું થયું પ્રયત્નો કર્યા પણ તે નકામાં ગયા હતા. તેનાથી ઉત્કટું આજે જે મેળાપ એકાન્તમાં સંદેશમાં થયો શું તેના સંબંધમાં આ વારદાન તેના માટે કિમત વગરની હતી. આ પ્રસંગની કીમત થઈ શકે તેમ છે. ખરી રીતે એવરજ પ્રકારનો આનંદ ભોગવી રહ્યાં હતાં જેમ કે:—

“ હજારો રાજ દિવે ખુશખુશ

કોઈ દેખે ઉત્સવમ્

ખિલકે જગ ખુએ મોહખત.

શુભ તર દેતાહિ.”

અંદાજ—મારી ધ્યાનમાં નથી આવતું કે આવો આનંદ કોઈ પણ અન્ય વસ્તુમાં હોય. ખરી રીતે આ એક સ્વર્ગીય કરતાં પણ અધિક આનંદ આપનાર પ્રસંગ છે. પણ હાય લોકલાગ, તથા જદનામી આવા ઉત્તમ આનંદને માટીમાં મેળવી દે છે, પરંતુ તારા તરફ મારો

જોટલો સ્નેહ છે. તે તો જણાવવા મારી છલ અશક્ત છે, પરંતુ તે સાથે આ વાતનો પણ મને વિચાર છે, આ મેળાપના પ્રતાપે મારા પ્રાણથી પ્રિય સ્નેહાત્ નાઝ ઉપર દુઃખનું કારણ ન થઈ પડે.

નાઝ આ છેલ્લું વાક્ય સાંભળી, ચમકી ગઈ હતી તેને માલમ પડ્યું કે જે વાત તે પોતાના સ્નેહિને કેડવા આવી છે. તે વાત તો તે જાણી ગયો છે. આથી તે શરમના કારણે કંઈ પણ જવાબ ન આપી શકી, કારણ તે કંઈ નાની સુતી વાત નોહતી. પણ પોતાના લગ્ન બીજી જગ્યા થનાર છે. તે વાત જણાવવા આવી હતી. કે જે વાત અંદાજના દિલને રેશી નાખવા માટે બસ હતી. અંદાજથી આ પ્રમાણે નાઝની ચુપકી સહન ન થઈ તેથી તે બોલી ઉઠ્યો.

“પણ આમ ગભરાટનું કારણ શું છે? શું તમોને મારા કાલેજમાં જવાનું પસંદ નથી?”

આ વાક્ય પૂર્ણ થતાંજ નાઝથી ન રોકવાયું. તે પોતાના દિલને કાષ્ઠમાં ન રાખી શકી. તેનું દિલ તેના હાથમાંથી નીકળી ગયું. ગમનું વાદળ ચઢી આવ્યું, ચક્ષુથી આંસુની ધારા વેલવા લાગી. કંઈ કેલવા માંગતી હતી પણ રડવા આગળ તેને નવરાશ નોહતી મળતી. કેટલી વાર પછી ધ્રુજતા અને દર્દીલયાં અવાજ બોલવા લાગી.

“અલગત મને અલર્નિશ તમારી છાંદગીનું દુઃખ છે, નાકે તમારા જવાનો.”

હજી આગલ કેલવા માંગતી હતી. કે ફરી તેનું દિલ ભરાઈ આવ્યું, અને સ્નેહભરી આંખ નમી ગઈ. નાઝની આવી સ્થિતિ જોઈ અંદાજ પણ ગભરાઈ ગયો. એકદમ નાઝના કોમળ કર પોતાના હાથમાં લઈ લીધા. જો કે અંદાજને આ પહેલ વહેલો પ્રસંગ હતો, તેથી બન્નેના શરીરમાં એક પ્રકારની

શક્તિ કહો કે કુંજરી કહો, ગમે તે કહો તે એક વિજળીની માફક પ્રસરી ગઈ. આથી અંદાજમાં એક પ્રકારની ઓરજ શક્તિ આવી ગઈ, તે તે અનુપમ ખુશીમાં આવી જઈ યોગવા લાગ્યો.

અંદાજ—શું કેદતા હતા, શા માટે આગળ પોસતા નથી, શું તમોને વહેમ છે કે હું અન્ય સાથે વિદવા કરી લઈશ નહિ. નહિ કદાપિ નહિ. જ્યારે તમારા તરફથી આવું કરવામાં આવશે ત્યારેજ તમારા નામને કલંગ ન લાગે એટલાજ માટે કોઈ અન્ય સાથે લગ્ન કરીશ. શું હું તમારો શત્રુ બની જઈશ ? નહિ. તે અત્યેજ નહિ. અગર એમ નહિ તો કોઈ મારો શત્રુ ઉભો થયો છે, અને આપણી આ સંબંધ તે જોઈ શકતા નથી. પણ મને કાઠની પણ શત્રુવટની પરવા નથી. કારણ જ્યાં સુધી તમારા દિલમાં મારો સ્નેહ છે. તે મારા માટે અમૃત છે. તે શક્તિના પ્રતાપે આખા જગત સામા થવા હું શક્તિ ધરાવું છું.

નાજ—(રડતા સાદે) પણ જે હું તમારી શત્રુ થઈ ગયું તો.

અંદાજ—જ્યારે તમોજ મારા શત્રુ બની જશો. તો મને પોતાને પણ આ મારી જીંદગી ભારે પડશે. તે વખતે જે મને મારી નાખશે તેનો ઘણો ઉપકાર માનીશ, પણ હું તે નહિ માનું તમારા દિલમાં જે વાત હોય તે સાફ સાફ કહી દો. બતાવો. બતાવો. ગમે તેવી અડચણને હું પાયમાલ કરવા મારા પ્રાણની પણ પરવા કરીશ નહિ.

આ સાંભળતાં નાજના મુંખડા ઉપર દિવગીરીનું વાદળ આવી ગયું.

અંદાજ—મારી સ્નેહાલ મૂર્તિ. તું તે માણસનું નામ બતાવી શકો છો, પણ તમો રડો છો શા માટે.

નાઝ—મને રડવાહો. રડવાહો. હું પહેલાંથી રડતી આતી છું, અને આખર સુધી રડીશ ! માટે મને રડવાહો. ડારણ.

રોનારાને રોવા દેજો;
હસવાનું તેને ના કેદજો;
શીદ દયા ખાતી ખાવાતી ?
રોતી આંખો રોવાતી ! ”

અલાલા !! હું શું કહું !

“ રોનારાએ રોઈ લીધું,
આંસુડાને હેટે દીધું,
આંખે ઘેલું અમૃત પીધું,
પી પી રોવાતી ! ”

માટે મને રડવાહો. પેટ ભરીને રડવાહો. જ્યારે તમે પણ મારી વાત સાંભળશો તો રડી પડશો. તેમાં કોઈનો વાંક નથી. વાંક મારી કિસમતનો. નહિ તો નાનપણમાં મારા માથાપ મૃત્યુ.....

આટલું બેલાનાંજ તે જુમ પાડી રોઈ પડી. દુસકો ચઢી ગયો. બે અંદાજને ને ન ટેકવી હોત, તો તે જરૂર પડી જનન. નાઝ અંદાજના બોળામાં ઢળી ગઈ. બેલાન થઈ ગઈ. આવી બેલાન સ્થિતિમાં પણ તે રડતી હતી. અંદાજ સર્વે તરફનું ધ્યાન ભૂલી ગયો. માત્ર નાઝના મુખ સામાજ જેવા લાગ્યો. તે જરા શુદ્ધિમાં આવ્યો. આબુબાબુ બેઈ ને બોલ્યો !

“નાઝ ! નાઝ !! આ શું કરે છે. શુદ્ધિમાં આવો. વખત જુવો. આપણે ક્યાં છીએ. લોકો આપણને શું કેલશે. જરા સાવધાન થાવો.”

નાઝ શુદ્ધિમાં ન આવી. પાછો નાઝને જમીન ઉપર સુવાડી તેનું મસ્તક પોતાના બોળામાં રાખી તેના મુખ સામી જેવા લાગ્યો.

ને કોઈ ગળુગણ્યો. એક બે વાર આકાશ સામા જોયું. પાછા બે નિશ્વાસ નાખ્યા. એક પછેયો “પીયું” “પીયું” બોલતો લતાના ઝૂઠમાંથી ઉઠી ગયું. આથી અંદાજના ફિલ ઉપર ભારે અસર થઈ, તેની આંખમાં આંસુ આવી ગયા. રડવા લાગ્યો, ને તે ગરમ ગરમ આસુંડા નાઝના ગાલ ઉપર પડવા લાગ્યા. આથી નાઝ સાવધાન થઈ ગઈ. પોતાના ગાલ ઉપર હાથ ફેરવી બોલી “શું તમો રડો છો. ? શા માટે રડો છો અંદાજ.”

“ કોઈ નહિ. ”

“ તો પાણુ રડવાનું કારણ ”

“ તે કેવી રીતે કહી બતાવું. માઈ અંતઃકરણ મને રડવાનું કહે છે. માટે રડું છું. ”

“ અહો ! સંધ્યા સમય થયો ” આબુબાબુ જોઈ નાઝ બોલી.

“ હા ! આપણને ઘણીવાર થઈ. ”

“ હા ! દરે હું જઈશ. ”

“ જશો પણ તમે તમારી વાત કહી નથી. ને આમ તે કો જશો. ”

“ તે હું કાલ પત્ર લખી જણાવીશ. મારાથી મુખે નહિ કહેવાય..... !

આટલું બોલતાં તે ઉભી થઈ પોતે આઢેલી લીલી આઢળી સમારવા લાગી.

“ દરે ક્યારે મળશો ” અંદાજે કહ્યું.

“ ખુદા મેળવે ત્યારે પાણુ સંભવ નથી. ”

કારણ ?

“ તે હું શું કહી શકું. ” કાલે કહીશ. બુવા પેલું ડોઘી આવે છે. ”

અન્ને તે તરફ જોવા લાગ્યા. તે વ્યક્તિ તેમના તરફ આવતી જણાઇ.

“ નાઝ ! નાઝ ! ! આતો તારી મોટી મા છે. ”

“ હે. મારી મોટી મા. ” ત્યારે તો હું જાણ્યો. ”

“ ખુદા.....દા.....રીજ. ”

નાઝ ઝપાટાખંદ અંદાજ તથા તેની મોટી મા તરફ જોતી જોતી પસાર થઇ ગઇ. મોટી માના જોવામાં તે ન આવ્યું, પણ અંદાજ તો નાઝની પાછળ પાછળ જોવા લાગ્યો. તેને જોઇ રડવા લાગ્યો, ને મોટી માની વાત ભૂલી ગયો. તેની છાતી ભરાઈ ગઇ. તે એક બે કુસકા ખાઇ લીધી દરે ઉપર ઢળી પડ્યો. ત્યાં મોટી મા તેની પાસે આવી પહોંચી તો જોઇ ગમરાઇ ગઈ, કારણ તે બેભાન થઈ ગયો હતો. તેને જગાડતાં જાયો નહિ. આથી તો તે ઘણી ગભરાઈ ગઈ ને ગાડીવાલાને બોલાવી તેમાં તેને સુવાડી ગામ તરફ પસાર થઈ ગઈ.

(૪)

નાઝ ઉતાવળી ઉતાવળી પોતાના ઘેર પહોંચી ગઇ. ઘરમાં તેની શોધ થઈ રહી હતી. તેને પ્રજ્વળ લાગ્યા કે ક્યાં ગઈ હતી. ત્યારે સર્વેને જુદાખાના અનાવી મેદા ઉપર ચઢી ગઈ. દીવાનખાનાનું આરાણું અંધ કરી કાગળ પેન્સિલ કાઢી લખવા લાગી, પણ હજી તો એક અક્ષર પણ નહોતો લખ્યો કે તેની છાતી ભરાઈ ગઈ. રડી પડી. પેન્સિલ લાથમાં રહી ગઈ. સ્નેહાળી સ્નેહીના સ્નેહમાં સમાઇ ગઇ.

એટલામાં એક મારી આરાણું આગળ આવી ઉભી રહી. તેમાંથી મોટી મા કુદી પડ્યા ને ઘરવાલાને બોલાવવા, લાગ્યા. જો કે ઘરમાં ત્રણ ચારજ માણસ લાગ્યેજ હતા, તેથી ગાડીવાલાની મદદે અંદાજને ઘરમાં લઇ તરત એક પક્કંગ ઉપર સુવાડવામાં આવ્યો. દમણાં પણ તે બેભાન હતો. હજી તેની મા આવી નહોતી. એક માણસને ડોક્ટરને

બોલાવવા સાઈ મોકલ્યો. એટલામાં નાઝ ક્યાં છે. એમ મોટી માએ પૂછ્યું. તો જવાબ મળ્યો તે માણીય. ઉપરના દીવાનખાનામાં બેઠી છે.

“તેને બોલાવો” મોટી મા બોલ્યા.

આ સાંભળતાં તેનો નાનો ભાઈ દોડતો દોડતો ઉપર ચઢી ગયો. દીવાનખાનાના આરણને ધક્કો માર્યો. પણ અંદર દેખાયો તેથી તેણે જીભ મારી કહ્યું.

“બેન ! બેન ! આરણું ઉઘાડો. મોટીમા તમોને બોલાવે છે.”

આ સાંભળી નાઝ ધ્રુજી ગઈ. તેના મગજમાં કંઈ કંઈ વિચારો થવા લાગ્યા, પણ હિમત પકડી તેણે આરણું ઉઘાડ્યું. ત્યાં પોતાના નાના ભાઈને જોઈ તેને ઉંચકી લઈ બોલી કે—

“કેમ ભાઈ શું છે.”

“મોટી માં તમોને બોલાવે છે. ને અંદાજ ભાઈને કાંઈ થઈ ગયું છે.”

“શું થઈ ગયું છે?”

“એ કાણ જાણે. મોટી માં તેમના ઉપર પંખા લટાવે છે.”

આ સાંભળતાં નાઝને વાટિકાની વાત યાદ આવી ગઈ. તેના મુખ ઉપર લાલસા આવી ગઈ. એટલામાં નીચેથી મોટી માનો સ્વર આવ્યો. તેવી તે નીચે ઉતાવળી દેડી ગઈ. જુલે છે તો પોતાના સ્નેહાત્મ અંદાજ પલંગ ઉપર ચતે. પાટ પડી રહ્યો છે.

“નાઝ તું આવી. જા મુલાવજગ લાવ.”

“સાઈ મોટી માં.”

નાઝ આ પ્રસંગે મલકાવા લાગી, ને મોટીમાનો ભાવ અંદાજ

ઉપર જોઈને નવી નવી આશાઓ બાંધવા લાગી, પણ તેને ક્યાં ખબર હતી કે મનુષ્યનું ધારેલું ક્યાં થાય છે. ટુંકમાં ગુલાબજળ આવી ગયું. મોટી માએ તેને હાથમાં લઈ મુખ ઉપર છાંટવા માંડ્યું, અને નાઝને પવન નાંખવાનું કામ સોંપ્યું. નાઝ પાંખાની જગ્યાએ પોતાની લીલી ઓઢણીનો એક છેડો બંને હાથમાં પાંખા પેટે પકડી લલાવવા લાગી. આથી તેના માથા ઉપરથી ઓઢણી સરી ગઈ. તેથી તેણે પોતાની ગરદનમાં મસ્તકનું લાર આપી ઓઢણી દબાવી વાયુ નાંખતી રહી, અને આ તેની દિલની એક લાગણીને વશ થઈ બની રહ્યું હતું. તેને ખબર નોહતી કે આ દેખાવજ તેના તથા અન્યના સર્વે નાશનું કારણ થઈ પડશે. અંદાજ જરા હોશમાં આવ્યો. આંખ ઉઘાડી, ઉઘાડતાંજ નાઝ સામી દેખાઈ. તે જોઈ એક નિશ્વાસ નાખી બેભાન થઈ ગયો. એટલામાં ડાક્ટર આવી ગયા. તેમણે તેને તપાસી કહ્યું. ગભરાવાનું કારણ નથી. માત્ર આમના દિલ ઉપર એક પ્રકારની ચોટ લાગી તેથી બેભાન છે. અમણાં શુદ્ધિમાં આવી જશે માત્ર તેને આરામની જરૂર છે. ગડબડ કરશો નહિ. મારી સાથે ચાલો દવા આપું.

“ પણ આમ શાથી થયું. ” નાઝે પુછ્યું.

આણે પુછતાં તો પુછ્યું; પણ ગભરાઈ ગઈ, કે મેં આમકયા કર્યું ? એમ વિચાર કરી પૃથ્વી તરફ જોવા લાગી. આખા શરીરમાં પરસેવો થઈ ગયો. ચાલાક ડાક્ટર ચેતી ગયો. તેણે હસ્તાં હસ્તાં કહ્યું.

“ મારા કરતાં તમે વધારે બદલુના હશે. ”

“ શું કહ્યું ડાક્ટર સાહેબ ” મોટી માં બોલી.

“ એવો એ કે હું આ બનેલું કારણ બદલુતો હતો, પણ માત્ર એટલુંજ જ્ઞાન થાય છે, કે તેમના દિલ ઉપર એક પ્રકારની પહેલી છાપના કારણે આવું બન્યું છે. મારી સાથે ચાલો દવા આપું. ”

આટલું બોલી ડાકટર ઘરની બહાર નીકળી ગયો. તેની સાથે એક માણસ દવા લેવા માટે હોસ્પિટાલમાં ગયો. ત્યાંથી દવા લાવી તેને ચમચા વતી મોટી માંચે પીવાડી; એટલામાં અંદાજની માતા પણ આવી ગઈ, તે પોતાના એકલા એક છોકરાની આવી સ્થિતિ જોઈ ને ગભરાઈ ગઈ, કારણ સુખ તથા આનંદની આસાઓ તેની માતા સર્વ તેનેજ સમજતી હતી—અને હતું પણ તેમજ માતાના દિશ્વમાં એકલા એક બાળકને માટે કેવા પ્રકારની લાગણી હોય છે, કે તે કહી શકાયજ નહિ.

માથા ઉપર અરક ઘસવા લાગ્યા. અરાખર બે કલાકે પાછો અંદાજ શુદ્ધિમાં આવ્યો, ને પોતાની આબુખાણું સર્વેને વીંટલાયલા જોઈ એકો થઈ ગયો. આબુખાણું સર્વેને મુખ સામી જોવા લાગ્યો. સર્વેના મુખ ઉપર આનંદના ધ્રુવારા ઉડી રહ્યા હતા, પણ સર્વેના આનંદમાં તકાવત હતો, આનંદ તો સર્વેને હતો. પણ એકબીજાના આનંદને સરખાવામાં આવે તો જમીન આસમાનનો તકાવત માત્રમ પડતો હતો. નાજ મલકાઈ મંદમંદ હતી પડી. અંદાજ તે જોઈ ગયો. ને પણ હસ્યો.

“ પુત્ર તખીઅત કેમ છે. ” અંદાજની માતાએ કહ્યું.

“ માતા સાઈ છે હવે શીકર કરવા જેવી તથા. તમં બધા ગભરાઈ શા માટે જનવો છો. પણ મને કંઈ થયું નથી. માત્ર સુસ્તી માત્રમ પડે છે પણ મને અંત્ર કોણ લાગ્યું.

મારી મોટી માં ” નાંજે કહ્યું.

“ હું તેમનો તથા તમારો ઉપકાર માનું છું ” અંદાજે કહ્યું, આટલું બોલતાં બોલતાં તે લજવાઈ ગયો, પણ પછી પોતાની

લાલન સંભાળી લીધી, પણ નાઝ ઉપર ભારે અસર થઈ. તેના મુખ ઉપર લાલાસ આવી ગઈ ને એકવાર અંદાજ સાચી જોઈ લેતી પડી. અહા ખરી વાત છે.

“ અહા શા શા ભેદો, સુહૃદ્ય માંહિ વિસલતા !

અહા શા શા ભેદો, સુહૃદ્ય માંહી ઉલ્લસતા !

ન જાણેકો દેવી, સુહૃદ્ય કેરી ગવિ કૃતિઃ

અતિ છુપી વાતો, સુહૃદ્ય આંખે થઈ જતી ” •

જો કે સર્વે માણસો તે વખતે હાજર હતા, તેમની આંખો ફેંટી, શુદ્ધિ હતી, પાસે ઉભા હતા પણ નાઝને અંદાજના હૃદયની વાતો કરી આનંદ ભોગવી રહ્યા હતા. તેમાંનો એક નાનો ભાગ પણ સર્વેના ભાગમાં મોડતો. તેવો સર્વેના આનંદને એકઠો કરવામાં આપે તો પણ તેવો નાઝ અથવા અંદાજના આનંદ આગળ નિર્મી-લ્ય હતા. તેવો આનંદ સર્વેના ભાગમાં હોતો નથી, તે પણ એક અનમોદ્ય અમુલ્ય વસ્તુ છે કે, તે સ્થેનમાં નથી મળતી. તેના માટે પણ ઘણા ભોગ આપવો પડે છે, ખર્ચ કહ્યું છે કે:—

“ ઝીતિ અનૂત વારી મીઠું સ્થેનમાં મળતું નથી

સુખ સ્થેન કેરું વૃક્ષ રે ઈ. સ્થેનમાં ફળતું નથી,

રત્ન ઉજળા પ્રેમનાદા, સ્થેનમાં મળતા નથી.

હૃદય અન્યોન્ય કેરું, સ્થેનમાં ભળતા નથી. ”

“ મુઝ વરે આલો ! ” અંદાજની માતા બોલી.

“ હા માલો ! ” અંદાજ બોલ્યો,

આ વખતે નાઝ ચીત બ્રમરની જેડે જોઈ રહી, તેવામાં મોટીમા આવી પહોંચી, તેણે બોલ્યા કે ક્યાં જાઓ છો? હવે તો આખીને જલ્દે પુશ્કારમાં મોડ મીઠું કરીને જઈએ.

અંદાજ—પણ મારે કલે કાલેજમાં જવાનું છે, ને તેના માટે તૈયારી કરવાની છે,

મોડીમાં—જમ્યા પછી તૈયારી કરશે. ખાવાનું તૈયાર થઈ મરું છે. નાજ રસોડામાં જ અને રસોડા પીરસી અમને બોલાવ.

“ બહુ સારું. ”

આટલું બોલી નાજ અંદાજ ઉપર એક પ્રેમની નજર નાંખી જતી રહી. અંદાજ તેની તરફ જોઈ રહ્યો. એક લાંબો નિશ્વાસ નાંખ્યો. એટલામાં નાજ જમવા માટે બોલાવવા આવી. સર્વે ઉઠી જમવા માટે ગયા. સર્વે બેઠાં એક યાત્રામાં બેસ્યા, નાજ અને અંદાજની બેઠક સ્વાભાવિક રીતે સામસામા ગોઠવાઈ ગઈ, બન્ને જમતા સામસામાં બેઠાં ને વખતે હસી પડતાં. સર્વે જણાં જમી રહ્યા. પાન સોપારી આપવામાં આવી. બેન આવળે. બેટા આવળે. એવા પોકારો થયા. અંદાજને તેની માતા પોતાને ઘેર જતા રહ્યા.

૫

અંદાજ કોલેજમાં મએ બે વર્ષ થવા આવ્યા છે. આજે તેની પરિક્ષાનું પરિણામ જણાવવાનું છે. બે કે અંદાજ પોતાના કલાસમાં ઉંચો નંબર રાખતો હતો, તે ઉપરાંત તે કલાસનો મોનીટર ગણાતો હતો. કોલેજના પ્રિન્સિપાલના ચારે હાથ તેના ઉપર હતા. કારણ દરેક કામમાં તેની સારી ચપળતા દેખાતી હતી. પ્રિન્સિપલ તેને વિદ્યા-ક્ષત જઈ અસ્થાસ કરવા માટે ધણીવાર કેહતા હતા. પણ અંદાજ મરીખ સ્થિતિનો માણસ હોવાથી ના કહેતો હતો. આજે પરિણામ જણાવવાનું હોવાથી પ્રિન્સિપાલે તેને બોલાવ્યો છે.

પ્રિન્સિપલ—અંદાજ તમે પાસ થશો તો શું કરશો ?

અંદાજ—હું પાસ થઈશ તો કોઈ સરવીસમાં જોડાઈ જઈશ.

ત્રિન્સિપલ—કારણ.

અંદાઝ—કારણ શું ! આપ સર્વે કંઈ જાણો છો. આમણ બાલુવાની મને તો હોંશ છે. પણ હું લાચાર છું.

ત્રિન્સિપલ—માત્ર નાણાનીજ તને શીકર છે.

અંદાઝ—હા સાહેબ.

ત્રિન્સિપલ—ત્યારે જા હું તને જોઈએ તેટલાં નાણાં આપીશ, પણ નેજે બેવચનના થતો. બોલેલું જરાજર પાળજો.

અંદાઝ—અહુ સાંચે નહિ કહેવું પડે.

અંદાઝ બોલતાં તો બોલી ગયો. પણ પોતાની માતાનો વિચાર આવતાં ગભરાઈ ગયો. પછી નાઝ યાદ આવી, તેથી તેના મગમાં કંઈ ને કંઈ વિચાર કરવા લાગ્યો. આમ વિચારમાં પડેલો જોઈ ત્રિન્સિપલ બોલ્યા.

ત્રિન્સિપલ—શું વિચાર કરો છો. તારી માતાને હું મારે ત્યાં રાખીશ. માટે તેની શીકર ના કરવી.

અંદાઝ—આપનો મોટો ઉપકાર, પણ આ સર્વે ઉપકારનો ભાર હું કેવી રીતે ઉઠાડી શકીશ.

ત્રિન્સિપલ—તેના અદલામાં એક કામ તમને સોંપીશ, શું તમે તે કબુલ કરશો.

અંદાઝ—ખુશી સાથે. મારા પ્રાણને સાચે તમારું કામ કરીશ. તમારા ઉપકારના અદલે મારા આમણનાં આપ ખાસડા બનાવો ત્યારે પણ વળે તેમ નથી.

ત્રિન્સિપલ—જોજો, ફરી જતા.

અંદાઝ—તે નહિજ અને.

આ વખતે પણ અંદાજ વિચાર કર્યા વગર બંધાઈ ગયો.
આજના પાછળનો કાંઈ વિચાર ન કર્યો, ને વચન હારી ગયો.

પ્રિન્સિપલ—સત્ય અને ખરું.

એટલામાં આરામ તે હેઠલો આવી ઉભો રહી. તેને અંદાજે
જોઈ અંબથી આંખ મળી ને નાજ યાદ આવી, કારણ જનનેની
આકૃતિ જરાજર મળતી આવતી હતી, તફાવત માત્ર નાજ નીચી
અને આરામ જરા ઉંચી હતી. નહિ તો રૂપરંગ વગેરે સર્વે મળતું
આવતું હતું. આરામ મંદમંદ હસી રહી હતી, ને અંદાજ ચારીત્રી
નજરે તેના સામું જોઈ રહ્યો હતો. પ્રસંગ જોઈ પ્રિન્સિપલ લાંથી
જતા રહ્યા.

આરામ—અંદાજ ! અંદાજ ! ! હું તો વધામ ખાત્રા આવીશું.

અંદાજ—શાની વધાઈ, હું પાસ થયો તેની.

આરામ—નહિ ! નહિ ! ! પાસ તો થયા છોજ, પણ તેથી
પણ વધારે.

અંદાજ—તે શું ?

આટલું બોલી અંદાજ આરામના મુખ સામી જોઈ રહ્યો. આ
વખતે આરામ આનંદમાં ડોલી રહી હતી.

આરામ—તમે બી. એ. માં પડેલાં નાજરે પાસ થયા છો.
અને તમેને પંદરસો રૂપિયાનું ઈનામ પણ આપવામાં આવનાર છે.

આથી અંદાજ પણ આનંદની લહેરમાં ડોલવા લાગ્યો. ને
જુશીમાં એકદમ બોલી ઉઠ્યો.

અંદાજ—બોલો ! બોલો ! ! શું આપું.

આરામ—આપશો.

અંદાજ—હા.

આરામ—ત્યારે તમારો.....

અંદાજ—“ કેમ ચુપ થઈ ગયા. ”

આરામ—“ તમારો હ...સ...ત, ”

અંદાજ—“ તે લઈ શું કરશો. ”

આરામ—સંસાર રૂપી મહાસાગર તરી પાર ઉતરશું.

અંદાજ—તો શું તમે સ્વાર્થ સાધવા મારો હસ્ત માંગો છો.

આરામ—તે સ્વાર્થ કેવી રીતે. ત્યારે અરુપરસ સ્નેહથી, જોગશું, તો પછી ત્યાં સ્વાર્થ ક્યાં રહ્યાં.

અંદાજ—ના હું તે નહિ માનું.

આરામ—કેમ.

અંદાજ—એકલાથી સંસાર તરી શકાય.

આરામ—ના. ના, સ્વાભાવિક રીતે જીવો. એક હાથે તાલી વાગતી નથી. જગમાં તરતાં એક હાથે ક્યા તરાય છે. બન્ને હાથે તરવું પડે છે. વળી એકલો પુરુષ અર્ધો અંગ ગણાય છે.

અંદાજ—એ તો હું સમજું છું.

આરામ—ત્યારે સમજો છો, ત્યારે આમ શા માટે!

અંદાજ—મારે પરણવું નથી માટે.

આરામ—તો શું મને હતાશ કરશો!

અંદાજ—એમાં હતાશ કેવી રીતે?

આરામ—તો શું મને તમે નથી ચાહતા, હું તમોને પહેલાંથી ચાહતી આવી છું, શું મારા અરમાનો ખાકમાં મેળવશો. મારી માંગણીને લાત મારશો.

આટલું ખોલી આરામ રહી પડી, ને પાસેની કુરસી ઉપર બેસી પડી. આથી અંદાજને વિચાર આવ્યો કે હું ક્યા સ્થળે છું. અને

જો પ્રિન્સિપલ જાણશે તો શું કેહશે. વચન ભંગ થતાં એને બીક લાગી તેથી ગમે તેમ આ પ્રસંગ દુર કરવા તથા આ સમાગમનો છેડો લાવવા તે ખોલ્યો.

અંદાજ—આરામ તમે ન રડો. હું તમોને ચાહું છું. હું તમોને હતાશ નહિ કહું, પણ હાલ તમોને પરણી શકું તેમ નથી, કારણ હાલ માફ જીવન એવાજ સંયોગોમાં ઘડાયું છે. હું ચાહું છું કે ભવિષ્યમાં પણ તમોનેજ ચાહું ખુદા મને તેવો બનાવે.

આથી આરામને ધિરજ આવી. તે ઉભી થઈ અંદાજને વળગી પડી તે ખોલી.

આરામ—હવે મારી જીંદગીનું સાર્થક થયું.

અંદાજ કંઈ ખાસવા માંગતો હતો. પણ અંદરથી દાસીએ એવાજ દીવો કે એન ચાહ તૈયાર છે. ઘાયું.

આરામ—હા લાવ.

દાસી આ મુકી ગઈ, પાછળથી પ્રિન્સિપલ પણ આવ્યા, ને ત્રણેએ આ પી બીજી વાતો કરવા લાગ્યા. અને અંદાજને વિલાયત બંદોબસ્ત કરવા લાગ્યા. હુંકમાં અત્રે કહી દેવું જોઈએ કે પ્રિન્સિપલને પુત્ર નહોતો. તે માત્ર એક આરામ નામે પુત્રીજ હતી. તેથી અંદાજને પોતાના પુત્ર સમાન ગણુતા હતા. વળી સાથે તેવો એકજ ન્યાતના હતા.

(૬)

અંદાજને વિલાયત ગમે જે વર્ષ થવા આવ્યાં છે, અને તેણે ત્યાં સારી નામના મેળવી છે. અંગ્રેજો તથા દેશીઓ તેને ચાહતા હતા, કારણ તેનો મળતાવડો સ્વભાવ ઘણોજ વખાણવા લાયક હતો, અને અભ્યાસમાં પણ તે બરાબર જોઈએ તેવું ધ્યાન આપતો તેથી

દરેક વખતની પરીક્ષામાં તે ઉંચો નંબર તથા ઈનામો મેળવતો હતો. જ્યારે અંદાજ આવી રીતે પોતાની ઉન્નતિ કર્યો જતો હતો, ત્યારે તેની સ્નેહાળ દેવી જે આશાના તરંગમાં તણાઈ આનંદમાં ડાલતી હતી, તેના ઉપર આક્રમ આવી પડી હતી. મોટી માના પડોસના સગાનો એક પુત્ર હતો, પણ તેની ગેરવર્તણૂકને કારણે કોઈ કોઈ કન્યા આપતું નહોતું. તેથી મોટી માંએ પોતાના તાણામાં કન્યા હોવા છતાં પોતાના પાસેનાં સગાનો પુત્ર કુંવારો રહે તે તેને પસંદ પડ્યું નહિ, અને તે વાત નક્કી પણ કરી નાંખી હતી. તે થોડા સમય પછી આપ્પા ગામમાં વાત પણ થવા લાગી. આથી લોકો મોંઘમાં આંગળીઓ લેવા લાગ્યા, કારણ એક કોમળ પુખ્તને કચરી નાંખવા બરાબર તે સંબંધ સર્વે કોઈ ગણતા હતા, પણ મોટીમાંના મનમાં તેનો વિચાર સરખો પણ આવ્યો ન હતો. તે તો વખતે કોઈ કેહતું તેના સંબંધી બોલું બોલતા ત્યારે તે કહેતા કે, તે નાદાન છે. વય થતાં સુધર્મી જશે, મારી નાજ એવી તો કોમળ અને સમજણી છે, કે તેને સુધારતાં તેને વાર લાગશે નહિ” આવી માન્યતાને કારણે, કોઈની પણ વાત ગણુકારી નહિ, અને લગ્ન જેમ તેમ તાકીદે કરી નાંખવા માટે પ્રયત્ન કરવા લાગ્યાં.

જ્યારથી આ વાતની ખબર નાઝને પડી, ત્યારથી તે રડવા કરતી હતી, અને અંદાજને યાદ કરી નિશ્વાસો નાંખતી હતી. આ વાતને પણ આઠ માસ થઈ ગયાં હતાં. ને વાતો વાતોમાં દીવસો ક્યાંના ક્યાં જતા હતા. નાઝે અંદાજ ઉપર એક બે વાર પત્ર લખવા વિચાર કર્યો. પણ જ્યારે જ્યારે તે લખવા બેસતી, ત્યારે ત્યારે તેના આંસુ લખવા હેતા નહોતા. કાગળ પલટી જતો હતો. આખર નિરાશ થતી. કાગળ મુકી દેતી હતી. રડતી હતી. પાછા આંસુ

લુછી લઈ ઉના નિશ્વાસો નાખતી. એક તરફ વડીલોના સંબંધી પોતાની ફરજ અને ખીજી બાજુ પોતાના સ્નેહિ અંદાજની લાગણી તેને ગભરાવી નાંખતી હતી. છેવટે તેણે દરાવ કર્યો કે ગમે તે થાવો. માફ જે થનાર હોય તે થાવો, પણ વડીલોનું મન દુઃખી નહિ બનાવું. દુઃખના દીવસો કાલે કપાઈ જશે. મૃત્યુ થોડા દિવસમાં આવી જશે. માટે થોડા સમયને માટે વડીલોને શા માટે દુઃખી કરવા વખતે રહતી અને માલતી-માધવ નામે નીચલું ગાયન ધડીએ ધડીએ એકાન્ત મળતાં ગાતી કે—

સૌને સૌ સૌની પડી,
કોણ પીડ પરાઈ જાણે.—સૌને
સગા સહોદર સ્વાર્થના સર્વે—,
પોત પોતાનું તા.....ણે
ડિકરીના ગણના ઝુટયાં,
ઘટની ઠીકરી પરમા.....ણે
ડિકરા ધરનું રાખ્ય કરે—
લલે ડિકરી જાય મશા...ણે-હે-સૌને

આવા આવા ગાયનો ગાઈ તે ઘણી રહતી. બેભાન જેવી થઈ જતી. હવે બે માસ પછી લગ્ન થઈ જશે, એવું નક્કી થઈ ગયું છે. આ વાત આખા ગામમાં ફેલાઈ ગઈ. વખતને જતા વાર ના લાગી. બે માસ જોત જોતામાં કપાઈ ગયા. કંકોતરીઓ લખવવા લાગી. તેમાં અંદાજ ઉપર પણ કંકોતરી લખાવવામાં આવી. કંકોતરી નાજના જોવામાં આવી. તેથી તે જોઈ તે રડી પડી, ને બોલી કે “આ કંકોતરી નહિ પણ કાળોતરી છે” એટલામાં તેનો નાનો ભાઈ નાઝ પાસે આવ્યો. નાઝે કંકોતરી ટપાલમાં નાખવા સારૂ

મોકલ્યો, અને અંદાજના ઉપરની કંકાતરી પોતે સંતાડી લીધી, નો તરત પોતાના હોઠમાં વઠ તે પત્રંગ ઉપર સુઈ ગઈ. સુતાં સુતાં એ માત્ર કંકાતરી વાંચતી હતી. એકવાર એવાર ત્રણવાર એમ ઘણી-વાર વાંચવા છતાં તેનું દિલ ભરાતુંજ નહોત્ય તેમ દેખાતું હતું આખર તે પોતાની રજાથી રાત્રી યએલી આંખે પત્રંગમાંથી ઉઘી થઈ એક ગોળ છાત્ર પાસે નાખેલી એક ખુરસી ઉપર એસી ગઈ, અને કત્તમ ખડીઆ લઈ લખવા લાગી. તે શું લખતી હશે? તે માત્ર અંદાજ ઉપર પત્ર લખતી હતી. પત્ર ઘણો લાંબો લખાયો. હામ હામ આંસુના ગાંધા પડી ગયા. પરખીડીયામાં ખીંચ્યો. સરનામું લખાયું. હૃદયફલન આપ્યું. પત્ર નહિ નખાયો પોતાની પેટીમાં મુકી દીધો. કારણ આથી અંદાજને દુઃખ થાય. તેમ છે એમ એ માનતી—

“ મરીને ફરિકડ. મુગરીમ નદી દરમાં કાઈ,
યુ તો હર દરકો દુનિયામે દવા હોતી હે;
દરદ દિલમે હે મેરી જન મોહખત નાચાર,
ન કમ અતી હે ઉનકો ન શક આતી હે;
આખીર હન્સાંત હે કીસ તરાહ શુનાહુંસે ખચે;
યે ફરિકડે ને નદિ ઇન્સે ખત હોતી હે;

આખર નાખતા લખ થઈ ગયાં, શાસ્ત્ર પ્રમાણે લખની ગાંઠે જોડાયા. લખતું તામ સાંભળતાં તે ધ્રુજ ઉડી કાયાની સાથે કાયા જોડાઈ ગઈ.

આ લખને પણ એક માસ થઈ ગયો, નાજ પોતાના પતિના ચેર પંદર દીવસથી છે, પણ એક પણ દવાડો તેનો પતિ તેની પાસે આપ્યો નથી. તેની સાથે વાતપણ કરી નથી. ગામના રજળના માણસો સાથે ફર્યા કરે છે. એમની સાથે રખડેલની માફક ગમે તેમ મરજીમાં

આવે તેમ વર્તે છે. પહેલાં કરતા પણ હવે તેના મિત્રો ઘણાં થયા અને તેનું મૂળ કારણ જોવા જઈએ તો તેની કુટુંબી સ્વરૂપવાન નાજ હતી, અને તેઓ ઘડીએ ઘડીએ નાજના પતિને આને આવી જાય છે. કેટલા જલકા સ્વભાવના તેના મિત્રો નાજની મશકરી પણ કરવામાં પાછી પાની કરતા નહોતા; આથી નાજ લોહીના ધુટડા ગળી જતી. ત્યારે તે સ્વાર્થી મિત્રોનું નાજ આગળ કાંઈ ન ચાલ્યું, ત્યારે તેને ભંભેર્યો કે નાજ તો તમેને નથી ચાલતી, પણ અંદાજને ચાહે છે. વળી તે કુંવારી હતી, ત્યારે પણ તે તેની સાથે બોલતી હતી, હવે અંદાજ આવનાર છે માટે તેને કાશુમાં રાખવાની ખાસ જરૂર છે. નહિ તો પાત લાયથી જશે, સાથે ના કહેવાની કેટલી વાતો કહી. આથી મૂખો ભંભેરાઈ ગયો. ગુસ્સામાં આવી ગયો. ને એકદમ પોતાના લકંગા મિત્રાને મુકી આરોપાર ઘેર ગયો. ત્યારે તે ઘેર ગયો, ત્યારે ઘરના આરણું બંધ હતા, ને નાજ મેદા ઉપર બેસીને કુરઆન વાંચી રહી હતી, તેવામાં પોતાના પતિનો અવાજ આવતાં તેણે કુરઆન બંધ કરી અરાબર તેની વ્યવસ્થા કરી આરણું ઉઘાડ્યું, પણ પોતાના પતિની મુખાકૃતિ જોઈ ગભરાઈ ગઈ. તેના પતિનું નામ અસતખાં હતું.

અસતખાં—કેમ શું કરતી હતી.

નાજ—કાંઈ નહિ.

અસતખાં—ત્યારે વાર શા માટે લાગી.

નાજ સમજી ગઈ કે આજે પતિનું મગજ ઠેકાણે નથી, માટે મને તેમ બોલે છે. ને કુત્તેલી કરે છે. લોકો સાંભળશે તો શું કહેશે માટે લાવ ઉપર લઈ જઈ શાન્ત કરું એમ સમજી તે બોલી.

નાજ—ઉપર આવો સર્વે પાત સુખથી કહીશ.

અસત—નહિ. નહિ, ઉપર આવવાની જરૂર નથી અત્રેથી તેનો ખુલાસો કર.

નાઝે જાણ્યું કે આમ તે ઉપર નહિ આવે, પણ જો હું ઉપર જઈશ તો મારી પાછળ તેઓ આવશેજ. તે આમ સમજી તે ઉપર ચઢવા લાગી. અસ્ત તેને પકડવા ગયો, પણ હાથ ખાલી પડ્યો, આથી તો તે વધારે ગુસ્સે થયો, ને તેને એકદમ સીડી ચઢી તેનો પગ ખાલી નીચે ફેંકી દીધી. નાઝ એકદમ પહોંચી. માથામાં તેને ખારણુ વાગવાથી ઝુટ્ટી ગયું. લોહી વહેવા લાગ્યું. આ સાંભળી મહોલ્લાના લોકો દોડી આવ્યા, આથી નાઝ વધારે ગભરાઈ. પોતાના પતિની આ તેઓ વર્તાણુંક જાણુશે, તો તેમના સંબંધમાં કેવા વિચાર આંધશે. મને શું કહેશે. આમ સમજી તે ઉભી થઈ ગઈ, ને સર્વના સલાહના જવાબમાં “ કાંઈ નહિ ” આટલું જોડતાં પોતાનો પતિ મેઢા ઉપર ચઢી ગયો હતો ત્યાં ગઈ.

લોકો નાઝના વખાણુ કરવ. લાગ્યા. અસ્તને ધિક્કારવા લાગ્યા, ને ગાળો આપવા લાગ્યાં. આ સર્વે અસ્તે સાંભળી લીધું. જગતમાં ઘી હોમાયું. નાઝ ઉપર ગઈ હતી. તેને જોતાંજ તે સળગી ઉઠ્યો. “ લુચ્ચી છીનાળ ” આટલું જોલી એક લાખોટ લગાવી દીધી. નાઝ પાછી જમીન ઉપર ઢળી પડી. અસ્ત તેના સામી ટગર ટગર જોઈ રહ્યો. એટલામાં નાઝ શુદ્ધિમાં આવી ને જોલી.

નાઝ—પતિ ? પતિ ? ? મારો વાંક !

અસ્ત—તારો વાંક ! લુચ્ચી છીનાળ.

નાઝ—આપ આ શું જોલો છો.

અસ્ત—શું જોલો છો ? એમ. તું મને શેકતાર ! યાદ રાખજો આંદાજ તને જાણવશે નહિ, જો તે આવશે તો તેની છાતી ઉપર ચઢી લોહી પી જઈશ.

નાઝ—પણુ પણુ.

અસ્ત—નહિ. નહિ. બોલ તું અંદાજને માલવી હતી કે નહિ ?

નાજ—હાલ શું છે.

અસ્ત—શું છે ? તારા દિલમાં તેની આલ છે. મારા કરતાં તું એના પૈસા ઉપર લોભાઈ છે, પણ યાદ રાખજે કે તારા પ્રાણ લેતા પણ નહિ મુંકું. પાપી દુષ્ટ અંદાજ.

નાજ રડવા લાગી. પોતાના સ્નેહાત્મક અંદાજ ઉપર આવા કલંગ લાગતા તેનું હૃદય કંપી ગયું. તેણે એક આલ મારીને ઢળી પડી. આ સ્થિતિ જોઈ અસ્તનું દિલ પીગળી ગયું, ઝેરનું અમૃત થયું. પથ્થર પીગળ્યું. તેના પહેલાં ધા તરફ નનાં ગળે, તેણે લુગડાથી લછી સાફ કર્યા ને લુગડાનો પાટો બાંધ્યો. એટલામાં નાજ શુદ્ધિમાં આવી, ને પોતાના પતિને પોતાની બરદાસ્ત કરનાં બેઠને આનંદી થઈ. તેના મનમાં ખાતરી થઈ, કે પતિના હિલમાં મારા સંબંધી પ્રેમ છે.....

નાજ—બહાલા. બહાલા. મારે વાંકે માફ કરો, મારાથી આપને થાણું દુઃખ થયું.

અસ્ત—સામેજ બેઠ રહ્યો.

નાજ—બહાલા ! કેમ બેસતાં નથી, મારા હાથ વાંકે ! પણ જે વાંકે છે તો હું માફી માગું છું તો શું અ. મળીને માફ નહિ કરો ? માત્ર એકજવાર બોલા કે મેં માફ કર્યું તો મારા પગનાં સુખ મળ્યા બરાબર છે. હું એકે નાના છું. તમારા બાળબાળ એક અજાતની દાસી છું. મારા માલિકે માત્ર એક પણ માન ઉપર ફાટાની નજર કરે.

અસ્ત—સાફ સાફ હું બધું સમજું છું.

આટલું બોલી તે મેજ ઉપરથી ઉતરી પડી, પીચારી નાજ પતિ પતિ પોકારતી રડી ગઈ. તે થાકી રડી અવાસમાં આવી ગઈ

ને પહેલા પ્રકરણમાં વણવેલી વારઘાત ખનવા પામી હતી. તે રહી થાકી ગઇ. એટલામાં અસ્તનો એક પાપી મિત્ર આવી ગયો. જો કે આ મિત્ર જરા મરદના પાસમાં નોહતો. થોડો ધણો મરદના હકમાં નોહતો. પણ પોતાની વાત જાહેરમાં ન આવી જાય. એ બીકે આવા વ્યભીચારના કામમાં ધણો ભાગ લેતો હતો.

નાજને ચતીપાટ પહેલી જોઇ તે ઉભો રહી ગયો. સામું જોવા લાગ્યો. એટલામાં નાજ જાગી ગઇ; તેને જોઈ તે ધ્રુજી ઊઠી. કારણ કેટલીકવાર તેના પંજમાં સપડાઇ ગઇ હતી; અને તેમાંથી ફેંટવા ઉપાયે છુટી હતી. તેનું નામ સાંભળી તે ધ્રુજતી હતી. આ માણસનું નામ હમદમ હતું.

હમદમ—નાજ કેમ છે.

નાજ—ગમે તેમ છે. એમાં તારે શું અત્રે શા માટે આવ્યો છે.

હમદમ—તને છેલ્લીવાર સમજાવવા.

નાજ—તું મને શું સમજાવવાનો હતો.

હમદમ—માની જા. હજી બાજી હાથમાં છે. જો તું મારા તાબે નહિ થાએ તો યાદ રાખજે કે આ જગતમાંથી તારે હાથ ધોવા પડશે.

નાજ—તેથી શું ?

હમદમ—તેથી શું ? તારી માથે તારા પતિને પાગ મોકલવામાં આવશે, ને છેવટે મારી ઇચ્છા તારે પૂર્ણ કરવી પડશે.

નાજ—ચાલ ! ચાલ !! દુષ્ટ નીકળ.

આટલું બોલી નાજ ઉભી થઈ ગઇ. ને હાંન પાસે હમદમ તરફ વધી એક થપડ લગાવી દીધી. ખન્નેમાં રક્તક આલતી હતી

કે અસ્તખાં આવી પોહવ્યો. હમદમે બાજી બદલી તે બનાવટી ગુસ્સે
કરી બોલ્યો અસ્તખાં સંતાઇ રહ્યો. તે નાજના જોવામાં ન આવ્યો.

હમદમ—તારે આખર તાબે થવું પડશે.

નાજ—આ શરીરમાં પ્રાણ છે. ત્યાં સુધી તો નહિ બને.

હમદમ—તો સાઈં સર્વે કાંઈ નાશ થશે.

નાજ—ચાલ ચાલ દુષ્ટ. તે મારે જોવાનું છે. એમાં તારે શું
ચાલે અંત્રથી એકદમ ચાલ્યો જ, નહીં તો અપમાન સાથે કાઢી
મુકવામાં આવશે.

હમદમ—માઈ અપમાન કરે છે. હું અસ્તનો મિત્ર છું.

નાજ—(ઊંચકરાઈ) હા. હા. સારી પેટે જાણું છું. દુષ્ટ હું
તમોને સર્વેને ઓળખું છું. તમોજ લોકો માઈ સત્યાનાશ કરવા
ખેસેલા છો પણ યાદ રાખજો ખુદ તમાઈ ભલું નહિ કરે. જા. જા
મને ના સતાવ. દુઃખી દિવસે વધારે દુઃખી ના બનાવ.

હમદમ—શા માટે.

નાજ—તમો સર્વે દુષ્ટ છો.

અસ્ત (એકદમ પ્રગટ થઈ) હમો દુષ્ટ ?

આથી નાજ શરમાઈ ગઈ. નીચું જોવા લાગી. હમદમ લાગ
સાધવા લાગ્યો. અસ્ત ઊંચકરાઈ ગયો, પણ હમદમ આવેલો વખત
ચુકે તેવો નોહતો. તેણે અસ્તને ખીજા હોલમાં લઈ ગયો. ત્યાં તેમણે
એકે કલાક સુધી વાતો કરી પાછા નાજ આગળ આવ્યા.

અસ્ત—નાજ, નાજ, કેમ છે મારી સાથે વાત નહિ કરો કેમ ?

નાજ—(રડતી રડતી) કેમ નહિ ? શા માટે તમારી સાથે
ના બોલું.

અસ્ત—અમે દુષ્ટ છીએ માટે.

નાઝ—કાણે કહ્યું

અસ્ત—તેં અમણા ને તે મેં સાંભળ્યું

નાઝ—આપની તે ભૂલ છે.

અસત—મારી ભૂલ કુલટા. મારી ભૂલ. જસ ચાલ તૈયાર થા. મારે આ ગામમાં રહેવું નથી. હમણાંને હમણાં તૈયાર થા. (હમ-હમને) જવ મિત્ર ગાડી કરી લાવો. હજી ટ્રેન મળે તેટલો ટાઇમ છે.

હમદમ—બહુ સારું.

આટલું ખોલી હમદમ ચાલ્યો ગયો. નાઝે એકદમ જવા સંબંધી પૂછ્યું તો તેને ધમકાવવામાં આવી. ને જલ્દી તૈયાર થવા સખતાઈ કરવા લાગ્યો. ખીચારી કોમળ નાઝનું કાંઈ ન આવ્યું. રડતી ગઈને. લુગડાં બાંધતી ગઈ. તેની આંખો લાલ થઈ ગઈ હતી. તે લુગડાં વગેરે બાંધતાં ઘણીવાર ખેસી જતી ને રડી પડતી. પોતાના સગાવા-હવા તથા મોટી માને મળી આવવા માટે કહ્યું, પણ ત્યાં નાઝને જવા ન દીધી. ઘોડા ગાડી આવી ગઈ. તેમાં નાઝને ઘણા મારી ખેસાડવામાં આવી. ઘોડા ગાડી હાંકવાનો હુકમ થયો નાઝે એક ઝીણી ચીસ પાડીને ખેલાન થઈ ગઈ. હલી પડી ને અસ્તના ખોડામાં તેનું મસ્તક પડી ગયું; પણ પાખીને દયા ન આવી. તેજ અવસ્થામાં નાઝ પડી રહી. એટલામાં સ્ટેશન આવ્યું નાઝ પણ સાવધાન થઈ હતી. હમદમે તેનો હાથ લંબાવ્યો, પણ નાઝે તેને હાથને તરછોડી અસ્તના ખેલાને પકડી લીધા, ને તેના ટેકે ગાડીમાંથી ઉતરી ટ્રેનમાં ખેસવા ગઈ. હજી પણ તે રડતી અને નિશ્વાસો નાખતી હતી. આખર ગાડીમાં ખેસી ગયા. ટ્રેન ઉપડી. પાછી નાઝે એક છણી ચીસ પાડીને ખેલાન થઈ ગઈ. આ વખતે પણ તેના તરફ ધ્યાન આપવામાં આવ્યું નહિ. ખીચારી લાગ્યતી

સતાવેલી એમને એમ પડી રહી. હમદમે અસ્તને કહ્યું કે હું બીજા ટ્રેનમાં આવું છું.

(૭)

અંદાજ હવે આસિં કલેક્ટર થઈ પોતાના જીલ્લામાં આવ્યો છે. હમણાં સુધી પ્રિન્સિપલ જે પોતાનો ગુરુ છે. તેને મળવા ગયો નથી, પણ પત્ર વ્યવહાર ચાલે છે. મુંબઈ ખંદે મેળાપ થયો હતો, પણ આરામ સંખંધી કોઈ વાતચીત થઈ નહોતી. આ પહેલા નાઝ સંખંધી સર્વે વરદાત પોતાના અન્ય મિત્રો દ્વારા જાણી લીધી હતી, અને પોતે પ્યાન નહિ આવવાથી એક કોમળ પુષ્પ અગ્નિમાં હોમાયું હતું. આથી તેનું દિલ બળ્યા કરતું હતું.

એક રાત્રિ નાઝનો જ વિચાર કરતો હતો. તેને પહેલાની વારદાત આવી ગઈ ને ત્રણ ચાર આંસુના ટીપા પણ આંખમાંથી સરી પડ્યા. તે સર્વે પ્રકારનું મૂળ કારણ જીદાર્થ સમજવા લાગ્યો, અને તે સંખંધી બીજા કોલમમાં વાંચક વાંચી ગયો છે.

સ્વયં પોતાનો પ્રકાશિત પ્રકાશ ચારે બાજુ ફેલાવી રહ્યો છે. આસરે આઠ નવ વાગવાનો સુમાર થયો હશે અંદાજ પોતાના ખંજલાના બગીચામાં ફરી રહ્યો હતો, અને રાત્રિના વિચાર કેવી રીતે અમલમાં મુકવા તે સંખંધી વિચાર કરતો હતો કે એક સવાર પુરપાટ ખંજલા પાસે આવી પહોંચ્યો. ને તે બોલ્યો કે “ સાબ કાધર હે ” આ અવાજ અંદાજના કાને પડ્યો. તેણે સવાર સામી જોયું તો તે કાંઈ તાકીદના કામે આવ્યો હોય તેમ લાગતો હતો. તે સવાર સામે જવા લાગ્યો. સવાર ઘોડા ઉપરથી ઉતરી હાથમાં લાઝ પાકીટ આપ્યું. ને તે પાકીટ પાસેના થાણાદારે મોકલ્યું હતું. તેમાં મારા-

મારી હુંડ તથા ખુન સંબંધી લખવામાં આવ્યું હતું, અને તે જોતાં અંદાજને બોલાવ્યો હતો.

અંદાજ એકદમ બંગલામાં દોડી ગયો, ને જતાં જતાં તે બીજા સવાર તથા પોતાના માટે ઘોડો તૈયાર કરવા માટે કેહતો ગયો. ઘોડા સમયમાંજ અંદાજ લુગડાં પહેરી બહાર નીકળ્યો, ને ઘોડા ઉપર સવાર થતાંજ આવેલા સવારને સાથે લઈ ધારેલા સ્થાને પહોંચવા ઘોડા મારી મુક્યા. આ પાકીટ મગતાંજ અંદાજના મનમાં ધાસકો પડ્યો હતો. થાણામાં તેવો જોતા જોતામાં આવી ગયા. ત્યાં આવી જુવે છે, કે એક સ્ત્રી તથા એક પુરુષ જમીન ઉપર જખમી થઈ પડ્યા છે, અંદાજ ઘોડા ઉપરથી કુદી પડ્યો. ને તે તરફ ધસ્યો ને તેની પહેલ પહેલી નજર નાઝ ઉપર પડી. નાઝે પણ તેને જોયો. આંખથી આંખ મળી માત્ર અંદાજ બોલ્યો. “કોણ નાઝ.”

નાઝ—હા.

પણ આ સાંભળતાંજ અંદાજ જમીન ઉપર પડ્યો પડ્યો રહી ગયો, ને પાછો સાવધાન થયો. પાસે ઉભેલા આ બનાવ જોઈ વિચાર કરવા લાગ્યા, પણ કાંઈ સમજ્યા નહિ. એક સવારને ડોક્ટરને પોતાના બંગલે હાજર રહેવા માટે દોડાવ્યો, અને બીજા માણસોને નાઝને ઉઠાવી ઘણી સંભાળ સાથે પોતાના બંગલે લાવ્યો, ત્યારે ડોક્ટર ત્યાં હાજર હતો. તેણે તપાસી કહ્યું કે ઘા ઘણો કારી લાગ્યો છે. ખુદા બચાવે તો બચે. અસ્તની પણ લાગે બંગલે લખવામાં આવી હતી, પણ તેના મૃત્યુની ખબર નાઝને આપી નહોતી.

ડોક્ટર દવા લઈ પાછો બંગલે આવ્યો. ઘા ઘાઈ તેમાં દવા ભરી દેવા લગાવ્યા અંદાજ અને ડોક્ટર પાસે બેસીને નાઝની સાર-

વાર કરી રહ્યા હતા. નાઝ શુદ્ધીમાં આવી એટલે જરા બોલવાની તેનામાં શક્તિ આવી તે ચારે તરફ જોવા લાગી, અને પાછી અંદાજના સામી જોઈ રહી.

અંદાજ—નાઝ. નાઝ. શું બુલો છો. કાંઈ કહો છો.

નાઝ—શું કહું હવે હું બલું છું. આપના દર્શન કરી છેવટે આ કાની દુનિયાનો ત્યાગ કરી બલું છું. પણ...તમે મારા માટે દિલગીર થશો નહિ.

અંદાજ—ખુદા તમેને તન્દરસ્ત બનાવે.

નાઝ—ના. હવે એવી આશા રાખશો નહિ. મને કારી લાગ્યો છે. પણ હાં છેવટે હું તમારી પાસે માફી ચાહું છું, કારણ મેં તમારી સાથે દમો કર્યો છે. તમેને ચાહી બીજા સાથે વરી પ...પ...પણ તેમાં મારો શો વાંક મ...મ...ને માફ કરો. પા...પાણી.

અંદાજે ઉઠી પાણી લાવી પાયું. નાઝ પાછી શુદ્ધીમાં આવી. તે બોલવા લાગી.

નાઝ—મારો વાંક માફ કરશો.

અંદાજ—ન ગણાવો. મેં સર્વે માફ કર્યું.

નાઝ—અસ, હવે એક બીજું કામ તમે મારી આટલી વાત થાદ રાખજો. મારા માટે આટલું કરજો, તે એકે તમે કાઠની સાથે જોગાઈ જાઓ. થવું ન થવું ગણી લેજો.

અંદાજ—આ તમે શું બોલાવો છો.

નાઝ—હું ખરું કહું છું, હવે હું થોડા સમયની મેદમાન છું, પણ તમે મારી વાત કબુલ કરશો !

અંદાજ—હા. નાઝ હા તમે કહેશો તે સર્વે કાંઈ કરવામાં આવશે.

નાઝ—હવે હું ચાન્તિથી મરીશ, પણ હાં મારા પતિ.

આટલું બોલતાં તે બેલાન થઈ ગઈ, તેના મુખ ઉપર મુક્ત-
અનું પાણી છાંટવામાં આવ્યું, તે શુદ્ધિમાં આવી.

નાજ—હમદમ પાપી હમદમ મારા પતિને ન માર. મારા માટે
તેમને શા માટે સતાવે છે અંદાજ ! અંદાજ !! બુવો, બુવો, આ પાપી
મારા પતિને મારી નાખશે. તેને જાણવો.

અંદાજ—ન ગભરાવો, તે પાપીને જરાખરજકડવામાં આવ્યો છે.

નાજ—બહું સાફે હાય હું આશાભરી.....અંદાજ છૂલ્લા
જે.....લા.....મ.....લાયલાહાઈલ્લાહ મોદ.....મદ રસુ...
...રસુ.....હુલ્લા.

કાચાણી પીંજરામાંથી ખુદાઈ અંશ ઉઠી ગયો. બોળાયું પડી રહ્યું.
કરે તેવું ભરે, એ અનુસાર અસ્તખાંના પાપી મિત્ર હમદમે નાજ
માટે તેનું ખુન કરવા સાબિત થતાં ફાંસીના લાકડે લટકાવી દીધો.

કેટલાક દિવસ પછી અંદાજે આરામ શાદી કરી અને અમન
અમનમાં દિવસો પસાર કર્યા.

સોયની અણી.

૧

“ દાદીમાં ! ઓ દાદીમાં ! જીવોને ખાલા સોય નથી આપતી. ”

“ તારે શું કરવી છે ? ”

“ મારે મોગરાના પુષ્પની માળા બનાવવી છે. ”

“ તેને તું શું કરીશ ? ”

“ માળા બનાવી મારા અંબોડામાં બાંધીશ. ”

“ તને એ શોખ ક્યાંથી થયો ? ”

“ ખાલાએ બાંધ્યો છે. તેવો મારે પણ બાંધવો છે. ”

“ પણ ફૂલતો કરમાઈ ગયાં છે; તેવો ફૂલ બાંધી શું કરીશ ? ”

“ જીભેદા જવાદે ને. ” જીભેદાની બીજ ખાલા બોલી. તે જીભેદાના પિતાના મામાની દીકરી હતી.

“ ખાલા સોય આપોને ? ”

“ નથી. ” જીભેદાની સગી ખાલા જેતું નામ હતીમા હતું તે બોલી.

“ દાદી જીભેદાને ખાલા સોય નથી આપતા. ”

“ હલીમા આપને ! ” દાદીએ કહ્યું.

“ નહિ આપું. ” હલીમા ધીમેથી તેની દાદી સાંભળે નહિ તેમ બોલી. તેની દાદી ઘરમાં કામ કરતી હતી.

“ દાદી જીભેદાને આપવાનું ના કહે છે, ”

“ તું છાની મર. તારા પિતા સુતા છે, તે જાગશે તો તને મારશે. ”

“ પણ સોય નથી આપતા તે. ”

“ મરશે જવાદે. ”

“ ના મારે હાર ગુંથી અબોડામાં બાંધવો છે. ”

“ બાંધ્યો. મરી જાને. ”

ઐટલામાં જુબેદાનો પિતા સુતો હતો તે બદાર આઠવો અને બોલ્યો—

“ સોય કોની પાસે છે ? ”

“ ખાલા પાસે. જુવો પિતા હું ક્યારની માંગું છું પણ આપતા નથી. ”

“ હલીમાં સોય તેને આપીદે ? ”

“ મારી પાસે નથી. ”

“ ના પિતા જુવો તેમના ખાલામાં ધજ્જર છે તેમાં છે. તે ધજ્જરના પૈસા તમેજ આપ્યા છે, જે ઈદ ઉપર પહેરવાની છે. ”

“ ચાલ હલીમાં સોય આપી દે ? ”

જુબેદાના પિતાએ બીજી વાર જરા ક્રોધમાં આવી કહ્યું. તરત તેણે ધજ્જર જેમાં સોય હતી તે તેણે પડસાલમાં પડેલા કચરામાં નાખી દીધી અને બોલી “ લઈ લે ” આવી સ્થિતિ જોતાં જુબેદાના પિતાનું લોહી તપી આવ્યું, અને પોતાની પુત્રીએ દાદીનું કહેવું ન માનવાથી, અને હટ કરવાથી, તે ગુસ્સે થઈ ગયો અને બોલ્યો. “ આ ધજ્જર કોની છે ? ” તો જુબેદાની બીજી ખાલા પાસે બેસી હતી તે બોલી “ હલીમાંનીજ છે. ” આ ખુલાસો મળતાં જુબેદાનો પિતા વધુ ગુસ્સે થયો અને “ હરામજીદી જપ્તીજ નથી ” કહેતાં પોતાનો જુટ ઉપાડી તેના તરફ ફેંક્યો. પણ તે ખસી જવાથી તેને ના વાગ્યો. ગુસ્સામાં અંધ થયેલ પિતા તરત ઉભો થઈ ગયો. અને પાસે જઈ જુબે-

દાનો હાથ પકડી લીધા. માતા વગરની જુએદા બિચારી ભોળી ગરીબ જુએદા ઘુછ ગઇ. “તને ખબર નથી કે તારો પાલો એની સાથે પડવાનો છે, આથી તારા શા હાલ થશે !” કહેતા તેની બાળકાની પીઠમાં ત્રણ ચાર લાપોટો લગાવી દીધી. ગરીબ બાળકી “પિતા મરી ગઇ.” કહેતાંજ પછડાઇ અને ધુળતી ધુળતી પડી બેઠી. “હું સોય નહિ માંગું.”

“તો પહેલાં એવી સમજ ક્યાં ગઈ હતી ?” કહેતાં તે પર-સાલમાં નાંખેલા પાટ ઉપર તે બેઠી, અને વિચારમાં પડી ગયો. એટલામાં તેની દાદી બહાર દોડી આવી તે પહેલાં તે ઘરમાં રહી કહેતી હતી કે “માર માર તે તેનાજ લાયક છે.” હાય ? માતા વગરની પુત્રીનોજ સર્વે વાંક જોવા લાગ્યા, તેનોજ વાંક જણાયો.

“લઈ લેને હવે સોય લઈ લે.” જુએદાની દાદીએ કહ્યું.

“પણ સાલી સોયની શી ઓકાત હતી. સોય આપી હોત તો શું ઘસાઈ જવાનું હતું. શું તે પાછી ના આપત ? અને એક સોય આપવામાં ઈજરને કચરામાં ફેંકી દેવામાં આવે તો આગળનું તો શુંજ કહેવું ? જુએદાનો પિતા બોલ્યો.

“હોય. ખાલા છેને. સલમાની બેન છેને. જરા સલમાને પણ શરમ નહી. બેન તેની મા તમારા માટે સોયોના પડીકા ને પડીકા લાવી હતી. તેની પુત્રીને તેના ન હોવાથી એક સોયના માટે માર ખવડાવી. ઘણુંજ સારું કર્યું.” જુએદાની દાદી બોલી.

સલમાનું નામ સાંભળતાંજ જુએદાનો પિતા ઘુછ ઉઠ્યો. તેના હૃદયમાં ભારે અસર થઇ. એક વખતે સલમાની હયાતીમાં જુએદાને એક લાપોટ લગાવી હતી, અને તે રડતી રડતી માતા પાસે ગઈ હતી, ત્યારે તે ખીમાર હતી તેથી રડતાં રડતાં તે બોલી હતી કે “હાય ! મારા

મૃત્યુ પછી મારી જીભેદાને આમજ માર પડશે. હું નહિ હોવું તો મારી જીભેદા કોની પાસે જશે ! જ્યારે પિતાજ મારશે તો પછી તેને કોનો આશરો. ” આમ કહી તે ઘણી રડી હતી. તે વાત જીભેદાના પિતાને યાદ આવી ગઇ તેથી તે એક નાની પોક પાડી રડી પડ્યો. તે રૂઢન ઘણું દબાવવા ગયો, પણ થએલી અસર આગળ તેની સદનશક્તિ અશક્ત નીવડી, તે સર્વે કોઇ સાંભળે તેમ રડવા લાગ્યો. પોતાનું રૂઢન બંધ ન રહેવાથી તથા વધતું જ વધતું હોવાથી તે ઘરના પાટુલા ઓરડામાં જતો રહ્યાં અને ત્યાં પણ રડતો જ રહ્યો.

જીભેદાના પિતાના જવા પછી હલીમા વગર સર્વે જીભેદાને સમજાવવા તથા ડુલનો હાર ખનાવવા લાગ્યા. પણ જીભેદાએ તે બાંધ્યો નહિ. શું બાંધે સોયના બદલે સોયની ચણી તેને બોંકાઇ હતી. તેના વાંસામાં જલિમ પિતાની માર સાલતી હતી.

(૨)

સ્વર્ગવાસી સહમાએ પોતાના મામાના ઘરમાં કેળવણી લીધી હતી. ધાર્મિક કેળવણી પૂર્ણ થતાં હજી કેળવણી બાકી છે, અથવા અધુરી છે, તેમ તેના મામાને લાગતાં વધુ અભ્યાસ માટે તેને કોલેજમાં મોકલી હતી. ખાવાનું કુર કરવા માટે તનતોડ મહેનત ! ત્યાં આવી કેળવણી જતેતાં ગામમાં ફેટલા લોકો તાજુબીમાં ઉતરી પડતા હતા. સહમાએ જલ્દા મામાના વિચારનો ખરાબર અમલ કર્યો, અને એકી સાથે લાગ લગાટ મેદનત તથા ગરીબાઈમાં કોલેજમાં ઉપલા નંબરે સીના-યર થઈ ગઈ. પોતાના ગામની સ્ત્રી કેળવણી પ્રત્યે પ્રેમ રાખી નજીવા બીજા સીનીયરો કરતાં ઓછાં પગારે પોતાના ગામની કન્યા-શાળા તેણે પસંદ કરી. નોકરી ઉપર ચઢવા પછી તેના પગારમાં દિવસે દિવસે વધારો થવા લાગ્યો હતો. તેણે પૈસા ખચાવવા કરતાં

પોતાના ભાઈ તથા બેનોને કેળવણી આપવા પાછળ છુટા હાથે ઉપ-
યોગ કરવા માંડ્યો. તેના મામાના છાનામાના પણ તે લોકોને નાણું
આપતી હતી, તેનો પતિ પણ તેજ ખાતામાં નોકર હતો. તે પોતાને
ખાસા ખર્ચ જોડવા પૈસા લઈ સર્વે પગાર પોતાની સદગુણી પત્નિને
આપી દેતો હતો. તે પોતાના ભાઈ તથા બેનો માટે આમ છુટા હાથે
નાણું ખર્ચે છે, તથા છાના માના પણ મોકલે છે, તે સર્વે કાંઈ
ગળણતો, પણ કાંઈ બોલતોજ નહિ. તેનો સ્વભાવજ એવો
હતો કે બેપરવા જેવો લાગતો. પોતાની સ્ત્રીના કોઈપણ કામમાં
માટે આવતો કે બોલતો નહિ, આખી જીંદગીમાં આ બન્નેમાં
કોઈપણ વખતે તકરાર થઈ નહોતી, બન્ને એક બીજાને ચાહતાં હતા
બન્ને પ્રેમી હતાં, અને અસ્પર્શ આશિક હતાં. બ્યારે કોઈ પશુ
જગ્યાએ બન્ને મળતાં-પછી ગમે તેવી જગ્યા હોય, બન્નેની આંખ
મળતાં, મંદ હાસ્ય કરતાં.

આ પ્રેમી જોડકું સંસારમાં સુખે પોતાની જીંદગી કાપતું હતું;
પણ અદેખી કુદરતને તે ન ગમ્યું સવમાને ઝીણો ઝીણો તાવ
આવવા લાગ્યો તેના ઘણા ઉપાયો કરવામાં આવ્યા ! પણ તે અટલ
સાબિત થયો. જેમ જેમ દવાઓ કરવામાં આવી, તેમ તેમ રોગ
વધતો ગયો. આવી સ્થિતિમાં પણ તે પોતાની બેન દલીમાની કાળજી
રાખતી હતી. આ વખતે બુબેદાની વય સાત વર્ષની હતી, દલીમા
તેજ બુબેદાને આખો દિવસ રમાડતી, તેના ઓવારણું લેતી, તથા
તેના ઓવારણું લઈ વારી વારી જતી હતી. સલમા આ બેનો અને
કંઈ વિચારમાં પડી જતી હતી.

આખરે કુદરતે ધાયું કયું. સર્વેને રડતાં મુકી સદગુણી સલમા
મૃત્યુ પામી. ખુદા તેને સ્વર્ગમાં ઉત્તમ સ્થાન આપો. આમીન.

તેના મૃત્યુથી આપ્પા ઘરમાં નિરાશા તથા દિવંગીરીની છાયા પ્રસરી ગઈ. સર્વેનાં દિવ ખંડિત થઈ ગયાં. તેનો પતિ અર્ધ દિવાના માફક આમ તેમ ફરવા લાગ્યો. તે દિવસનો ઘણો મોટો ભાગ તેની કબર આગળ ગાળતો. તેની કબર આગળ જાડુ વાળતો. ત્યાં સાફ-સુફ કરતો. રડતો અને નિશ્વાસો નાંખતો.

તે સારી પેઠે જાણતો હતો, કે તેની પ્રેમદા હવે બોલવાની નથી, પણ તે બોલાવવા માંગતો. તેના દર્શન થવા અશક્ય હતું, પણ તે શક્ય રૂપમાં જોવા માંગતો. તે પ્રશ્નો પૂછતો, ખુલાસા માંગતો, પણ તેના ઉત્તરમાં તે કંઈ પણ સાંભળી શકતો નહિ. તેથી પોતેજ બોલતો, “હાય! મને શું થઈ ગયું છે? હું દિવાનો તો બની ગયો નથી! આ હું શું કરું છું? કોની સાથે વાતો કરું છું? કોની પાસે ઉત્તરો અને ખુલાસા માંગું છું? મારી પ્રેમદા પાસે? પણ હાય!!! તે તો સ્વર્ગે સંચરી છે; તે લંબેશના માટે મારી પાસેથી છીનવી લેવામાં આવી છે. હાય! હવે હું મારી પ્રેમદાને નહિ જોઈ શકું.....” બોલતાં તે રડી પડતો, અને ત્યાં સુધી રડતો કે તેના આંસુઓ ખુટી જતાં. તે છોવટે થાકી પાકી ઉભો થતો, અને ગામમાં આવતો હતો. પાછા ગામમાં આવતાં તે ઘડીએ ઘડીએ પાછળ જોતો. પણ વખતે જો સડમની કબર ન દેખાતી તો કોઈ ટેકરા ઉપર ચઢી જોતો, એક નિશ્વાસ નાંખતો, અને ત્યાર પછી આગળ ચાલતો. ઘણીવાર કોઈ પાસેના કે દુરના ટેકરા કે ઉંચી જગ્યા ઉપરથી પણ તે પોતાની પ્રેમદાની કબર ન જોઈ શકતો તો, તે જાડુ ઉપર ચઢી જોતો. આ પસંદગીમાં પણ તે ગામ તરફના જાડને ન પસંદ કરતાં કચ્છસ્તાન તરફના જાડને પસંદ કરતો, પાછો વળતો, તેના ઉપર ચઢતો, અને કબરને જોઈ નીચે ઉતરી પડતો, તે કચ્છસ્તાનથી ગામમાં આવવાને વધુમાં વધુ પા કલાક

અસ છે, પણ તેને આવતાં ઓછામાં ઓછા બેટલાક થઈ જતા હતા.

ટુંકજ સમયમાં પોતાની પ્રેમદાની યાદમાં તેની આરોગ્યતાને નુકસાન પહોંચ્યું. તે ઘણો સુકાઈ ગયો. આથી જીવેદાની દાદીના મનમાં નવિન ચિન્તાએ વાસ કર્યો. ખંડિત અંતઃકરણને મોટો સહમો પહોંચ્યો. તેણે રડતાં રડતાં પોતાના પુત્રને ઘણો સમજાવ્યો. આ રીશ્યામણુ વખતે માતા પુત્ર બન્ને રડતાં, બન્નેને લીચકીઓ ચઢી જતી. વીધલા માતા કેટલા સમય સુધી. પોતાના એકના એક પુત્રની આરોગ્યતા સંભાળી શકી, પરંતુ સંપૂર્ણ આરોગ્યતા મેળવી શકી નહિ. તેના દિલમાંથી ચિન્તા કાઢી શકી નહિ, પણ તે કાઢવા તેની માતાએ પોતાના પુત્રની બીજી વારની શાદી સહમાની બેન દલીમા સાથે કરવાનું નક્કી કર્યું, જેથી તે ચિન્તા મૂકી દે, અને સંસારમાં પડી જાય. માતાનો કેવો પ્રેમ !

રાત્રિના અગીઆર વાગી ગયા છે, તોપણ જીવેદાનો પિતા સુતો નથી. તે કોઈ મહાન વિચારમાં રોકાયેલો છે. તે ઘણા વિચાર પછી બોલી ઉઠ્યો “લાય ! હું એક જલ્દિમ પિતા છું. માતા વગરના આળકા મારા આશરે પડ્યા છે. તેઓ કેટલા માયાળુ તથા બોળા છે, કે હું માઈ છું, ધમકાવું છું, પણ તેમની તરફ જરા મહેરબાનીની નજરે જોતાં તે દસવા માંડે છે, વળગી પડે છે, અને પોતાને હમણાંજ માર પડી છે, પોતાને ધમકાવવામાં આવ્યાં છે, તેનું લાન પણ નથી રહેતું. તે સર્વે બૂલી જાય છે. શું મારા આ કૃત્યથી સ્વર્ગવાસી સહમાનો આત્મા ક્રુશ ઉઠતો હશે ! અને પોકારી ઉઠતી હશે કે “ લાય ! માતા વગરના આળકા તમારો બેલી ખુદા વગર કોઈ નથી. ” આટલું બોલતાંજ તે રડવા લાગ્યો અને રડતાં રડતાંજ ઉઘી ગયો.

તેને ઉઘવાને માત્ર એક કલાક થયો હશે કે તરત તેથી સ્વર્ગવાસી

સવમા સામા આવી ઉભી રહી ગઈ. તેણે રંગીત લુગડાં પહેરેલાં હત્યા-
તેનાં સ્વભાવ પ્રમાણે પતિને ન વળગી પડતાં દુર ઉભી રહી ગઈ.
આમ બેતાં તેનો પતિ બોલ્યો કે “કેમ દુર ઉભા છો ?”

“ના, હું નહિ આવું ?”

“કારણ ?” કહેતાં તેણે હાથ લંબાવી તેની ગુલાબી કુરતીનો દામન
પકડી લીધો. તે પકડેલો હતો, તેથી તે બોલ્યો “કુરતી લીધા કેમ છે ?”

“તે મને શું પૂછોછો ? તમારાજ કારણે આ મારા લુગડાં લીધાં
થઈ ગયાં છે.”

• “મારા કારણે ?”

“હા. તમારા કારણે. શું તમો ભૂલી ગયા ? મારી જુએકાને
માતા વગરની બાળકાને શા માટે મારી ? હલીમાની નારાજ તમો જોઈ
ન શક્યા, અને તેથી તેની નારાજ જોઈ મારી બાળકાને શા માટે મારી ?
સ્વર્ગમાં છું. પણ મારા બાળકાને પડતી માગના કારણે સ્વર્ગ નર્કના સમાન
થઈ પડ્યું છે. હાય ! મેં એવી આશા રાખી નહોતી, હલીમાને હું
કાંઈ કહેવા મંગતી નથી. હાય ! તેના માટે મેં શું નહેલું કર્યું ! તેના
કોઈ પુરા કરવ. મેં પાશું વળીને પણ જોયું નથી. તેની માએ જે ના
કરી બતાવ્યું, તે મેં કરી બતાવ્યું. એક સોયની રી એકાન હતી !
મેં તેના માટે સોયના પરીકા ને પરીકા લાવી મુક્યા હતા.

હાય ! બધા આંખોનીજ શરમ હતી. મારા જીવતાં તે મારા
બાળકાને કેવી નાહતી હતી. મારા બાળકા ઉપર વારી વારી જતી
તે મારી આંખ નાંચાતાં હાય ! માતા વગરની બાળકા જે હાલ
નાદાન છે, ભેલી છે, તેને એક સોય પણ આપતી નથી. મારે તેને
કાંઈ કહેવું નથી. અને કહીને પણ શું વગરનું ? કારણ તેને મારો
લાગણી હોત ને. તે આમ કરતજ ! પણ પણ.....તમારી ફરજ

નહોતી કે મારા બાળકોના દિલને ન દુખાવો. તમેને યાદ છે, કે અરતી વખતે તમે પૂછ્યું કે “કાંઈ મને કહે છે” તો તે તમેને નહોતું કહ્યું કે “તમારો સ્વભાવ બોટો છે” હું માનતી હતી, કે આમ કહેવાથી તમે તમારો સ્વભાવ સુધારશો, પણ તે તમે નાજ સમજ્યા અથવા તેટલી મૃત્યુ સમયની આશા પણ પૂર્ણ ન થઈ.

“પણ હું શું કરું?”

હા. તમે શું કરી શકો? તમેને હલીમાની લાલચ છે. હાય! પુરૂષો આવાજ હશે. તેના આગળ તમારું નથી ચાલતું. હજી તે સમયને તો વાર છે, તે પહેલાં મારા બાળકો ઉપર આવો જીવંત થાય, તો આગળ જતાં તો શું થશે? હાય! મારા બા...ળ...ક,

જીવો સાંભળો? મારા જવાનો સમય થવા આવ્યો છે. તે પહેલાં મારી છેલ્લી વિનંતી સાંભળી લો. મારી જીવેદા માતા વગરની જીવેદા તે પારકું ધન છે. કાલે મોટી થઈ જશે! કે તરત બીજાના આશરે જતી રહેશે? કોણ જાણે તે કેવો મળશે? જ્યારે પિતાજી પોતાની બાળકી ઉપર રહેમ ન કરે તો પારકાની આશાજ કેમ રાખી શકાય?

જીવો તેની માતા મરી ગઈ છે. તેના ઉપર દયા રાખજો. મારી... આટલી આશા. મારી સેવા, મારા પ્રેમના માટે પૂર્ણ કરજો. લો હું જીવું છું. તેને લાણાવજો, ગણાવજો.

“ના, ના. વ્હાલી...” કહેતાં તેને પકડવા હાથ લાંબાવ્યો. હાથ ઉઠ્યો થયો અને પલંગની ઈસિ ઉપર પછડાયો. સાથે તેની આંખ ઉઘડી ગઈ.

(૪)

ઉપલા બનાવને કેટલો સમય થઈ ગયો છે. હલીમાની શાદી જીવેદાના પિતા સાથે થઈ ગઈ છે. તેને હલીમાને સ્વપ્નાની સર્વે

ચાત કહી છે. સાથે તાકીદ આપી દીધી છે, કે તેણે સલમાના બાળકોને દુઃખ લાગે તેવું એક પણ વર્તન રાખવું કે ચલાવવું નહિ. નહિ તો તેનું પરિણામ સાફ આવશે નહિ. તે પછી બન્ને તરફથી ખાસ કાળજી રાખવામાં આવે છે, કે સલમાના બાળકો નારાજ ન થાય તેવી કાળજી રાખે છે, અથવા ધીજી રૂપમાં નવિન જોડું સલમાના બાળકોના ચુલામ બની ગયા છે. તેમના કોડ કાળજી પૂર્વક પૂર્ણ કરવામાં આવે છે. સર્વે સુખમાં દિવસો કાપી રહ્યા છે.

કલીમ

આકાશમાં વાદળો ચઢી આવ્યાં છે. ચારે બાજુ અંધકારનું સ્વરાજ ચાલી રહ્યું છે. હા, વખતે વખતે વીજળી ચમકી અંધકારમાં એક અજ્ઞ પ્રકારનો દેખાવ બનાવી દે છે; પણ તે થોડા સમય માટે વાદળની ગર્જના તથા વીજળીના ચમકારા વગર આજે રાત્રીના બે વાગે કોઈપણ જાતનો અન્ય ગડબડાટ જોવામાં આવતો નથી. પણ નહિ; એક નાના સરખા પણ શોભાલાયક અંગલામાં કેટલાક માણસો આમ તેમ ફરતા જણાય છે; પણ તેઓ મુખમાંથી કંઈ પણ બોલતા નથી. વખતે વખતે તેઓ ધશારાથી કામ લે છે; જાણે ધશારાથી પાતો કરવાની ન હોય તેમ લાગતું હતું. સર્વેના મુખ ઉપર દિલગીરીના ચિન્હ જણાતાં હતાં. બે ત્રણ પુરો તથા સ્ત્રી અંગલાના ઓટલા ઉપર આવી. તેમણે આકાશ સામું જોયું. સર્વેએ એકી સાથે નિશ્વાસ નાંખ્યો. વીજળી ચમકી અને અંગલામાંથી “કોઈ દોડો દોડો સર્વે ક્યાં નાશી ગયા.” એવી દહલરી ખુબ સંભળાઈ. આથી સર્વે અંદર દોડી ગયા. દોડતાં દોડતાં ઉતાવળમાં એક બીજા સાથે અથડાયા, પણ તેની કોઈએ દરકાર કરી નહિ.

તેઓ અંગલામાં દાખલ થતાં. એક ખાટલાની આબુઆબુ લાઇન-સર પાળાં છાનામાના ઊભા રહી ગયાં. આ વખતે સર્વેની નજર એકજ જગ્યાએ હતી. સર્વેના મગજમાં એકજ પ્રકારના વિચારો ચાલતા હતા. સર્વેને એકજ જાતની શીકર હતી. થોડા સમય પછી સ્થિતિ અદલાવા લાગી. નિશ્વાસો નીકળવા લાગ્યા, તે સાથે સર્વેની આંખમાંથી આંસુની ધારા વહેવા લાગી, પણ કોઈએ તે હુંજવાની પરવા સરખી પણ કરી નહિ.

“ હાય. હાય. અરમાનલરી સલમા ” આટલું બોલીએક યુવક તેના ખાટલા આગળ બેસી ગયો. તે ખાટલામાં એક લલના બીમાર પથારીપર પડી હતી, અને સર્વેએ તેના જીવવાની આશા મુકી દીધી હતી. જુમ પાડીને તેની પાસે બેસી જનાર યુવક તેનો પતિ હતો. સલમાએ પોતાના પતિ ઉમરાવખાં તરફ જોયું, અને એક નિશ્વાસ નાંખ્યો.

સલમાના ઓસિકા આગળ તેની કુંવારી બેન મુમતાજ બેઠી હતી, તે પણ રડયા કરતી હતી. તેના સામાં સલમાએ જોયું, ને જરા આનંદી જુલાઈ, અને બોલી “બેન મુમતાજ મેં તને લાડ લડવવામાં કેઈપણ જાનની કમી રાખી નથી, જે તારા માટે સવે કાંઈ કર્યું છે.”

“ બેન. તમારા મારા ઉપર ઘણાં ઉપકારો છે; અને તેના ખટલામાં મારા ચામડાના ખાસડા પણ સીવડાવે તો તેનો ખટલો વળી શકે તેમ નથી.”

“ ત્યારે વેળે. મારા ઉપકારો ભૂલી ન જતી.”

આટલું બોલી તે પોતાના પતિ સામા જોવા લાગી. તેનો પતિ જોંય ઉપર બેસી રડયા કરતો હતો. “ તમે મારી પાસે આવો. ” આથી ઉમરાવખાં તેની પાસે ગયો, અને ધીમાંથી તેના ઓસિકા આગળ બેસી ગયો.

“ મને પાણી પાવો. મને બેઠી કરો.”

આથી તરત તેને તેના પતિએ બેઠી કરી, અને મુમતાજ બેગમે પાણી પાવું. સલમા જરા ટટાર થઈ અને પોતાના પતિ સામાં જોડવા લાગી “ બહાના. હવે મને આશા નથી. મને જે દુઃખ થાય છે. તે મારો જીવ જાણે છે. મને લાગે છે, કે સલવાર થતાં થતાં મારો પ્રાણ આ બોળીયો મુકી ચાલ્યો જશે.”

આ સાંભળતાં ઉમરાવ વધુ રડી પડ્યો. તે પાછી આગળ બોલવા લાગી.

“ બહાલા. તમે ન રડો. રડવાથી શું થવાનું. હું બધું સમજું છું; પણ ખુદના આગળ કોનું ચાલી શકે છે. ધીરજ રાખો. આ તમારી પરીક્ષાનો સમય છે. કબ્રસ્તાનમાં જઈ જુવો, કેવા કેવા અરમાનલયાં સુતા છે. અરે ખુદા.....”

આટલું બોલતાંજ તેણે પોતાની છાતી બન્ને હાથે દબાવી દીધી, અને કહ્યું. “ મને સુવાડી દો. મને સખત દર્દ થાય છે ” આથી તેને સુવાડી દેવામાં આવી.

થોડા સમય પછી સલમાની હાલત વધારે ખતરનાક જણાવવા લાગી. તેણે આંખ ફાટી ચારે બાજુ જોયું અને એક નિશ્વાસ નાંખ્યો.

“ સલમા, સલમા. ” સલમાનો પતિ બોલ્યો.

“ હાં.....શું છે ? ”

“ જીવને કેમ છે ? ”

“ મને ઘણી વેદના થાય છે. હવે.....હવે.....હું બચું...તેમ લાગતું નથી, કારણ મારા મૃત્યુ પામેલા સગાંબહાણાંની રૂહો મને લેવા માટે આવીઓ છે.....વ...હા...લા. મારી છેલ્લી વાત...માનજો. તમે બીજી વાર લગ્ન...કર...જો. અને તે મારી મુમતા.....હાય મરી ગઈ. ”

આટલું બોલતાંજ તે તડપવા લાગી. ગભરાવવા લાગી. પાછી તેને શાન્તિ જણાઈ, પણ બેશુદ્ધિ વધતી જતી હતી. પાછી તે બોલવા લાગી “ મારો કલીમ કાં ? તેને બોલાવો. તે...ઉઘી ગયો...હોય તો તેને ઉઠાડો. કારણ...તેની માતા હાય ! આજે.....તેનાથી.....વિ...ખુટી પડે છે. તેને એક...લો મુકી.....નાસ્ત્રી જાય છે. વખતે તે...સવારમાં.....ઉઠશે, અને મને શોધસે પણ...પણ...મને નહિ...જુવે.....તો રડશે રીસાશે. ”

એટલામાં મુમતાઝ જઈ તેને ઉપાડી લાવી, અને “લાઈ કલીમ કલીમ, જો તારી માતા સલમા બોલાવે” કલીમ સાવધાન કરવા લાગી. સલમાની પાસે લઈ જતાંજ કલીમને બોલ્યો “માં સલમાં”

હા, મારા લાલ આવ, આવ મારી.....જાતીથી લાગી ન. મને...ભેટી...થે...મારા...પેટ...ઉપર...મારી...જાતી...ઉપર...રમી લે...કારણ પછી.....તને રમવાનું.....નહિ મળે.....

કલીમ સલમાના સામે જોઈ રહ્યો.

• મારા કલીમ.....થું જુવે...છે? જો...આ...તારી...કઠોર... માતા.....તને મુકી ચાલી...જન્ય છે.

“ માં, માં, માં, ” કલીમ બોલ્યો.

“ હા મારા લાલ તારી માં જન્ય છે ”

આ સાંભળતાં સર્વે જણાં હસકાં ખાધ ખાધને રડવા લાગ્યા સર્વેને રડતાં જોઈ કલીમ પણ રડી પડ્યો, રડતાં રડતાં પણ તે “માં “માં” ના ઉચ્ચાર કરતો હતો. સલમા કલીમને વલગી પડી તેને છાતી સાથે લગાવી લીધો, અને બોલી “ બહાલા જુવો.....આ...મારી... નિશાની તમારી...પાસે...મુકતી જનવું...છું.....તેને રડાવશે... નહિ વખતે હટેચઢી રીસાય...તો મારશે નહિ આખરે.....તે તમારું.....જાળક...છે. હાય! હવે.....હવે.....મારથી.....જો ...લા...તું...નથી.....

આટલું બોલતા તો તેનો શ્વાસ ચઢી ગયો. સર્વેને જણાવા લાગ્યું કે બોલાવાથી આટલો શ્વાસ ચઢ્યો છે, પરંતુ ખરી રીતે તે રસાઈશીનો ખારીક સમય હતો. તેણે પાછળી માંગતાં મુમતાઝે શરમ્ભ પાળ્યો. આ વખતે પણ કલીમ તેની પાસે બેઠો હતો. તેની નજરે ચઢી

ગયો કે તરત “મારો ક્લીમ” કહેતાં કંઠમા સાથે તેના પ્રાણુ ખોલીયાને મુકી સીધાવી ગયા.

(૨)

આ બનાવ બન્યાને ઘણાં દિવસો થઈ ગયા છે. ઉમરાવખાંચે પોતાની મરનાર સ્ત્રીના કહેવા પ્રમાણે મુમતાઝ બેગમ સાથે શાદી પણ કરી લીધી છે, અને તેને પણ એક પુત્ર રત્ન પ્રાપ્ત થયો છે. હવે મુમતાઝ પહેલાની મુમતાઝ નથી. જે મુમતાઝ પોતાની બેનની હયાતીમાં ક્લીમ ઉપર કુરબાન કુરબાન જતી હતી, તેને જમીન ઉપર પગ મુકવા દેતી નહોતી, તેજ મુમતાઝ હવે ક્લીમ ઉપર જુલમનો વરસાદ વરસાવી રહી છે. ખીચારા ક્લીમમાં એટલી પેણુ શક્તિ નથી, કે તે પોતાની ખાલા તરફ જરા નજર ઉઠાવીને જોઈ શકે. આખો દિવસ તે મુમતાઝના પુત્રને લઈ ગુલામની માફક રમાડતો, અને જો મુમતાઝનો પુત્ર રહીમ જરા રડતો તો ક્લીમપર આફત તુટી પડતી હતી. તે ખિચારો “હું નિર્દોષ છું નિર્દોષ છું” તેમ પોકારતો પણ તેની છદ્દ મળતી નહિ. જે મળતી તો માત્ર ગુલામી ગાલો ઉપર જાલીમના હાથની લપાટો મળતી, અને તેથી ગુલામી ગાલ વધારે ગુલામી તો નહિ પણ લાલ બની જતા હતા.

રહીમ પણ એક વર્ષના થવા આવ્યા છે, ત્યારે ક્લીમની વય છ વર્ષની છે. એક દિવસે બનવામાલ બની ગયું કે ક્લીમ રહીમને ઘર બહાર રમાડતો હતો. તેવામાં ક્લીમ આખરે બાળક હતો. તે પણ રમવા લાગી ગયો; આથી રહીમ તરફ તેની નજર રહી નહિ. તેથી તે ઓઠલા ઉપર ચઢી ગયો, અને ત્યાંથી ઉતરતા પછડાયો, પણ કાંઈ વાગ્યું વહિ. માત્ર પછડાયો. તે મુમતાઝ જોઈ ગઈ. તે દોડતી દોડતી આવી, અને ક્લીમને એક લાત લગાવી દીધી. તે ખિચારો “માં !

માં !! કરતો ઉંઘો થઈ ગયો. મુખ હોલાઈ ગયું. આટલાથી જલ્દીમ મુમતાઝને સંતોષ ન વળ્યો, અને કલ્દીમનો કન પકડી તેના ગાલ લપાટોથી લાલ કરી દીધા; અને પોતાનો વાંક પોતાની સાસુ આગળ ન નીકળે તેથી “કેમ મારા રહીમને માર્યો” એમ મોટે મોટે બુમા મારવા લાગી, અને તે બીચારા નિર્દોષને મારવા લાગી. કલ્દીમ બુમો પાડવા લાગ્યો, અને કહેવા લાગ્યો કે “ખાલા માં મેં નથી માર્યો.”

“શું છે ? શું છે ?? શું છે ???” ઘરમાંથી કલ્દીમની દાદી અને મુમતાઝની સાસુ બોલી.

“દાદીમાં ખાલામાં મને વગર વાંકે મારે છે. મેં રહીમ લાઇમ નથી માર્યો” કલ્દીમ બોલ્યો.

“નથી માર્યો ?” મુમતાઝે કુરકીથી બોલી તે બીચારાનો કન પકડી ધકકો માર્યો.

દા. ખાલામાં “મેં નથી માર્યો” એમ નિર્દોષતા બતાવનાર વાક્ય કલ્દીમ પડતાં પડતાં બોલ્યો, અને તે વાક્ય પુરો થતાંજ તેનું મસ્તક ઝોટલાના પરથર સાથે અચકચક, લોલી વહેવા લાગ્યું. કલ્દીમની દાદી અંદરથી બહાર દોડી આવી, તે દેખાવ જોઈ બોત્તવાં લાગી “જલ્દીમ આ પુણ્ય જેવા બાળક ઉપર શા માટે બુલ્લમ વરસાવે છે ?”

“મુખ સંજાળીને બોલો જરા શુદ્ધિને કામમાં લાવો. તમોને શરમ નથી આવતી કે એક ઢોંગીની વાતથી મારા ઉપર આજ અદાવો છે ?”

દાદીમાં તો મુખ સામાજ જોતા રહ્યા, અને મુમતાઝ પોતાના રહીમને ગોઠમાં લઈ ઘરમાં જતી રહી. કલ્દીમ જે દુઃખના મારે બેશુદ્ધ લઈને પડ્યો હતો, તેને તરત દાદીમાંએ ઉપાડી છાતી સાથે લગાવી લીધો. ઘરમાં લઈ ગઈ તેના મસ્તકે પાટો બાંધ્યો, અને પો-

તળાના હાથે ગરમ પાણી કરી લોહીના ઝાઘા સાફ કર્યા, કારણ ઉમરાવમાં આ વખતે ઘરમાં નોદતો. તે બહારમાં નોકરી ઉપર ગયો હતો.

રાત્રીના અગીયાર વાગવા આવ્યા છે. હજી પણ તે શુદ્ધિમાં આવ્યો નથી. દાદીની છ વર્ષની મહેનત હતી. તેમ મરનાર સહમાની અનામત હતી. તે તેનું મસ્તક પોતાના ખોળામાં લેતી. તેને ચુમ્બીયો કરતી. પ્યાર કરતી અને રહતી હતી.

ઝેટલામાં અચાનક કલીમે આંખ ઉઘાડી. આથી દાદીમાનાં પ્રાણમાં પ્રાણ આવી ગયો. તેણે પાસે મુકેલા ગરમ કરેલા દુધના ચાર પાંચ ચમચા તેના મુખમાં નાંખ્યા. તે પી ગયો. ત્યાર પછી કહ્યું “ બેટા કલીમ કેમ છે ? ”

બલીમ ખાલાની સુરત તે ભૂલી ગયો નોદતો. તે હજકી ગયો બન્ને હાથ જોડી બોલ્યો.

“ ખાલામાં મેં નથી માર્યો.”

આ વાક્યથી દાદીમાના કાળજમાં તીવ્ર વાગ્યો હોય તેવી વેદના ઘર્ષ. તેણે કલીમને ઉપાડી લીધાં ને છાતી સાથે લગાવી લીધો, અને કહ્યું “ નથી માર્યો તો ચાલો નથી માર્યો. લો આંખો ઉઘાડો ને દુધ પીઓ.” પણ કલીમે આંખ ઉઘાડી નહિ. દાદીમાએ તેના મુખ ઉપર મુખ મુકી દીધું, ને રડવા લાગી. મુખ ઉપર આંસુ પડવાથી પાંખો તે ચમકી ગયો. આંખો ઉઘાડી. દાદીમા કાંઈ કહેવા જતી હતી કે પાછું કલીમે કહ્યું.

“ નહિ...ખા...લા...માં...મેં ભાઈને ન...થી મા.....યો.”

આ વખતે કલીમની અવગતી જીભ જોડ તે ધભરાઈ ગઈ. કે

કલીમ બલરાઇને એકો થઇ ગયો. ચારે બાજુ ભેવા લાગ્યો અને ત્રીજી વખત પોતાની નિર્દોષતાની સાબિતી આપી કે—

“ ખાલામાં મેં નથી માર્યો. ”

આટલું બોલતાં જ બિચારા માતાથી વીખુટા પડેલા કલીમને એક હીચકી આવી, ને તેના ગ્રાણુ તેની માતા પાસે ગઈ પ્હોંચ્યા.

(૩)

આ બાજુ કલીમે પોતાની ખાલાની બીકમાં ગ્રાણુ આપી દીધા, હારે બીજી બાજુ કલીમનો બાપ પોતાની નોકરી ઉપરથી પરવારી ક્યારનો મીઠી નિદ્રામાં પડ્યો પડ્યો સ્વપ્ન જોઇ રહ્યો છેતેની સ્વર્ગવાસી પતિ તેને કહી રહી છે કે “ ઉઠો ઉઠો નિદ્રામાંથી જાગૃત થાવો મારા ઉપર જીવન વરસી ગયો. મારા આત્માને લાતો મારી મારીને કચડી નાંખ્યો છે. વક્ષ જગતમાંથી નાસી ગઈ છે. ઉપકારનો બદલો અપકારમાં વાળવામાં આવે. સગાંઓ, સ્નેહિત્રો, બેનો વગેરે પોતાના સગાંનું, પોતાના સ્નેહિત્રોનું, પોતાની બેનોનું માંસ ખાઇ રહ્યા છે. હાય અફસોસ, એમ મેં નોહતું ધાર્યું.

લાવો, લાવો. મારી અનામત ક્યાં છે ? જેને મેં મૃત્યુ વખતે તમારા હાથમાં સોંપી હતી, તે ક્યાં છે ? હાય ! હાય ! ! મેં કોનું જૂઠું ક્યું. કોના હકમાં ટટી ભરી કે મારી સાથે આવી વર્તાયુંક ચલાવવામાં આવી. મેં ગરીબો ઉપર દયા ખાધી; યતિભોની વહારે દોડી, બેવાઓના દુઃખમાં ભાગીયણુ બની, પણ હાય મારા લાલને જાલીમના પંજમાંથી ન બચાવી શકી. ”

“ પણ આમ હૃદયભેદક શા માટે બોલે છે. આવ આવ. ” બોલી ઉમરાવખા તેને પોતાની પાસે બેસાડવા લાગ્યો, પણ સહમા

દૂર રહી કહેવા લાગી, “ મને અડકતા નહિ. તમે મારા ગરીબ આળક ઉપર દયા કરી નથી. ”

“ કેવી રીતે ? ”

“ મારા કઢીમનું લોહી વહેવડાવવામાં...આવ્યું છે. ”

“ કોણે ? ક્યારે ? કેવી રીતે ? ”

“ હા. હા. હું કહું. મારો લાલ ગરીબ કઢીક નિર્દોષ છે. હાય તેને કે જે ખાલામાં ખાલામાં કહેતાં મુખ સુખવી નાંખતો તેના રહીમને રમાડતો. હાય ! શું તેની વય આળક રમાડવા જેવી હતી ! તેનું માથું ફેાડી નાખવામાં આવ્યું. અરરર ! ! જલિમ જલિમ મુમતાઝ મારો. કઢીમ દુખીયો કઢીમ. શું બોલતો બોલતો મરણ પામ્યો કે હાય !

“ ખાલામાં મેં નથી માર્યો. ઉફ ! મારા ગરીબ કઢીમના દિલમાં કેટલી બધી ખીક.....

જુવો, જુવો, આંમાં કેનો વાંક ? શું તમે આ કામમાં પાગી-દાર નથી ? તમારે પણ ખુદના દરબારમાં...જવાબ આપવો પડશે. ”

“આખરે સર્વેને મરવું છે. જુવો આ જાણુ જુવો. ” કહેતાં એક ખુણા તરફ આંગણી કરી તે તરફ ઉમરાવખાંચે વ્તેયુ. વ્તેતાં ઘુજી ગયો, કારણ તે ખૂણામાં એક ભયંકર મૂર્તિ તેના વ્તેવામાં આવી. પાછી સલમાં બોલવા લાગી.

“ આ સર્વેના પ્રાણુ લેનાર મલેકુલ મોત છે. તે તમારા પ્રાણુની પણ તાકમાં છે. હું મુમતાઝને કાંઈ કહેવા નથી માંગતી, કારણ તેને મારી મળી શકે તેમ છેજ નહિ. તેણે તો પોતાના પાપનો બદલો લેવાવોજ પડશે પણ.....”

“ મારો વાંક માફ થઈ શકે છે ” ગળગળતા ને રડતા અવાજે ઉમરાવખાં બોલ્યો.

“ હા. ”

“ ઉપાય ”

“ માત્ર એક યતિએ ઉપર દયા. તેમને મદદ, તેમની હમદદી ”

“ હું તે સર્વે કરવા તૈયાર છું. ”

“ ત્યારે તો તમારા માટે સ્વર્ગના દાર ઉઘાડાં છે, પણ જો તમારે તમારા કલ્મીમના ખુનના ડાઘને ધોવો હોય. તો તમારા પગારનો ચોથો ભાગ એટલે માસે રૂ. ૧૫૦ યતિઓના એવાઓના, લાલમાં આપજો. ”

“ હું મારા કલ્મીમનાં માટે—મારા પાપના અદલામાં સર્વે કાંઈ કરવા તૈયાર છું. ”

“ વચન ”

“ હા હો વચન સાથે કોલ આપું છું. ”

વચન આપતાં તે જાગી ગયો, કારણ વચન આપવા ઉચકેસો લાથ પાસે પડેલી ચીમની ઉપર પડ્યો હતો, ને તેમાંથી લોહી વહી રહ્યું હતું, ને સખત દર્દ થતું હતું. આથી સ્વમાની વાત તાજ થઈ. કલ્મીમની વેદનાનો ખ્યાલ થયો, અને સ્વમાનો વચન ખરો નીવડ્યો. જે હમણાં સુધી તે વચન પાળે છે. અને પોતાની સલમાનો લોકેટ ઘડીયાલના અછોડામાં રાખી ફરે છે. તે જ્યારે જ્યારે લોકેટ જુવે છે, ત્યારે ત્યારે તેનામાં દયાની લાગણી ઉભરી જાય છે, અને વખતે રૂડી પણ પડે છે. મુમતાઝ ઉપર માત્ર અર્થ જેટલું નાણું મોકલે છે. તેથી વધુમાં કાંઈ નહિ.

માત્ર જહાલા માટે.

(૧)

હાય! હવે હું શું કરું? જનસમાજ મૃત્યુને મૃત્યુ સમજે છે. તેનાથી કંપે છે; પરંતુ હું હા. હું તેનાથી વિરુદ્ધ સમજું છું; અથવા મારા સંબંધમાં મૃત્યુ તે જીવન છે. મૃત્યુમાં મને આનંદ છે. એક આશાવાંત, એક પ્રેમદાનું જીવન, તેના પતિ ઉપર અવલંબી રહેલ છે. પતિ નહિ તો જીવન શા કામનું? સ્ત્રી પુરુષ માટે છે, અને પુરુષ સ્ત્રી માટે છે. સરજનહારે જગમાં નર નારીની જોડ સરજી છે. જન્મે પ્રાણે એક થાય. જન્મે અરસપરસ આત્મપોત થાય. તેનું નામ જીવન છે. તેમાં સુખ છે. તેમાં શાન્તિ છે. આ જોડમાંથી એક ખંડિત થાય. નહિ, નહિ, એક બીજાને વિસારી દે, તો ત્યાંથી સુખ શાન્તિ નાશ પામે છે. કલહ અને દુઃખનો વાસ થાય છે. સુખમય જીવન દુઃખમય બની જાય છે. શું જીવનનો અર્થ દુઃખ છે! પણ દુઃખી જીવન શા કામનું.”

“તેઓ મારા માલિક છે. હું તેમની દાસી છું. તે મારા પ્રેમી છે, હું તેમની પ્રેમદા છું.....પણ નહિ. નહિ. પહેલાં હું તેમની દાસી હતી. પ્રેમદા હતી. હાલ તેવણે મારી જગ્યા અન્યને આપી છે. હું હાલ પણ તેમને મારા માલિક, મારા પ્રેમી માનું છું, પણ શા કામનું? મારા કાલાવાલા, તથા મારા પ્રેમ પ્રત્યે તેઓ ધિક્કારની નજરે જુવે છે, હું તેમને સુખી બનાવવા માંગુ છું; પણ તેઓ મને પોતાના સુખમાં આડખીલ, કંટક માને છે. તો પછી મારે શું કરવું? પ્રેમદાનો ધર્મ છે, કે પોતાના પ્રેમીને સુખી બનાવે. તેને

સુખ જાણુમ તે માર્ગ વિચરે. હા અન્નપન હું તેમ કરીશ. હું મારા વહાલા, મારા સરદારના સુખ માટે મારા ભોગ આપીશ. હું તેમની નજર આગળથી દુર થઈશ, અને તે હમેશના માટે...”

“બેટા. બેટા. તું શું બોલે છે?” એક વૃદ્ધ દાસી જે સંતાપ સાંભળી રહી હતી તે પ્રગટ થઈ બોલી.

“કાણુ દાદીમા.”

“હા. બેટા તું આ શું બોલે છે. એવું તને શું દુઃખ છે. તારા વિચાર સાંભળી હું કંપી ઉઠી છું, પણ કંઈ સમજી શકતી નથી.”

“આપ તે સમજી શું કરશો? તેની આપને શી જરૂર છે?”

“હું મારી પુત્રીને સુખી બેવા માંગુ છું. દુઃખી બેવા માંગતી નથી. માટે સમજવાની મારે જરૂર છે.”

“હું સુખી! નહિ! નહિ! હું શુખી હતી! હું આ વરની માલેક હતી! પણ હાય! હાલ નહિ.”

“બેટા તું આ શું બોલે છે? મને કંઈ સમજ પડતી નથી.”

“દાદી તમે નાનપણથી મને પાળીપોષી મોટી કરી છે. કારણ મારી માતા આ હતભાગીણીને બાળપણમાં મુકી સ્વર્ગે સંચરી હતી. આપનો મારા પ્રત્યે ઉત્તમ ભાવ છે. તે હું સારી પેઢે જાણું છું હાય! આ સુખમય ગૃહ મને દુઃખમય થઈ પડ્યું છે!”

“કારણ?”

“તે હું કાલે કહીશ, પરંતુ મારે કહેવાની જરૂર નહિ પડે. તમો પોતેજ જાણી જશો. સાથે આખું જગત જાણશે.”

પણ છે શું? કાલે તો તારા પતિ વિશ્વાયતથી આવનાર છે, તે કહેશે.”

“કોણ મારા પતિ! મારા વ્હાલા ઉસમાન!! શું કાલે આવશે?”

“શું તે તું નથી જાણતી!”

“હા. હા! જાણું છું, પણ તેવાને હું નહિ મળું. તેવો મને નહિજ જોઈ શકે.”

“કાદળ?”

“હું જાતી રહીશ.”

“ક્યાં?”

“મને કોઈ જોઈ ન શકે ત્યાં”

“એટા તું દિવાની થઈ ગઈ છે!”

“દિવાની નહિ, પણ નકામી થઈ ગઈ છું.”

“કાયામાંથી પ્રાણ જતાં, પુષ્પમાંથી સુવાસ જતાં. તે નકામો કેમ ગણાય છે દાદી.”

“એટા તને આ શું થઈ ગયું છે. તું જરા આરામ લે ઉઘી જા.”

“દાદી. દાદી. તમે ના ઉઘાડો હું મારા લાથે ઉઘી જઈશ પણ આજે નહિ કાલે,”

“એટા મને સમજ પડતી નથી. હું ગભરાતું છું. મારી જમણી આંખ ફરકે છે. માઈ માની એટા જરા આરામ લે. શું મારી વિનંતી નહિ સ્વિકારે?”

“મેં તમારી કંઈ વાત માની નથી. લો હું પલંગ ઉપર આરામ લઉં છું. તમે ઘરનું કામ કરો.”

“એટા સવમા કહે સાચું કહે તને શું થઈ ગયું છે?”

“દાદી તમે ચિન્તા ન કરો, હું કાલે સવારે સર્વે ક્લીશ. ન્હાત્ર મને જરા આરામ લેવા દો” કહેતાં તે આંખો બંધ કરી

ચતીપાટ પડાંગ ઉપર ઉંચી ગઈ. જુવદાસી એક નિશ્વાસ નાંખી ચાલી ગઈ. જતાં જતાં બારણામાંથી પાછું વળી સડમા સામે જોયું તે આંખો બંધ કરી પડી રહી હતી.

(૨)

સડમા એક ધનાઢ્ય ગૃહસ્થની પુત્રી હતી. તે સાથે તેણે ઉત્તમ પ્રકારની કેળવણી લીધી હતી, અને એક ખાસી શીશુ-સુદ્ધ બની ગઈ હતી. તેની શાદી પાંચ વર્ષ ઉપર થઈ ગઈ હતી. તેના પતિ પણ ધનાઢ્ય હતો, સાથે શોખીન હતો. તેનું નામ ઉસ્માન હતું. ઉસ્માને તેને લાડ લડાવવામાં સડમાની આશાઓ પૂર્ણ કરવામાં, કોઈ પણ પ્રકારની કચાશ રાખી નહોતી. તે પોતાના પતિ સાથે ત્રણ વર્ષ સુખ શાન્તિમાં જીવન ગાળવા પામી હતી કે ઉસ્માનને વિધાયત સેનાર્થે જવાનો વિચાર થયો, કે તરત તે વિધાયત સહેલના બાને ઉપડી ગયો હતો. તેને લાડ એ વર્ષ થઈ ગયા છે. વિધાયતના વાયુએ તેના મગજ ઉપર અસર કરવા માંડી હતી. આથી તેણે પોતાની પ્રેમાળ સડમાને વિસારી મુકી હતી. તેણે એક ફ્રેન્ચ લેડી સાથે શાદી કરી લીધી હતી.

ઉસ્માને પોતાની શાદીનો પત્ર સડમા ઉપર લખ્યો હતો. અને તે પત્ર ઉસ્માન ઘેર જે દિવસે આવવાનો હતો, તેના પહેલા દિવસે મળ્યો હતો. તે પોતાની ફ્રેન્ચ સ્ત્રી સાથે લઈને આવતો હતો.

સડમા ધનાઢ્ય પિતાની પુત્રી હતી. તેની પાસે ઘણાં કીમતી જવાહિરો હતાં. જે તે ધારત, તો પોતાની જાદગી સુખમાં કાપી શકત, એટલુંજ નહિ, પણ એકઆરામમાં પોતાના જીવનના બાકીના દિવસો પ્રસાર કરી શકત.

દુધ દાસીના જતાંજ તે પલંગ ઉપરથી ઉભી થઈ ગઈ, અને સામેના મોટા દર્પણમાં પોતાનો પ્રતિબિંબ જોવા લાગી. તેણે એક નિશ્વાસ નાખ્યો અને તરત પોતાની પેટી ઉઘાડી એક ગુલાબી રંગનો ડામતી ડ્રેસ પહેરી લીધો કે એક તાર આવ્યો. તાર ઉસ્માનનો હતો, તે મુંઝવે આવી ગયો હતો. સહમાએ તાર વાંચ્યો, અને ખીસામાં મુકી દીધો, અને મોટર તૈયાર કરવા તેણે નોકરને કહ્યું. નોકરે તરત મોટર તૈયાર કરી નાંખી, કે તે તેમાં સવાર થઈ પોતાની સાહેલીએને મળવા માટે ગઈ, તે પોતાની સર્વે સાહેલીએને મળી અને દરેક સાથે છુટી પડતાં ઘણી લાગણીથી બેટી, અને ખરાબર ત્રણ કલાક પોતાની સાહેલીએને મળવામાં પસાર કરી સંધ્યાકાળ પહેલાં પોતાના પતિના મહેલમાં આવી. દાસીએ બીજો તાર તેના હાથમાં આપ્યો, તે પણ તાર ઉસ્માનનો હતો, અને કાલ સવારે આઠ વાગે આવી પહોંચશે, તેની ખબર આપવામાં આવી હતી.

તે સીધી પોતાના દિવાનખાનામાં ચાલી ગઈ, ત્યાં જતાં તેણે લુગડાં ખદલી નાંખ્યા, અને બીજો આનંદમાં ન હોય તેમ આમ તેમ ટહેલવા લાગી. રાત્રિના આઠ વાગી ગયા છે. આખા ઘરમાં વીજળીની બત્તી રોશન થઈ ગઈ છે. સહમા હમણાં પણ ટહેલી રહી છે. તે દુધ દાસીએ આવી કહ્યું “ બેટા જમવા ચાલશો ? ”

“ હા, પણ બાજતો હું મારા દિવાનખાનામાંજ જમીશ જાએ જમવાનું અંદરજ લાવો, અને સાથે અન્ય કોઈને લેતાં આવડે. ” કહેતાંજ તે દિવાનખાનાના વચ્ચેવચ્ચ ગોઠવેલા ટેબલ પાસે પડેલા ખુરશી ઉપર બેસી ગઈ. હુંક સહમાંજ દુધ દાસી જમવાનું લઈને આવી, સહમાએ દુધ દાસીને પોતાની સાથે આવડ કરી જમી, સહમાએ પેટ ભરીને અન્નદેવને વધાવી લીધો.

રાત્રિના બાર વાગી ગયા છે. અખિલ જગત શાન્ત નિદ્રામાં પડ્યું છે. તેવા સમયમાં સલામાં આરામચેર ઉપર પડી રહી છે, પણ તેને આરામ જેવું કંઈ લાગતું નથી. તેને વિચાર આવતાં તેણે પેટી ઉઘાડી તેમાંથી એક પત્ર કાઢ્યો. મનમાં ને મનમાં બે ત્રણ વાર વાંચી ગઈ, પણ સંતોષ પામી નહિ. છેવટમાં તે જરા મોટા અવાજથી વાંચવા લાગી કે:—

“બહાલી સલામ !

“આજે હું એક ગુપ્ત વાત બે ઘણાં સમયથી સંતાડી ગુપ્ત રાખી રહ્યા હતો, તે જણાવું છું. આથી વખતે તને દુઃખ થશે. હું તારા અંતઃકરણને દુઃખી કરવા માંગતો નથી. તે મને પસંદ નથી. તેટલાજ માટે આ વાત મેં નને જણાવી નહોતી; પરંતુ હવે તે વાત ગુપ્ત રાખી શકાય તેમ નથી, કારણકે હું માછો આવવાનો છું. મેં અત્રે એક સ્વરૂપવાન બાળા સાથે શાદી કરી લીધી છે. તે તારાથી અધિક સ્વરૂપવાન છે. તે તું જોશે તો ખાતરી થશે. તું મારા સુખ માટે હમેશ તૈયાર રહે છે. તેની મારી પાસે ઘણી દલીલો છે. મને આમાં સુખ જણાતાં તેમ કયું છે. મને ખાતરી છે, કે તું તારા સ્વભાવ પ્રમાણે મારા સુખમાં આડખિલરૂપ નહિ થાય. સુખના માર્ગમાં તું કંટક બને તે અસંભવિત છે.

“સ્ત્રીનો ધર્મ છે, કે પોતાના પતિના સુખની આડે ન આવે. તે તને સમજવવાની આવશ્યકતા નથી, કારણ તું સમજે છે. બુદ્ધિ ના કરે કે મારે તને બુદ્ધિ ના કરવી પડે.

લી૦

તારો બહાલો.

ઉસ્માનખાન.”

પત્ર વાંચતાં દરેક શબ્દે, દરેક વાક્યે, તેની સ્થિતિ અદલાતી

હતી. પત્ર પૂર્ણ થતાંજ તે આરામચેર ઉપર ઢળી પડી. તેના હાથમાંથી પત્ર છુટી ગયો. કેટલા સમય સુધી તે અચેત હાલતમાં પડી રહી.

ઘડીયાલમાં ચાર વાગ્યાનો રણકાર થયો, કે સત્રમાં સાવધાન થઈ. તેણે આંખુઆંખુ નેયું. ત્યાં કોઈ નહોતું. તે ઉભી થઈ ગઈ. ખુરશી પાસે પડેલા પોતાના પતિના પત્રને ઉપાડી લીધો, તેની સાથે પ્રેમ કરવા લાગી, કે તેની આંખ સામે દીવાલમાં ઉસ્માનખાનના મોટા મનુષ્ય કદના ફોટા તરફ પડી. જોતાંજ તે ચમકી દીવાનાપણામાં તેને જાણે ખરો ઉસ્માનખાન ન હોય તેમ “બહાલા” કહેતાં વળગવા લાગી, પણ પાછી પડી. હાથના પ્રધારે કાચ ભાંગ્યો ને તેના કાચા હાથમાં વાગ્યો, પણ તેણે દરકાર કરી નહિ. પોતાના હાથમાંથી વહેતું લોહી એક વાટકીમાં એકઠું કરવા લાગી. વાટકી તરતજ ભરાઈ ગઈ, કે તરત માત્ર લોહી અંધ કરવાના કારણે તેણે પાંચે આંખી દીધી. લોહી અંધ થઈ ગયું.

લોહી અંધ થતાં તેણે પોતાના લોહીની શાદી ખનારી. પોતાના પતિના પત્રની નીચે લખવા લાગી. લખતા લખતાં તે રડતી હતી. આંધી આંસુઓ પત્ર ઉપર પડતાં હતાં, લખાણુ ટેકાઈ જતું, પણ વંચાય તેવું તો રહેતું હતું.

પત્ર લખી રહ્યા પછી તેણે ઓળંગે પત્ર કાગળી શાદીથી લખી નાખ્યો, કવરમાં ખીટી ને ઉપર લખ્યું કે આ પત્રમાં જણાવેલી સર્વે વસ્તુની હકદાર માલીક મારી વૃધ દાસી જેને હું દાદીમાં કહું છું, અને મને જે મારી માતાની જુદાઈના કારણે બેટા કહે છે તે.

પોતાના પતિના પત્રની નીચે લખેલા પત્રને એકતરફ વાંચી ગઈ અને કવરમાં ખીટી તેના ઉપર લખ્યું કે “માત્ર બહાલા માટે” અને કવરે તરત નજરે પડે તેમ ટેબલ ઉપર ગોઠવી દીધા.

આ કામથી પરવાર્યા પછી તેણે મુખવગેરે ઘોષ નાંખ્યું, અને
 ઝવાહેરાતની પેટી ઉઘાડી સર્વે ઝવાહેરાત તેણે પહેરી લીધું. ત્યારપછી
 પોશાકોની પેટીઓ ઉઘાડી તે પહેરવા લાગી, અને મનુષ્ય કદના
 દર્પણમાં જોવા લાગી. આમ તેણે ઘણાં પોશાકો પહેર્યા અને દર્પણમાં
 જોઈ ઉતારી નાખ્યા. સહુથી છેલ્લાં પોતાની શાદીનો પોશાક જે બાકી
 રહેલ તે કાઢ્યો, જેને તે ધદ વગેરેના પ્રસંગે પહેરતી હતી, તે પરિ-
 ધાન કર્યું; ને દર્પણમાં જોયું. આ વખતે તેણે તે પોશાક ઉતાર્યો નહિ.

• સામે એક ટેબલ ઉપર લિત્ત લિત્ત પ્રકારના મેવા ગોઠવવામાં
 આવ્યા હતા, તેને એક પછી એક ચાખ્યા ને ઘડીયાલમાં ઠો વાગ્યા
 કે તરત તેણે બારી ઉઘાડી, અને આકાશ તથા પૃથ્વી સામાં જોવા લાગી,
 ને તરત પાછી આવી. બારી બંધ કરી દીધી, અને પલંગ પાસે
 ગોઠવેલા નાના ટેબલને લાલ મખમલી ડ્રેસ પહેરાવી દીધો,
 કે તરત તેણે એક કપાટ ઉઘાડ્યું. તેમાંથી એક નાની શીશી
 ઉપાડી લીધી, સાથેજ એક ગલાસમાં શરબત બનાવી ટેબલ ઉપર
 મુકી દીધું, અને નાની શીશીમાંથી ડેટલા ટીપાં શરબતના ગ્લાસમાં
 નાખ્યા. આ વખતે તેનો હાથ કંપી રહ્યો હતો, અને તેના કપાલ
 ઉપર પરસેવાના બિંદુઓ આવી ગયાં હતાં. તેણે ચમચાથી શરબતને
 હલાવ્યું, અને ગ્લાસ ઉપાડી એક ઘુટડો મઝા, લેહજત, સ્વાદ
 જાણવા માટે લીધો, અને પછી ગ્લાસ ખાલી કરી ટેબલ ઉપર મુકી
 દીધો. થોડા સમય પછી તેને માઝમ પડ્યું, કે આખું દીવાનખાનું
 ફરી રહ્યું છે; સામાં દીવાલમાં ઉમ્મીદખાનનો ફોટો જાણે લાગેલા
 કાચના કારણે તેમાંથી નીકળી તેની તરફ આવતો હોય તેમ લાગ્યું.

તેણે પોતાનો હાથ કપાલ ઉપર મુક્યો. આ વખતે તેનું લોહી

તપી રહ્યું હતું. તે પક્ષંગ ઉપર ચત્તીપાત ઉઠી ગઈ. તેણે આંખ ઉઘાડીજ રાખી.

(૩)

સવારના આઠ વાગવાની તૈયારી છે; કે મકાનના કંપોર્જિડમાં મોટર આવી ઉભી રહી ગઈ. નોકરોમાં હાલચાલ મચી ગઈ, વૃદ્ધ દાસી દોડતી દોડતી સલમાના દીવાનખાનામાં ગઈ, અને બોલી “બેટા. બેટા. જગૃત થાવો તમારા પતિ આવી ગયા.” સલમા કંઈકે સમજીને કંઈકે ન સમજી. ખીજી વાર તેજ અવાજ વૃદ્ધ દાસીએ કર્યો. સલમા મંદ હસી પડી, ને શાન્ત થઈ ગઈ. તેની આંખ ઉઘાડી હતી.

એટલામાં ઉસ્માનખાન તે ખંડમાં આવ્યો, અને પોતે આવ્યો છે, છતાં સલમા ઉઠતી નથી, અને ઉઘાડી આંખે ઉઘે છે, તે જોઈ બોલ્યું, અને તેજ ટેબલ પાસે જઈને બેઠો, જ્યાં પેલા બે પત્રો રાખવામાં આવ્યા હતા. તેણે “માત્ર વ્હાલા માટે” વાલો ક્વર ઉપાડી લીધો. અને ઉઘાડી સલમાનું લખાણ વાંચવા લાગ્યો. તેમાં લખ્યું હતું કે:—

“વ્હાલા મારા માસિક ઉસ્માનખાન.”

“આ પત્ર મેં કાલી શાહી કરતાં મારા લોહીની શાહી બનાવી લખવાનું ઉત્તમ લાગવાથી તેમ કર્યું છે. અમે સ્ત્રીવર્ગને પુરોષોની ગમે તેવી વર્તણૂકની સામે થવાનો હકજી કયાં છે? તમોએ ઈન્સાફની નજરે વ્હાલી લખવાનો અધિકાર ગુમાવ્યો છે: પણ હું તેમ કરી શકતી નથી. અમારા હૃદયોજ તેવાં નથી. હું હૃદયની લિખારણ છું: ત્યારે આપ રૂપના શૌપ્રીન છો. હૃદય વગરનું જીવન શા કામનું? મને જાણી આનંદ થાય છે, કે હું આપના સંબંધમાં વફાદાર નીવડી છું, તેની મેં ખાતરી કરી આપી છે, હું પાસ થઈ છું. આપ નાપાસ

થયા છે. હું તમારા સુખમાં, તમારા આનંદમાં આડખિલ કે, કંટક
થવા માંગતી નથીજ. તેના કરતાં મૃત્યુ પસંદ કરું છું. શોકમનુ સાલ
હું નાજ સાંખી શકું. મૃત્યુ તે હું-આપના પત્રના કારણે જીવન
સમજી છું. આત્મહત્યા પાપ છે. તે હું સમજી છું, પણ બાલાના
માટે હું તૈયાર છું. તમે આ પત્ર વાંચશો, તેના પહેલાં, થોડાકજ
સમય પહેલાં, ખુદાના દરબારમાં ચાલી જઈશ. ખુદા મને પૂછશે કે
“તે આત્મહત્યા કેમ કરી?” તો હું કહીશ કે—“માત્ર બહુલા
માટે” આથી હું સ્વર્ગમાં જતી રહીશ.

લીંબો આપને સુખી બચનાર,

અરમ્મનભરી,

સલમા.

પત્ર વાંચી રહેતાંજ તે સલમાનાં પલ્લવ પાસે દોડી ગયો, અને
બોલ્યો “શું સલમા મૃત્યુ પામી?” ને સલમાએ સામું બોલ્યું, તે
મંદ મંદ હસી રહી હતી. તેની આંખ હિચકી હતી.

*

*

*

*

ઉપલા બનાવને કેટલો સમય થઈ ગયો છે, ધુરિષીવન લેડી
મુસલમાન થઈ ગઈ છે. તેના પેટે બે પુત્ર રત્ન પ્રાપ્ત થયા છે. રાવે
સુખી જીંદગી પ્રસાર કરે છે. સલમાની નામે એક યતિમખાનું ઉધા-
ડવામાં આવ્યું છે, તેમાં લાલમાં ૧૦૦૦ યતિમો ઉછેરમાં છે.

જલિમ મુસ્લિમ.

“નાસો. લાગે. ફરમનો અને દગાબાળેના મુલકમાંથી નાસો; જેમ જને તેમ જલ્લી અત્રેથી પસાર થઈ જઈએ, નહિં તો જેવા હાલ આપણા પિતાના જલિમ મુસ્લિમે કરેલા છે, તેવાજ હાલ આપણા પણ થશે.”

“હા, વડિલ બંધુ તમો સત્ય કહો છો. આપણે બરાબર શ્વાસ લીધા વગર ચાલ્યા કરીએ છીએ, પણ હાય ! હવે તો પગ કંટું કરતા નથી, એક એક પગ ઉપાડતાં ઘણી વેદના થાય છે.

“લાઈ હું સર્વે વાત સમજી છું, પરંતુ ચાલ્યા વગર છુકકો નથી. કોઈપણ રીતે આ આફતમાંથી બચવા માત્ર એજ ઉપાય છે.”

આમ વાતો કરતા કરતા બે સ્વરૂપવાન બાળકો અરબસ્તાનની તપેલી રેતીમાં ઉઘાડ પડે ચાલ્યા જતા હતા. તેમના મુખો સૂર્યના તાપના કારણે લાલ થઈ ગયા હતા, બન્નેના મુખ ઉપર નિરાશા તથા દુઃખના સ્પર્શ ચિન્હો જણાતા હતા. પગો બળી જતા હતા. પણ શું કરે? લાચારીએ ચાલતા. વખતે વખતે તેઓ રડી પણ પડતા હતા. તેમના આંસુ લુચનાર આ સમયે કાઢ નોહતું. તેઓ પોતાના આંસુ પોતાના ગુલાબી હાથેથી લુચતા, અને આગળ ચાલ્યા જતા હતા. વારે ઘડીએ તેઓ પાછું ફરી જોતા. કંઈ અવાજ કે ઉડતી ધૂળ સાંભળવા કે જોવામાં આવતી, તો જેમ છીંકારા શિકારીના પંજમાંથી છુટી નારતા જતા હોય અને જેમ પાછા વળી જરા ચોંબી જીવે છે તેમ જોતા અને પાછા આગળ ચાલવા માંડતા. વખતે તેઓ દોટો કાઢતા. તો વખતે થાકના લીધે ધીમા ધીમા

ચાલતા હતા. પાછળ કંઈ અવાજ થયો કે જનને લાઇએ. ચમક્યા અને દોટ કાઢી, તેવામાં તેના નાના ભાઈના પગમાં એક કાંટો પેસી ગયો. કાંટો વાગતાંજ “ હે ખુદા ! મરી ગયો ” કહેતાંજ જીમ પાડી પડી ગયો. મોટો ભાઈ ચમક્યો અને “ શું છે ! શું થયું ? કેમ જીમ પાડી ” એમ પોતાના નાના ભાઈના સામા જોઈ પ્રશ્ન કર્યો.

“ વડિલ બંધુ, મારા પગમાં કાંટો પેસી ગયો, હવે મારાથી નહિ હીંડાય. ”

“ હાય, અમારા ખારીક વખતમાં એક કાંટો પણ અમારો શત્રુ બની ગયો. અમે કાઢીશું શું બગાડ્યું છે, કે અમારે આમ દુઃખ વેઠવું પડે છે; મુસ્લિમો ! મુસ્લિમો ! અમે તમારું કંઈ બગાડ્યું નથી, અમે સ્વપ્નામાં પણ તમારા સંબંધમાં ખોટો વિચાર સરખો પણ કર્યો નથી. તમારે તો અમારી અદબ કરવી જોઈએ, તેના બદલમાં આવા જીલમ. ખુદા રહેમ ! રહેમ ! ! ”

“ બંધુ, કાંટો સળગડ વાગ્યો છે, જીઓને લોલિ નીકળ્યું. ”

“ શું લોલિ ! ”

“ હા ભાઈ. ”

“ જોઈ, ” કહેતાં વડિલ બંધુ પોતાના નાના ભાઈની સામા બેસી તેનો પગ પોતાના હાથમા લઈ જોવા લાગ્યો, અને પાસે પડેલા એક ખીજ કાંટાથી પગમાં ભોંકાયેલો કાંટો કાઢવા લાગ્યો, પણ ‘પડ્યા ઉપર પાડું’ તે અનુસાર કાંટો બહાર નીકળવાના બદલે અંદર પેસતો જતો. અને વેદનાના મારે નાનો ભાઈ જીમ પાડી ઉઠ્યો. મોટો બંધુના હાથમાંથી પગ છુટી ગયો. નાના ભાઈની આંખમાં આસુ જોઈ મોટો બાઈ પણ રડી

પડ્યો. એક બીજાને વળગી પડ્યા, અને કુસકાં લપ્પ લપ્પ રડવા લાગ્યા. જાનના રસમ્મ નવનોમાથી આંસુની ધારાઓ વહેવા લાગી.

એક બાણુ આ બે બાળકો અરસપરસ વળગી પડી રહ્યા હતા. ને બીજા બાણુથી એક સ્ત્રી જળ ભરવા માટે જતી હતી. તેના કાને બાળકોના રૂદનનો અવાજ સંભળાયો, તે થોભી ગઈ. અને કોણુ રડતું હશે? તે પ્રશ્ને તે બાળકો તરફ આવી. તેણે પાસે આવતા પ્રશ્ન કર્યો.

“ તમે કોણુ છો, અને કેમ રડો છો ? ”

“ અમે ” એક બાળકે કહ્યું.

“ હા. ”

“ અમે કુખના માથા પરદેશી ! યત્તિમ અને મુસાબતના માર્યા નિરાધાર. ”

“ પણ તમે રડો છો કેમ ? ”

“ અમે અમારા ભાગ્ય ઉપર રહીએ છીએ. અમારું ભાગ્ય અમને રડાવી રહ્યું છે. ”

“ પણ તમે કોણુ છો ? દેખાવ છો સુંદર ! કોઈ સુખી ધરના લાગે છે. ”

“ હા, પહેલાં હતા. હાલ નહિ. અમારો હમણાં ખુદા વગર કોઈ બેલી નથી. ”

“ ત્યારે ચાલો મારી સાથે ચાલો, માંડે ઘર પાસેજ છે. મારી પવિત્ર બીબી તમોને જોઈ ઘણી ખુશ થશે. ”

“ અમેને બોલાવી જઈ મારી તો નહિ નાંખે ? ”

“ હામ ! એવો કયો બલિમ હશે, કે તમારા જેવા સ્વરૂપવાન બાળકો, કે જેને જોતાં પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય ! એવો કોણુ કદાચ હૃદયનો હશે કે સુલાખના પુખ્તો પગ નીચે રમી નાંખે. ”

“તેવા પણુ છે.”

“હરો, પણુ હું તેવી નથી. તેમ મારી બીબી પણુ તેવાં નથી. તેઓ ઘણાં દયાળુ છે. ચાલો મારી સાથે ચાલો, તમોને સુખ મળશે.”

“બંધુ જમશું ?” મોટા બંધુએ નાના ભાઈને પુછ્યું.

‘, નહિ. આપણને સુખ નથી જોઈવું. આપણા ભાગ્યમાં હવે સુખ નથી. હવે તો જમીન ફાટી જાય, અને તેમાં આપણે સમાઈ જઈએ તો સાર.”

નાના બાળકના આવા વચનો સાંભળી પાણી ભરવા આવનાર સ્ત્રીની આંખમાંથી ચોધાર આંસુ નીકળી પડ્યાં, અને રડતાં બોલી. “બાળકો તમે ના બહારાઓ. ખુદા તમોને સલામત રાખે. તમો તમારા માઆપની ઘેર આઆદ કરો અને તેમને સુખી કરો.”

“હાય ! આપ !! તેમને તો જાલિએ કતલ કર્યા” કહેતા નાનો બાળક મોટાને વળગી પોક પાડીને રડી પડ્યો. સાથે વડીલ પણ રડ્યો.

“કાણુ તમો બનીફાતમાંના કબીલાના દિપકો ?” સ્ત્રીએ કહ્યું,

“હા. અમો તેજ ભાગ્યહિણુ” મોટાએ કહ્યું.

આ ઉત્તર સાંભળતાં તે સ્ત્રી બંને બાળકોને વળગી પડી, અને તેમની સાથે કુસકા ખાઈ ખાઈને રડવા લાગી. ઘણા સમય સુધી ત્રણે જણાં રડતાં રહ્યાં. સ્ત્રી વચમાં વચમાં બંનેના ઓવારણાં લેતી. તેમને સુમતી અને રડતી હતી.

છેવટે નાના ભાઈના પગમાં કોટા વાગવાના કારણે ચાલી શકાતું નહિ તેથી સ્ત્રી તેને પોતાની કેડ ઉપર બેસાડી પોતાના ઘેર લઈ ચાલી. મોટો ચાલતો હતો.

પાણી ભરવા આવનાર સ્ત્રી બંને બાળકોને પોતાના માલિકને

ત્યાં લઈ ગઈ, અને પોતાની દયાળુ બીબીને સર્વે વારદાત કહી બતાવી. પેલેલાં તો તે બીબી બાળકોની સુંદરતા તથા કોમળતા જોઈ ખુશ થઈ, પણ તેમની રૂદનની વાત સાંભળી ઘણી દિવંગીર થઈ, અને રડી પડી. તેમને પોતાના બાળામાં બેસાડ્યા. તેમના મુખ ઉપર જામેલી ધુળ દુર કરી. તેમના ગેસુઓ ઉપર હાથ ફેરવવા લાગી અને બોલી “કેવા સુંદર કોમળ બાળકો છે ! શરાદા પવિત્રતા તથા નિર્દોષતા તેમના મુખાવિદોથી સાફ જણાઈ આવે છે. લાગે છે કે કોઈ ઉત્તમ ખાનદાન પંચા છે.”

તે આ બાળકોના સામાં જોઈ રહી અને બોલી, “સુંદર બાળકો ! અતાવશો. તમારા માઆપ કોણ છે? તમેને અત્રે કોઈ પણ પ્રકારનું દુઃખ પડશે નહિ.”

હવે બાળકોને કંઈક આશા બંધાઈ હતી. તેથી વડિલ બાળક કહેવા લાગ્યો કે, “અમો જન્મે મુસ્લિમ અકીલના પુત્રા છીએ. કુશવાળાઓએ અમારા ચીચા ઈમામહુસેન (અં)ને હાવન આપી બોલાવ્યા. અમારા ચીચાએ પહેલા અમારા પિતાને કહ્યું, કે તમે જઈને જુઓ, કે કુશનાં લોકો મારા સાથે પ્રેમ રાખે છે, અને અધ્યત કરવા ઇચ્છે છે, અથવા દગલખાજી રમવા માગે છે. અમારા પિતા પહેલાં જ્યારે કુશમાં આવ્યા, ત્યારે ઘણા માણસો અધ્યત કરી. કુંક સમયમાં આઠ દળર માણસો મુરીદ થઈ ગયા. આવી કુશના લોકોની વર્તણૂક જોઈ અમારા પિતાએ અમારા ચીચા ઈમામહુસેન (અં)ને લખ્યું કે “આપ આવો. ઘણા લોકો આપના દીદાર કરવા ઉત્સુક છે, અને જાએત કરવા ઇચ્છે છે. કુશના માણસોની આવી રીત જોઈ કુશના હાકમને ધાસ્તી પડી, અને તેને લખ્યું કે ઈમામહુસેન (અં)ના આવતાં સર્વે લોકો તેમના મુરીદ થઈ જશે. આથી તેણે કોઈપણ

કારણ વગર તેમને શહીદ કરી નાંખ્યા. આથી અમો પિતાના શહીદ થતાં જંગલમાં નાસી ગયા. આજે બે દિવસથી અમો જંગલમાં આમતેમ નાસતા ફરતા હતા. અમોને આ બે દિવસમાં ન કંઈ ખાવાનું મળ્યું છે. અમો થાક તથા લુપ્તતા માર્યા પ્રાણ અચાવવા માટે ખુદા જ્યાં લઈ જાય ત્યાં જતા હતા, કારણ અમોને પકડવા કુશળતા હાકિમે હુકમો બહાર પાડ્યા છે, અને અમોને પકડી લાવે તેને ધનામ પણ આપવાનું જણાવ્યું છે. હાય ! અમો થોડા દિવસના મેદમાન છીએ, મૃત્યુ અમારા સામે છે. અમારી તાકમાં છે.’

આ વારદાત બાળકના મુખે સાંભળતાં બંને સ્ત્રીઓ રડી પડી. બાળકો પણ રડી પડ્યા. ઘરની માલેક સ્ત્રીએ એક રેશમી રમાલ મંગાવી તેમના આંસુ લૂછ્યા, અને બોલી “ ના રડો, હે રસુલુલ્લાહ [સં] ના દીપકો ના રડો, હું તમારી દાસી છું, કારણ તમો મુસ્લિમ અકીલના પુત્રો અને ખુદાના રસુલના હૃદયના કકડા છો. હાય ! તમારી આ દાલત ” કહેતાં વધુ રડી પડી. બંને બાળકોને પોતાની છાતીએ લગાડી તેમના ગેસુઓને ચુમવા લાગી, અને બોલી, ‘ માસુમો તમે કુશવાળાનું શું બગાડ્યું છે. તમો કાણ છો ? તમો તેની ઓલાહ છો, કે જેનો કલમો પડે છે, હાય ! તેજ કલમો પડનાર તમારા શત્રુ બની ગયા છે. ખુદા તેમને ગારત કરે. મારા સરદાર કમલીવાળાના દીપકો ઉડો નાહી લો. લાવો તમારા લુગડા ઉતારી આપો, હું તેને મારા હાથે ધોઈ સાફ કરી સુકવી આપું ત્યાંસુધી તમો આ બે ચાદર પહેરી લો. ઉડો મારા સરદાર કમલીવાળાના હૃદયના કકડા ઉડો. ” આવી રીતે બંને બાળકોને ઉદ્દેશી કહેતી ઉભી થઈ, તેમને રાંધીને ખવડાવ્યું, તથા તેમના લુગડા પોતાના હાથે ધોઈ સુકવી તેમને પહેરાવ્યાં, અને સાંજનું ખાવાનું

જમાડી એક અલગ કોટડીમાં સાંઝે સુવાળું પાથરણું પાથરી આપી ઉઘાડી દીધા.”

આ બાળકોને ઉઘાડે થોડો સમય થયો હશે, કે તેનો પતિ બહારથી આવ્યો, આવતાંજ કહ્યું, કે આજે હું ચાકી ગયો છું, માટે નાહવાનું પાણી તૈયાર છે ? ”

“ હા, પણ તમે ક્યાં ગયા હતા ? ”

“ પેલા બાળકોને શોધવા. આખો દિવસ જંગલો, મેદાનોમાં માર્યો માર્યો કર્યો, પણ તેમનો પત્તો ન લાગ્યો, તે નાજ લાગ્યો. ”

“ કેવા બાળકો ! ને કેના બાળકો ? ”

“ તું નથી જાણતી. પેલા મુસ્લિમ અકીલના બન્ને બાળકો જેને કેદ કરવાનો હુકમ કુદાના સરદારે કર્યો છે; અને પકડી લાવનારને ધનામ આપવાનું પણ જહેર કરવામાં આવ્યું છે. જે માંડે લાગ્યે સાંઝે છે, તો અને બાળકો મળી આવશે. જે તે બાળકો મળી ગયા તો તેમના મસ્તકો કાપી કુદાના સરદાર પાસે લઈ જઈશ, અને ધનામ મેળવીશ.”

“તમે આ શું બોલો છો, તમે કેના બાળકોને મારવા તૈયાર થઈ ગયા છો ? તેનાં વિચાર તો કરો. ખુદાના વાસ્તે આવા જલિમ કૃત્ય કરવાથી હાથ ખેંચી લો. તેના માટે કમરના બાંધો. તેઓ વતનથી બેવતન થયા છે. હઝરત રસૂલ [સં.] કે જેને તમે કલમે પડો છો, તેના સંબંધીઓ છે. તેનો તો વિચાર કરો ! જે તમોને તે કાળે મળી જાય, તો તેમને મારશો નહિ. તેમના ઉપર દયા લાવજો, તમે પાળજો, ખુદા તેનો બદલો તમને જરૂર આપશે.

“ તું આ શું બોલે છે. શું ? હું ધનામ જવા દઉં ” ? પતિએ જરા કોપથી કહ્યું. ”

“ આફસોસ ! તમે એક મુસલમાન છો, અને મુસલમાન હોવાનો દાવો કરો છો અને આવી ચાલો ચાલો છો. કોઈ કાફર પણ પોતાના મેહમાન સાથે આત્મી ચાલ ના ચાલે. આ જગત બે દિવસની ચાંદની છે. કાલે અંધારું થઈ જશે. ”

“ નહિ નહિ તે બન્નેને હું જરૂર મારવાનો ” પતિએ પોતાનો દરાવ કઢી દીધો.

“ હાય ! મને ખબર નોહતી કે તમે જાલિમ, ડાકુ રાહજન, લુટારા છો. ? ”

“ હા. હા. તને ખબર નથી કે મેં આજસુધી કેટલાના પ્રાણ લીધા છે, કેટલા કાફલા લુટ્યા છે, અને શું શું કર્યું ? તને મારા કામથી શું કામ અને ખુદા ના કરે ને તારા જેવું મારું દિલ હોત તો ભૂખે મરત ભૂખે ” પતિએ આમ હારય કરીને કહ્યું.

પતિ બલરાધને ઉભી થઈ ગઈ, અને ગુસ્સામાં ખોલવા લાગી. “ તમે ખરી રીતે ડાકુ છો, કઝઝાક છો, લુટારા છો, અને મારા પિતાને દગલખાજ કરી મારી સાથે શાદી કરી. સાઈં જો ! જો ! હવે મારા કબીલાવાલા તમારા શા હાલ કરે છે. હું હમણાંજ જાઉં છું, અને સર્વે કહી દઉં છું. તમે તો મારા પિતાને કહ્યું હતું કે “હું જમીનદાર અને જલીલ કબીલાનો છું. તે સર્વે અસલ આ સર્વે હમણાંજ માલમ પડી જશે. દગલખાજ ! ”

“ અહો ! હો ! આ તો મેં મરકરીમાં તને કહ્યું. તે સાચું માની લીધું. ભલા આવી પવિત્ર સ્ત્રીનો પતિ એવો ખતી શકે છે ? હવે ઉંઘી જાઓ રાત્રિ બણી ગઈ છે, હું પણ થાકી ગયો છું. હું તમોને ખાતરી આપું છું કે હું કોઈ જાલિમ કામ નહિ કરું. ”

પતિના વચનમાં વિશ્વાસ લાવી પવિત્ર ખીખી ઉઘી ગઇ. તે પણ ઉઘી ગયો.

માસુમ આળકા કોટડીમાં સુતા છે; પણ તેઓ એક સ્વપ્ન જોઇ રહ્યા છે. જાણે તેમનો પિતા મુસ્લિમ તેમની સામા આવી ઉભા છે. અને જણા પોતાના પિતાના કંઠે વળગવા માંગતા હતા પણ વળગી શકતા નોહતા. તેમની સામા દયાની નજરે જોઇ રહ્યા હતા.

“ પિતા ! પિતા ! તમે અમારી સામા શું જોઈ રહ્યા છો. કેમ કંઈ બોલતા નથી. શું તમારા દિલમાંગી અમારી મહોખ્ખત. જતી રહી. શું તમે અમેને બૂલી ગયા, ? ફદાવાલા અમેને કેવા સતાવે છે, તેની તમેને ખબર નથી; અમે જ્યારે નાશી છૂટયા ત્યારે ખરાખર બે દિવસ આમ તેમ નાસ્તા ફર્યા, કારણ ફદાના મુસ્લિમ સરદારે અમેને પકડવા હુકમ બહાર પાડ્યો.”

“ એટલુંજ નહિ પણ પકડનારને ભારે ઇનામ પણ આપવાનું જણાવ્યું છે. શું ? પિતા અમારો આ સમય છે, કે અમે દુઃખ ઉઠાવીએ ? અમે કોઈ દહાડો પગે ચાલી મુસાફરી કરી નથી. તેમ અમે અત્રેના અબ્બાસ છીએ. નાસી પણ ક્યાં જઈએ. ક્યાં માર્ગે જવાય ! તેની પણ અમેને ખબર નથી. પિતા પિતા અમેને ખચાવી લો. અમેને જલિમોના હાથમાંથી ઉગારી લો ! અમારા માથે દુઃખોના પહાડો ઊડી પડ્યા છે. બહાલા આપુ ! હવે અમારાથી તમારી જુદાઈ વેદાંતી નથી. બહાલા આપુ ! આવો. આવો. અમેને એકવાર ગળે લગાડી લો. જુઓ અમે તમારા કંઠે વળગવા તલાપી રહ્યા છીએ. તમે કેમ દુર ઉભા છો. જુઓ અમારાથી થાકથી ઉઠાતું પણ નથી. નહિ તો અમે દોડી તમારા કંઠે વળગી પડત શું ? બહાલા આપુ ! આપથી આગળ આવી શકાતું નથી.”

“ મારા બ્લાલા પુત્રો ! હુંક સમયમાં તમે મને આવીને મળશો, ”

“ ના બ્લાલા આપુ ! અમને સાથેજ લઈ જાઓ, તમે ક્યાં જાઓ છો. ”

“ ચાલ્યા આવો. ”

બાળકોએ પોતાની સર્વે શક્તિ એકઠી કરી તેમના પિતાને દોઢી વલગી પડ્યા અને “ હવે બ્લાલા આપુ તમેને નહિ મુકીએ ” કહેતાં પોક પાડીને રડવા લાગ્યા, સાથે બન્નેની આંખ ઉઘડી ગઈ ત્યારે બન્ને બંધુઓ એક બીજાને વળગેલા હતા.

બાળકના રડવાનો અવાજ ધરના માલિકના કર્ણ પડ્યો અને ચમક્યો “ આ કોના બાળક રડે છે. ” એમ કહેતાં હાથમાં દિપક લઈ જઈ બાળકની બાજુથી બાળકોના રડવાનો અવાજ આવતો હતો, તે તરફ ગયો. અને તેણે જો બાળકોને એક ખંડમાં અસ્પર્શ વળગી રહ્યા હતા. આ દેખાવ જોઈ તે તાબુખીમા ગરકાવ થઈ ગયો, કે આવા સુંદર બાળકો કોના હશે ? અને મારા ઘરમાં ક્યાંથી આવ્યા ! તેણે મહેરબાનીના હૃદયમાં કહ્યું “ બાળકો તમે કોણ છો ? અને શા માટે રડો છો. ”

“ અમેએ અમારા પિતાને સ્વપ્નમાં જોયા હતા. અમે તેમના કંઈ વળગવા માંગતા હતા, પણ તેઓ અમેને ખોડાવી પાછળ આવવા ધસારો કરી ચાલ્યા ગયા, અને અમે રડતા રહ્યા અને અમારી આંખ ઉઘડી તો પિતાના કંઈના બદલે અમે બન્ને ભાઈ અસ્પર્શ એક બીજાના કંઈ વળગી રડી રહ્યા છીએ. ”

“ સાંઠે તમારા પિતાનું નામ શું ? ”

“ મુસ્લિમ ”

“ કોણ મુસ્લિમ ? ”

“ જેમને વગર વાંકે કોઈપણ કારણ વગર શહીદ કરી નાખ્યા તે ”

“ કોણ ? તમે મુસ્લિમ અકીલના પુત્રો ને મારા ઘરમાં ”

“ હા, ”

“ મારા ભાગ્ય ઉઘડી ગયા ! સાહે, ધભરાઓ નહિ. સવાર થવા દો. હું તમારા પિતાને તમેને મેળવી આપીશ. ”

“ આપનો ધણો ઉપકાર. ”

બાળકો શું સમજી શકતા હતા, કે જેવા અર્થમાં પોતાની સાથે બોલવામાં આવે છે. તે ખુશ થતો થતો તે ખંડની બહાર ગયો. બારણું વાંચી તાલું લગાડી દીધું. તેને ખુશીના મારે આખી રાત્રિ નિંદ્રા આવી નહિ. ત્યારે સવાર થઈ ત્યારે તેણે તે ખંડના બારણાનું તાલું ખોલી બાળકોને ઉઠાવી તેમના વાલ પકડી બહાર ખેંચવા લાગ્યો. બાળકોએ પોકાર કરી મૂક્યો.

આ બાળકોનો પોકાર સાંભળી તેની પવિત્ર દયાળુ બીબી દોડી આવી, અને પોતાના પતિના ચરણમાં પડી, રડતાં રડતાં કહેવા લાગી, “ખુદાના વાસ્તે આ બાળકોને મુકી દો. તમારે પ્રાણ લેવા છે, તો તેમના બદલે મારા પ્રાણ લો, મને કતલ કરી નાખો ! આ બાળકો મારા આસરે આવ્યા છે. તેમને હું દગો આપી શકતી નથી હું મારા પ્રાણ તેમના ઉપરથી કુરબાન કરવા માંડું છું, મારે કોઈ બાળક નથી. હું તેમને મારા બાળકો સમાન પાળી મોટા કરીશ સહેમ સહેમ.....તમે જો આ બાળકો ઉપર કાચ ઉઠાવશો તો હું મારા પ્રાણ આપી દઈશ.....”

બાલિમ પતિએ પવિત્ર પત્નિની વાતને ગણકારી નહિ. તેણે

ગુસ્સે થઈ તેના ગાલ ઉપર એક એવી લાપોટ લગાવી કે તે ધમ કરતી ભોંય પડી ગઈ, અને જલિમ માસુમ બાળકોના વાળ પકડી બહાર ખેંચી ગયો. માસુમ બાળકો જાણે દયાની બીખ માંગતા હોય તેમ તે પવિત્ર બીખી સામા જોઈ રહ્યા.

બાળકોની દયામાં એતપોત થએલી બીખી ઘરની બહાર નીકળી, અને કરગરી કરગરી કહેવા લાગી “હો ! જલિમ આ માસુમ બાળકોને કાંઈ ખાવા તો દે કોઈ બકરો વગેરે હલાલ કરે છે, તો પહેલાં તેને ખવડાવે છે, પાણી પાય છે, તેમને પાણીતો પીવા દે, આ તો મનુષ્યના બાળકો છે, અને બાળકો પણ એના કે જેનો તું પવિત્ર કલમો પઢે છે.....”

જલિમના હૃદયમાં દયા ન આવી તે નાજ આવી. તે તો તેમને ખેંચતા ખેંચતા ફરાત નદીન કાંઠે લઈ ગયો, અને તલવાર કાઢી તેમને કતલ કરવા ઉગામી બાળકો ધ્રુજ ગયા. નાના બાળકનો હાથ પકડી એક આંચકો મારી જેવો તલવાર લગાવા જાય છે, કે મોટા બાળકે દોડી આવી કહ્યું “શું કરો છો ?” તેનો હાથ અટકી ગયો અને કોથમાં રાતો પીળો થઈ બોલ્યો “શું છે. ?”

“અમોને કતલજ કરીનાંખશો !” અમે તમારું શું બગાડ્યું છે.

“તમોને કતલ કરવામાં મને લાલ છે.”

“શો ?”

“મને કુદનો સરદાર તમારા મસ્તકોને જોઈ મનામ આપશે.”

“શું નાણાં માટે અમારી કતલ.”

“હા.”

“જો તમારે નાણાનીજ જરૂર હોય, તો અંમા ખન્નેને જીવતા અમારા આંચા ઈમામદુસેન [અ.]ની પાસે લઈ આવો. તમોને અમારા

મારવાથી જે ઇનામ મળશે, તેના કરતાં બધું ઇનામ અમો તમોને હમારા બ્લાલા ચાચા પાસેથી અપાવીશું.”

“હું એવો દિવાનો નથી, કે આવેલો શિકાર હાથથી જવા દઈ પસ્તાવું.”

“એમ નહિ તો કુશના હાકેમ પાસે અમોને જીવતા લઈ ચાલો, આથી પણ તમોને ઇનામ મળશે, અને વખતે તે હાકેમને દયા આવશે તો અમારા પ્રાણ બચી જશે.”

“ચાલ ચાલ નાદાન છોકરા ! હું કાંઈ તારાથી ઠગાઈ જાઉં તેવો નથી” કહેતાંજ નાના બાળકને પાછળથી પકડી તલવાર મારવા જાય છે, કે મોટા બાળકે તેના પગમાં પડી કરગરી કહ્યું કે “ત્યારે અમારી કતલજ કરવી છે તો પહેલાં મને કતલ કર. હું મારાં નાના ભાઈની કતલ મારી આંખે જોઈ નહિ શકું.” આથી તેણે નાનાને મુકી મોટાને કતલ મારી આંખે જોઈ નહિ શકું.” આથી તેણે નાનાને મુકી મોટાને કતલ કરવા તલવાર ઉગામી. તે વખતે મોટા ભાઈની માફક નાનાભાઈએ પણ કહ્યું, આમ કેટલા સમય સુધી રક્તકં ચાલી. છેવટે બન્ને ભાઈઓ રડવાથી તથા કાલાવાલા કરવાથી થાકી ગયા. તેમના હોટ સુકાઈ ગયા. ત્યારે તેમણે કહ્યું “ચાલ જલ્દિમ અમો બન્ને એક બીજાને વલગી પડીએ છીએ; અને તેના સમયમાં તારા જલ્દિમ હાથનો એવો જોરથી ઉપયોગ કરજે કે અમો બન્ને એકી સાથે કતલ થઈ જઈએ. પણ એકવાર અમોને પાણી તો પી લેવા દે. અમારો વિચાર થાય છે, કે આ ધરાત નદીનું છેલ્લુંવાર જે જે થુંટ પાણી પી લઈએ.”

“હા. હા, સત્ય. પાણીના બદલે ધરાતમાં પડી નાસી છુટવા વિચાર લેશે” જલ્દિમે હાસ્ય કરી કહ્યું.

“અમે ક્યાં નાસી જવાના હતા. અમારી વય શી ! અને નાસી પણ જવા પ્રયત્ન કરીએ, તો તમારા હાથમાંથી ક્યાં જવાના હતા. તમે તરત પાછળ પડી અમેને પકડી લેશો.”

“ મને ખબર છે અણીનો અચ્ચો સો વરસ થવે, હું તમને પુરાતના કાંઠે પાણી પીવા નહિ જવા દઉં.”

“ ભલા માણસ જરા તો દયા કર, ! ”

“ દયા ! દયા શી વસ્તુ છે. તેને હું સમજતો નથી. ” •

“ ત્યારે અમેને પાણી પણ નહિ પીવા દે.”

“ ના. ના. ના. ”

“ પણ અમેને જીવતા મુકી દેશો તો આપનું ખુદા ભલું કરશે.”

“ તમારી કતલ કરવામાંજ મારું ભલું છે, સમજ્યાં ! ચાલો તૈયાર થઈ જાઓ. ”

“ મોટા બાળક રડતાં કહેવા લાગ્યો, બહાલા બંધુ આવ, આવ, જલિમ આપણને પાણી.....પણ.....પીવા દેવાની ના પાડે છે, આવ આપણે છેલ્લી વાર ભેટી લ.....ઈ.....એ. ”

“ બહાલા ! બાપુને જલિમોએ કતલ કર્યા. આજે આપણી વારી છે. આપણને મક્કાથી અંત્ર બોલાવ્યા. દિલાસા આપ્યા,.....પણ હાય ? આપણા જેવા.....માસુમો.....ની.....પણ.....દયા લા.....આ વગર તે સર્વે ઉપર પાણી ફેરવ્યું. ”

“ બાપુ હોત તો આમ ન થાય. ” નાનાએ કહ્યું.

“હાય ! બાપુ ” કહેતાજ મોટો નાનાને વળગી પડ્યો. જલિમે વખત આવેલો જોઈ એક તલવારનો વાર એવો કર્યો, કે એકે સપાટે બન્નેના મસ્તકો ધડથી અલગ થઈ ભોંય ઉપર પડ્યા. ધડ ઉછળવા લાગ્યા પુરાતની રેતી લાલ બની ગઈ. જલિમે બન્નેના ધડ ઉપાડી

ઉપાડી ધરાતમાં ફેંકી દીધા. ધરાતનું પાણી લાલ બની ગયું. એક વાર ધડ ઉપર આવ્યા અને પાછા એવા વહી ગયા કે કાંઈ પત્તા લાગ્યો નહિ. ધરાતના પાણીને લોહીવાળું જોઈ આકાશમાં પણ લાલાશ આવી ગઈ. પૃથ્વી કંપી પણ જલિમનું હૃદય કંપ્યું નહિ. તેણે બે માસુમ બાળકોના જુદા પકડી જન્મેના માથા ડાબા હાથમાં લટકતા રાખી, બીજા હાથમાં લોહીથી ખરડાયેલી શમશીર લઈ અભિમાન તથા ખુશી સાથે કૂદાના હાકમની સેવામાં જવા લાગ્યો. એ બૂલી ગયો કે તેના માથે પણ મોતની તલતાર જૂમ જુમી રહી છે.

આ જલિમ-મુસ્લિમના બાળકોને કતલ કરનારનું નામ હારિસ હતું. તેણે કૂદાના હાકમના દરબારમાં મોટા અભિમાન સાથે કહ્યું. હું મુસ્લિમ અકીલના પુત્રોના મસ્તકો કાપી લાવ્યો છું. લાવો મારું ધનિામ. ”

“ કૂદાનો હાકમ ગજબનાક નજરે તેની સામા જોઈ રહ્યો, અને બોલ્યો “હારિસ તારાપર લાનત હોજો. મેં કેદ કરવાનો હુકમ કર્યો હતો, કે કતલનો ? તેં મારી રંગ વગર બે નાના બાળકોની કતલ કરી નાંખી. તું હવે હદથી વધી ગયો છે. ગમે તેને વિચાર કર્યો વગર કતલ કરી નાખે છે. તને મારા હુકમની પણ પરવાદ નથી. ”

“ શું મેં ખોટું કર્યું. ”

“ હા ”

“ કારણ ? ”

“ મેં તેવું નોહતું કહ્યું. ”

“તો મુસ્લિમ અકીલની કતલ કરવાનું કોણે કહ્યું હતું ? તેં તેની કતલ કેમ કરાવી. શું તું મુસ્લિમ નથી. તું પાક કલમો નથી પડતો ? ”

“ જલિમ ખસ કર, ”

“ હું જલિમ તો તું કોણ ! ”

“ તું જાણે છે કે કોની સામા બોલાય છે ? ”

“ એક જલિમ મુસ્લિમ સામાં ”

“ હું જલિમ મુસ્લિમ કે તું ! ”

“ પહેલાં તું પછી હું. ”

“ બદકાર ! જલ્લાદ. ”

જલ્લાદ શબ્દ થતાં બે જલ્લાદો નાગી સમક્ષારે સમથે તૈયાર થઈ ગયા, “ આ હારિસના મસ્તકને ઊડાવી દો, અને તેને બેગૌર બે કદન ધુરાત નદીમાં ફેંકી દો. ”

હુકમ થતાંજ હારિસના મસ્તક ઉપર સ્થામસામાંબે તલવારો પડી. અને અરસ્પરસ સામસામાં નીકળી ગઈ. હારિસ હતો ન હતો થઈ ગયો.....

“ ચાલકુન રાચાહ દરપેશ, ”

વાંચક આમાં જલિમ મુસ્લિમ કોણ ? કુકાનો હાકિમ કે હારિસ ? તું તારા વિચાર પ્રમાણે કલ્પિ લે.

હલીમા

(૧)

“હે ખુદા ! આમ કેમ ? જે પહેલા મારો હતો તે પરાયો શા માટે જાયો હતો. મારો તેમાં કયો વાંક છે. તે ખતાવ કે તોખા કંઈ તેને સુધારું. મેં તેમની સેવા કરવામાં હુકમ જનવવામાં ક્યારે કસર કરી ! ખીમાર હોવા છતાં સવારમાં સૌથી પહેલાં ઉઠવું તે મારી ફરજ ; તે લોકો હાથ મ્હોં ધોઈ પરવારે કે તેમના આગળ નાસ્તો મુકવો તે મારો ધર્મ. મારાથી ન થઈ શકે, તો પણ તે કરવા પાછળ દુઃખ ઉઠાવી કરવું તે મારો ધર્મ સમજી તેનો આ બદલો,”

“હું દાસીની માફક. અરે તેની પણ દાસી થઈ રહેવા તૈયાર છું. મારા માથા ઉપર પડતાં સર્વે દુઃખો સહન કરવા તૈયાર છું. મારી શોકના નાઝ તેની સેવા કરવા તૈયાર છું, પણ માત્ર મારા માલિક મારા સરદાર મારા પતિની એક ખુશીની નજરની બીખારણ છું.”

“હાથ મારા હાથના કર્યા હૈયે વાગ્યા. હું તેને મારા હાથે લાવી, મારી બેન પ્રમાણે રાખી. તેનો આ બદલો !! મેં મારા પતિના સુખના માટે તેમના જીવન લગ્ન કર્યા. હાથ ! હું તેમને શું કહું, અને અન્યને પણ કેવી રીતે કહી શકું, કે મેં મારા દાયેજ તેને ઘરની માલિક બનાવી છે. હા. કહું તો શું કહું ? અને કોને કહું ? હે ખુદા હવે તો તુંજ મારો આધાર છે. તુંજ મારો બેલી છે.”

આ પ્રમાણે એક બાળા શિમાળાની કકડતી ટાઢમાં સવારના ચાર વાગે વાડમાં ઉભી ઉભી બોલી રહી હતી. ઠંડો ઠંડો સુસવાટા લઈ રહી હતો, અને વખતે વખતે તે બાળા ધ્રુજી ઉઠતી હતી.

ટાઢના લીધે કંપી જહી હતી. હાથમાંની લાલટેન પશુ આચી ડાલમ ડાલ થઈ જતી હતી. તેણે ધીમાં ધીમાં કેટલા લાકડા હાથમા લીધા, ને ઘરમાં ગઈ. પાછો વાડમાં અધકાર થઈ ગયો.

ઘરમાં આવતાં તે જરા આનંદી જણાઈ, કારણ તેનો પુત્ર અસગર ઉંઘમાં મંદમંદ હસી રહ્યો હતો. તેણે જ્ઞાનસ જમીન ઉપર મુકી, ખટલાની ઇસ ઉપર હાથ ટેકવી, એક ચુંબન લીધું. બાળક પાછો હસી પડ્યો. માતા પાછી વધારે આનંદી જણાઈ તેની કામીએ જ્ઞાન થનાટ કરવા લાગી. એમને એમ ઉંઘતો મૂકી, પાછી તે રસોડામાં આવી, ને દેવતા સલગાવવાની તૈયારી કરવા લાગી. કંઈ દેવતા સલગાવવાની તૈયારી જણાવવા લાગી, કે અગસર એકદમ ચમકી રડવા લાગ્યો, આથી હલીમા ત્યાં દોડી ગઈ. તેને પોતાના બોલામાં લઈ લીધો. તે રસોડામાં આવી અગ્નિ સલગાવવા લાગી. અગ્નિને કુકંતાં કુકંતાં તેની છાતીમાં એક હીક પુટી તેથી “મીડીરે.....” કેહતા છાતી દબાવી બેસી ગઈ, પણ શાન્તિ જણાઈ નહિ. અધુરામાં પુરૂં બાળક પણ રડવા લાગ્યું, આથી હલીમાં ગભરાઈ ગઈ. તેણે બાળકને છાતીથી લગાવી લીધો. બાળક જાનો રહી ગયો, પણ વેદના ઓછી થઈ નહિ.

હલીમાં આમ કેટલો સમય પડી રહી, પણ હીક ઉપર હીક હુટવા લાગી. તેણે મન મારવાનું ધણું કર્યું; પણ તેનું કંઈ ચાલ્યું નહિ. આમને આમ છ વાગી ગયા, અને સાડા છ વાગવાની તૈયારી થવા થવા લાગી, અર્થાત નાસતાનો સમય પાસે પાસે આવવા લાગ્યો, પણ અત્રે તો અગ્નિ પણ સલગતા ન હતા. હા માત્ર હલીમાંની છાતીમાં આંગ લાગેલી હતી.

એટલામાં એક સ્વરૂપવાન બાળા ત્યાં આવ્યો આવી; અને

હલીમાંને ઉઘટી જોઈ કાંઈ બળદી. અને ગુસ્સે થઈ બોલી “ હજી ઉઠે છે; આજ પણ સલગાવી નથી. ”

આ બોલનાર હલીમાંની શોક સુગરાં હતી, અને તેનું આમ બોલવું સાંભળી હલીમાએ જરા મરતક ઉચું કર્યું. તેના સામાં જોયું તેનું મુખ લેવાઈ ગયું, ને દયાની લીખ માંગતી હોય તેમ બોલી “ મને છાતીમાં ઘણું દર્દ થાય છે. ”

“ દર્દ થાય છે, પણ નાસતાનો સમય થયો તેનું કેમ ? ”

“ તૈયાર કરે છું. ”

“ ક્યારે દસ વાગે ? ”

“ ના તરત હમણાં ”

“ ઉભી થા. તારા બાળકને પટકી દે, ને તૈયાર કર. ”

“માફ કરો. બેન માફ કરો. માફ બાળક મારો લાલ છે. મારા દુઃખનો એક આશરો છે. મુજ ગરીબનો દુઃખ ભંજન છે”

“ જોઈ છું ! દુઃખ ભાંગનાર છે કે દુઃખ આપનાર ”

આટલું બોલી સુગરા ગુસ્સામાંને ગુસ્સામાં ત્યાંથી નખરો કરી ચાલી ગઈ. હલીમાએ એક નિશ્વાસ નાંખ્યો, અને પોતાના બાળ સામાં જોયું. બે આંસુના બિંદુ આંખોમાં આવી ગયા, ને તે બાળકની છાતી ઉપર પડ્યા. પડ્યા અને સમાઈ ગયા.

(૨)

હલીમા ઉચ્ચ જ્ઞાનદાન તથા પૈસાવાલાની પુત્રી હતી. તેના બાપ એક સારી કમાઈ ધરાવનાર વકીલ હતા. હલીમાના કહેવા-થીજ તેના પતિએ બીજા લખ કર્યા હતા, કારણ પોતાની બીમારીના કારણે પોતાનો પતિ દિલગીર રહે છે, અને સુખી રહી શકતા નથી. એમ તેને લાગવા માંડ્યું. પહેલ વહેલાં તો તેના પતિએ

માન્યું નહિ, પણ લાંબી મુદત હલ્લીમાં માંદી રહેવાથી, તથા તેની આસ લાગણીથી સુગરાં સાથે પોતાના બીજી વારના લગ્ન કર્યા હતા.

હાલ હલ્લીમાં જરા સાજી થઇ છે, પણ પોતાના પતિના સુખના માટે કરેલી યોજના તેના પોતાના સુખને નાશ કરનાર નીવડી. પતિના સુખના કારણે તે દુઃખી થઈ હતી. તે પોતાના આપદદાની આખર તથા પોતાની લાયકાતના કારણે સર્વે સદન કરતી હતી. તે પોતાના દુઃખની વાત કોઈની પણ આગળ નહોતી નહિ, એટલુંજ નહિ ! પણ તેની ગંધ અન્યની પાસે જવા દેતી ન હતી, પણ તેની કદર રસુલખેગ પતિ અને સુગરાને કર્યા હતા !

જે પતિ હલ્લીમાના રૂપનો ગુલામ બન્યો હતો. તેજ પતિ હલ્લીમાં માંદી પડતાં, તેના રૂપનો નાશ થતાં, દુશ્મન બની ગયો હતો અને આંખના પાટા સમાન ગણતો હતો, પરંતુ પોતાની નવિના કહેવાથી પોતાને ત્યાં રહેવા દીધી હતી, એને તેની પાસેથી ગુલામ પ્રમાણે ચાકરી લેવામાં આવતી હતી, હલ્લીમા બાલુત્તી કે કોઈ પણ વખતે પતિ દયા કરશે. પોતાની સ્થિતિનો ખ્યાલ કરશે. પોતાના દુઃખમાં ન્યુનતા કરશે. પણ હાય ! પત્થર સમયા હૃદયના દિલમાં દયા નાજ ઉત્તપન્ન થઇ.

સુગરાં ગુસ્સામાંને ગુસ્સામાં પોતાનો પતિ બેઠો હતો ત્યાં ગઈ, ને જતાંજ ગરજવા લાગી “ જોયું આમ તે કર્યાં સુધી સદન થાય આથી તો જાતેજ હાથ બાંધી લેવા સારા.....”

“ શું છે. શું છે. આમ ગુસ્સે કેમ પ્રિયે ”

“ જઈને રસોડામાં જીવોને, તમારા લાડકી દર્દનું આહાનું કરી રહ્યા છે, અને ચુલામાં આગ સરખી પણ સળગાવી નથી. તેનાથી બની શકતું નથી, તો પછી શા માટે પડી રહે છે, જન્ય પોતાના આપને ઘેર ”

“ ત્યારે શું હજી નાસ્તાનું ટેકાણું નથી ? ” સુંગરાના પતિએ પ્રશ્ન કર્યો, અને તરત હુંધવાઈને ઉઠ્યો, ને સીધો રસોડામાં ગયો, આ વખતે દલીમા દેવતા સલગાવી રહી હતી. અને પોતાની છાતીમાં થતા દર્દ ઉપર હાથ મુકી ધીમા ધીમા ડુંકી રહી હતી.

“ હમણાં સુધી રાંડ ” બોલી કઠોર પતિએ લામ લમાવી દીધી. દલીમાં ઉંધી પડી ગઈ. નાક ને કપાલ છોલાઈ ગયા. પાછી ખેડી થઈ બોલવા લાગી ” “ વ્હાલા! વ્હાલા! માફ કરો. હા મારો કસુર થયો છે. હું તે કચ્છલ કઈ છું, પરંતુ મારા વાંકે તમો જીવ ન બાળો. મને રાંડ ન કહો, ખરી રીતે તમારા માટે હું મરવા તૈયાર છું.”

“ તું તો મરવાનું પસંદજ કરેતો.”

“ ના. ના. તમોને જે પ્રકારે સુખ થાય, તેમ કરવા તૈયાર છું. તમો મારા માલેક છો. મારા માં બાપે મારો હાથ તમારા હાથમાં સોંપ્યો. ત્યારથી તમો મારાં માલિક બન્યા છો, આથી મારી દરેક ગતિ એવી હોવી જોઈએ કે તમારા સુખના માટેજ હોય.”

“ બસ કર બસ.”

“ના વ્હાલા! મને બોલવા દો, કારણુ ઘણાં દીવસ પછી મને આ પ્રસંગ મળ્યો છે મારી પાસે આવ્યા છો. મને સ્પર્શ કર્યો છે. એક ખીજી જ્ઞાત લગાડો.”

આટલું બોલી પગને સ્પર્શ કરવા આગળ વધી, પણ કઠોર પતિએ પગ પાછો દટાવી લીધો. દલીમાનો હાથ ખાલી પડ્યો તેની આંખમાં આંસુ આવ્યા ગયા, ને રડતાં રડતાં પાછી બોલવા લાગી. “વ્હાલા...વ્હાલા. ન નાસો. હું તમારી દાસી છું. હું તમારી સેવા કરનાર છું. મારાથી ન નાસો. તમો કાયા તો હું છાયા છું મેં...”

હા. મેં...આપની સાથે સુખ...માણ્યું છે, હું તેજ હલીમાં છું, કે તમે મારા સુખ માટે...સર્વ કાંઈ કરતા હતા, હું તેજ હલીમાં છું, કે જેના સર્વનાજ તમે...પૂર્ણ કર્યા છે. મારા માથા.....ઉપર થ...ણાં ડિપકકાર...છે. હું તમારી દયાની નજરની ભીખારણ છું. એકવાર, વ્હાલા એકવાર, મા...રા માલિક એકવાર. મારા ઉપર દયાની.....ન.....જ,....ર નાંખો, જેથી તમારા સર્વે દુઃખોનો નાશ થઈ જશે.

આટલા સુધી હલીમા બોલવા પામી હતી, કે સુંગરાએ આવીને કહ્યું કે “હલીમાના બાપા આવ્યા છે, તે તમોને બોલાવે છે.”

આશા હતી કે હલીમા ઉપર તેનો પતિ દયા વરસાવત, પણ તે સમયજ ન મળ્યો, અને તે તરત હલીમાના બાપને મળવા માટે આશ્યો. હલીમા પણ સુખ ધોઈ પોતાના પિતાને મળવા માટે આહી.

જ્યારે હલીમા પોતાના બેઠા હતા, ત્યાં ગઈ તો તેને લાગ્યું કે પોતાનાજ સંબંધમાં વાતો થઈ રહી હતી, પણ પોતાના જતાં તે બંધ થઈ ગઈ. આથી હલીમાં છંટે ઉભી રહી ગઈ. ને નીચું જોવા લાગી.

“કેમ બેટા કેમ છે.” હલીમાને આવેલી જોઈ તેનો બાપ બોલ્યો.

“સાઈ છે વ્હાલા પિતા.”

“કાંઈ કહેવું છે.”

“કાંઈ નહિ, મારે શું કહેવાનું હોય. અત્રે મને શું દુઃખ છે.”

“પણ તારું શરીર ઘણું લેવાઈ ગયું છે.”

“હોય શરીર છે. બીમારી છે.....તેથી.....વખતે લેવાઈ પણ જાય, પણ હાલ સું.....ધરવા લાગ્યું..... છે.”

હલીમાએ પોતાની વાત સંતાડવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ પોતાનો

અનુભવી વકીલ પિતા જાણી ગયો, કે હલીમાં પોતાની વાત સંતાડે છે. તેથી તે બોલ્યો.

“ચાલો તૈયાર થઈ જાવો. આપણે ઘેર ચાલો. હું ગાડી લાવું છું.”

આ પ્રમાણે પોતાના પિતાને બોલતા સાંજળી હલીમાએ પતિના સામાં જોયું. બન્નેની આંખો મળી. હલીમાએ પોતાની આંખો નીચી કરી કે બે આંસુના ટીપા જમીન ઉપર પડી ગયા.

બુદ્ધિશાળી પિતા ચેતી ગયો, કે હલીમા પોતાના પતિની રૂબ વગર આવવા માંગતી નથી. આથી તે બોલ્યો.

“તમે કહોતો મારી પુત્રીને ચાર દિવસ મારે ઘેર લઈ જાવું.”

“હું ક્યાં ના કહું છું? દશવાર બોલાવી જાઓને!” હલીમાનો પતિ બોલ્યો.

હલીમાનો પતિ ગાડી લેવા ગયો, સુંગરાં તેની પાછળ ચુસ્સો કરી તે ખંડમાંથી જતી રહી, પોતાના પતિને એકલા જોઈ હલીમાં બોલી “હું જાવું તો તમે ખુશી છો?”

“જાવોને મારે શું! ત્યાં જાવો તો હું નારાજ શા માટે થાવું.”

“હું જાવું છું, પણ આપના વગર મને ગમશે નહિ, માટે કૃપા કરી મને દરરોજ દર્શન આપી જશો.”

“હા હું નવરો છું ને! કે હમેશ ત્યાં આવીશ.”

હલીમાં આગળ બોલવા જતી હતી, કે હલીમાના પિતા ત્યાં આગળ આવી લાગ્યો. ને આવતાંજ બોલ્યો.

“હલીમાં ચાલ.”

“મારે અસગર” હલીમા બોલી.

“તેને ડાકટરને ત્યાં લઈ ગયા છે. તે આવશે એટલે મોકલી આપવામાં આવશે.” સુંગરા બોલી.

“ હમણાં તેને ડાકટરને ત્યાં મોકલવાનો સમય હતો ? ”
હલીમાનો પિતા બોલ્યો.

“ ત્યારે શું તેની દવા ન કરવી ! ” હલીમાનો પતિ બોલ્યો.

“ હું ક્યાં ના કહું છું.”

“ એમાં શું છે ? હમણાં મોકલી આપવામાં આવશે. ”

“ સારું હલીમા ચાલ તારો અસગર ત્યાં આવશે, ”

એટલું બોલી હલીમાનો હાથ પકડી તેનો પિતા ચાલતો થયો.

(૩)

દીવસના અગીર વાગવા આવ્યા છે. હલીમા પોતાના બાળકની જુદાઈમાં તડપી રહી છે, ને વારે ઘડીએ તેનું નામ લઈ લઈ લોકોના સામાં જુવે છે. તેનો પિતા અને સાહેલીઓ તેની આજુ બાજુ બેસેલી છે. જેમ જેમ વખત વખત જાય છે, તેમ તેમ હલીમાની હાલત ખમજતી જાય છે. ડાકટરને બોલાવવામાં આવ્યો હતો, પણ તેણે નિરાશાની આશા આપી હતી, અને કહ્યું હતું કે અસગર તેની આજળ લાવવામાં આવેતો વખતે આશા બંધાય, અસગર ને લેવા માટે બે ત્રણ માણસો મોકલ્યા, પણ તેવો પાછા આવ્યા. વધુ તપાસ કરતા માલમ પડ્યું, કે અસગરને ડાકટરને ત્યાં લઈ જવામાં આવ્યો નથી, પણ સુંગરાએ પોતાના એક સગાને ત્યાં મોકલી દીધો છે, અને ત્યાં આજળ હલીમા વગર તરપે છે.....”

હલીમાએ પણ આ વાત જાણી લીધી, તે તડપી ઉઠી ને બોલવા લાગી.

“ મારો અસગર ગરીબ ! અસગર ક્યાં છે ? શું તમારા...માંથી કોઈ મારા અસગરને લાવી નહિ આપે. જુવો જુવો તે મને શોધી રહ્યો...હશે. હાય! તેની ગરીબ આંખો...માંથી...આસું વહી રહ્યા

હશે. તે લપકી લપકી મને...ફૂખીયારી માને...વિખુટી પડેલી માતાને...શોધતો હશે. શું તમારા હયાનો ભાગ નથી ? શું તમારા-માંથી કોઈને મારા...ઉપર...હયા નથી...આવતી ? તમારામાંથી...કોઈ એવો છે કે મારા...વિખુટા પડેલા....." માં માં માં " કહી રડનાર અસગરને...લાવી...આ...પે ?

આ પ્રમાણે હલીમાનું બોલવું સાંભળી સર્વે જણાં રડી પડ્યાં. હલીમાંએ પોતાની છાતી બન્ને હાથથી કુટવા માંડી. એ સાહેલીઓએ તેના હાથ પકડી લીધા. હલીમાંની હાલત ખરાબ થવા લાગી.

“ એન તારો અસગર આવેછે ” એક સાહેલી બોલી,

“ ક્યાં છે ? ક્યાં છે ? મારો હાથ ક્યાં છે ! તેને લાવો.

લાવો. મારી આંખ તેને જોવા માંગે છે. હાથ મારો જીવ ફંધાય છે. તેના વગર.....મને...ચેન...નથી. તમે...સર્વે...મા...રી સામાં શું જુવો છો ? સાંભળો તે મારો...ગરીબ હલીમાનો.....એકનો...એક પુત્ર છે. મારો આત્મા છે. મારા...લાલને મારાથી...છુટા પાડવામાં...આવ્યો છે. તે પણ કેવા.....સમયે. મારી આવી...સ્થિતિ...માં ! હાથ ખુદા.....

આટલું બોલી તેણે પોતાનું માથું પટક્યું, પણ તે તકીયા ઉપર પડ્યું, તેથી વાગ્યું નહિ. તે એકદમ બેડી થઈ ગઈ, પણ ચક્કર આવવાથી “હાય. ગરીબ...અ...સ...ગર ” બોલતાજ દલી પડી. બેહોશ થઈ ગઈ. તરત આંખતા ઉપાયો લેવામાં આવ્યા. તે પણ એ કલાક પછી શુદ્ધિમાં આવી અને બોલી કે:—

“ મારો અસગર આવ્યો.”

કોઈએ જવાબ આપ્યો નહિ. માત્ર તેમની આંખમાંથી આંસુ ટપકી રહ્યા હતા. એટલામાં એક માણસ આવ્યો, અને હલીમાના

પિતાના હાથમાં એક ચીટ્ટી આપી. તે હલીમાના આપના નામની હતી.
અને હલીમાના પતિએ લખ્યું હતું કે:—

મે. ઇસિલાકમેગ.

સલામ સાથે:—તમારે આ ચીટ્ટી ઉપર ખરાબર ધ્યાન આપવું.
પુત્ર અસગર હાલ મારી પાસે છે. તે તેની માતા વગર રહેતો નથી.
તેને તમારે ત્યાં મોકલવામાં આવશે નહિ, કારણ અસગર ઉપર જેટલો
પિતાનો પ્રેમ હોય, તેથી વધુ અન્યનો હોયજ નહિ. એમ હું માનું
છું, માટે આ ચીટ્ટી મળે તરત તમારી પુત્રીને અંત્ર મોકલી આપવી;
નહિતો કાયદેસર કોર્ટમાં દાવો માંડી ચોટી પકડી ખિંચી જઈશ,
અને સદરહુ કામમાં સર્વે વાતના તમે જોખમદાર થશો. ખસ એજ.

લી૦ લકદાર,

રસુલમેગ

ચીટ્ટી વાંચતાં ઇસિલાકમેગ ઉપર વીજળી તુટી પડી હોય તેમ
થયું. કાયદા જાણનાર ઇસિલાક ડરી ગયો. ચીટ્ટી હલીમા ઉપર નાંખી,
બન્ને હાથથી પોતાનું મસ્તક પકડી બોલ્યો “મારી દુખીયારી હલીમા
બ. બ. તારા જુલ્મી પતિને...ત્યાં...બ.”

આ સાંભળી સર્વે ચમકા ગયાં. હલીમા ચીટ્ટી વાંચવા લાગી.
ચીટ્ટી વાંચતાંજ તેનું મસ્તક ફરી ગયું. તેની આંખો ફાટી ગઈ. તેમ
જણાવવા લાગ્યું. તેણે ઇસિલાકમેગ સામાં બેસ્યું, તેને તરત ઊભી થઈ
ગઈ ને બોલી.

“બહાલા પિતા. માફ...કરજો. મારા માટે આપને ઘણું સદન
કરવું પડ્યું. મેં આપને ઘણાં મોટા...જખમ...આપ્યો. હવે...મને
બચવાની આશા નથી. તેમ મારે હવે આ જગતમાં રહેવાની ઇચ્છા
પણ નથી, કારણ અંત્ર સ્ત્રીઓના હકો...તરફ જોવામાં આવતું

નથી, પુરપો પોતાના હકો માંગે છે. ને ગરીબ...આસરે...પડેલી સ્ત્રી
...ના હક તરફ ધ્યાન...આપતા...નથી. શું! સર્વે તેવા હશે ?
તેની મને ખબર નથી. લાવો. ગાડી લાવો. મારા...લાલ. ગરીબ
અ...સ...ગ...ર. તું ના રડ. હું આ...વું...છું. જેમ તું...મારા...
વગર નડપી રહ્યો છે. તેમજ હું.....તારા વગર.....પાણી. પાણી.”

પાણી માંગતાં તરત તેને એક ઝાસ પાણી આપ્યું. તે આખો
ઝાસ ગગડાવી ગઈ, ને પાછી બોલી. “બેનો તમો ન રડો. ન
રડો. પતિના...જીભોમાં મારા...જેવી કેટલીએ ફસાઈ...પડી હશે.
ગરીબના...લાગ્ય...ગરીબ. હા. હા. અસગર મારા અસગર તું ન...
રડ હું આપું છું.”

આટલું બોલી તે ચાલવા લાગી, પણ ચાલી શકાયું નહિ. જે
તેને પકડી લીધી નાં હોત તો તે પડી જત.

“બેનો હું...મારા...અસ...ગર...ને જેવા માટે...જીવું છું.
મને ગાડી...માં બેસાડો મારા હકમાં દુઆ કરજો. અને...જેહું...
મૃત્યુ...પાંખું તો મારા...માતા...વ...ગર...ના બાળક ઉપર, યતિય
અસગર ઉપર.....દયા...કરજો. મને...ખચવાની...આ...સા નથી.
મારો શ્વાસ ફે...ધા...ય છે. વખતે.....જલ્દી જલ્દી ક...રો.
મારા ઉપર દયા લા...વો. મને ગાડીમાં બેસાડો.”

હલીમાને ઉચકી ઇસલાકબેગના કહેવાથી ગાડીમાં બેસાડવામાં
આવી. આ વખતે દરેકની આંખમાંથી આંસુની ધારા વહી રહી હતી.
દરેક જણ પુસકા ખાઈ ખાઈને રૂદન કરી રહ્યા હતા. ત્રણ ચાર
હલીમાની સાહેલીઓએ તો પોકો પણ પાડી. એકદમ રૂડરોળ મચી
ગઈ. દેખાવ ઘણો હૃદય ભેદક હતો.

જેમ તેમ કહણ છાતી કરી હલીમાને ગાડીમાં બેસાડી. હલીમાએ

પોતાની સર્વે શક્તિ એકઠી કરીને બોલી. આને બોલતા સાંભળી
સર્વે જણ રૂઝવા લાગ્યા. પણ મુખથી જરાપણ બોલ્યા વગર માત્ર
વખતે વખતે નિશ્વાસો સંભળાતા હતા.

એનો ! પિતા ! હું.....જીવું છું. વખતે.....ફરી.....થી...
તમેને.....જેવા.....નહિ પા.....મું; અને.....તમે.....પ
.....જી મને નહિ જીવો. હું મારા રડતા.....અસગર.....ને
મળવા.....જા.....વું છું. તેનો.....રડી.....ર.....ડી ઘાટે
.....એસી ગયો હશે. મારો.....લાવ.....રિસા.....ત છે. તેથી
તેને.....માંસુમ અસ.....ગરને માર.....પડતી હશે. હાય ! હાય !!
હું.....થું.....કેં ?

આટલું બોલતાંજ તે હસી પડી. આ વખતે બરાબર પાંચ વાગી ગયા હતા. હસીમાને એકદમ શ્વાસ નેરથી ચાલવા લાગ્યો, ઘભરાઈ ગઈ. તે આંખો ઘટ્ટી ઘટ્ટી ચારે બાજુ નેવા લાગી. હવે તે બોલવા પ્રયત્ન કરતી હતી, પણ બોલી શકાતું નહતું, પણ ઘટ્ટીએ ઘટ્ટીએ બંને હાથો મહામેહનતે ઉંચા કરતી હતી, તે હાથો ઇસલાકમેગ પકડી લેતો, પણ તે પાછા ખેંચી લેતી તેણે એકવાર ફાટેમી આંખે ચારે બાજુ નેચું. તેણે એક મોટો નિશ્વાસ નાખ્યો અને “મા.....મા.....મા.....રે! અ.....અ.....સગર ના.....મળી.....શ.....કી.....યો” બોલતાંજ એક હઝરકી આવ્યાં. તે તેનો પ્રાણ ખુદાના દરબારમાં ઇન્સાફ મેળવવા આવ્યો ગયો. બીચારી હસીમા અસમરની બુદ્ધિના દાઢ સાથે લેતી ગઈ.

x
x
x
x
 व्या. मासुम व्यसगरनुं शुं थयुं, ते वायडे छञ्जानुंसार इति वेयुं.

ઈદનો જલસો (! !)

(૧)

“ મા, મા, મારા આપુ કાં ? ”

કોણ તારા આપુ ?

“ હા. મારા આપુ. ”

“ તે તો હજી કચેરીમાંથી આવ્યા નથી. તારે શું કામ છે ? ”

“ મારે તેમના પાસે જવું છે. વા વા લેવા છે. ”

“ લે વા વા હું આપું. ”

“ ના, આં આં, મારેતો આપુ પાસે વા વા લેવા છે. ”

“ ત્યારે તેતો નથી આવ્યા. ”

“ ના, આયા છે. અ રયા ચાલ ખતાવું. ”

“ ક્યાં છે ? ”

“ એ એહ્યા ”

આટલું બોલી નિર્દોષ કમર પોતાની માતા ખુરશીદાનો હાથ પકડી ખેંચવા લાગ્યો. ખુરશીદા તેના સામું જોઈ રહી, એક નિશ્વાસ નાંખ્યો ને ઉભી થઈ તેને ગોઠમાં લઈ લીધો. બે ત્રણ ચુમ્મી લઈ લીધી.

“ તેં કેમ ચુમી કરી હું પણ કરીશ. ”

“ હા, મારા ત્રણ વ્હાલા કમર લે લઈ લે ” કહેતાં તેના મુખ આગળ પોતાના શુભાષી ગાલ રાખ્યો અને મંદ મંદ હસવા લાગી તેના મુખ ઉપરથી ઉદાસીની ઝાયા નાશ પામી.

“ હવે હું તને ચુમી નહિ લેવા દઉં ” બાળકે માતાના ગાલ ઉપર ચુમ્મી લઈને કહ્યું.

ત્યારે કેને લેવા દઇશ ?”

“ મારા બાપુને,”

“ તારા બાપુને” બોલતાં પુરશીદાએ પાંછો નિશ્વાસ નાખ્યો.

“ હા” પણ ચાલ બાપુ પાસે.

“ હા. ચાલ તું ક્યાં લઇ જાય છે.”

બાળક કમર ફાથના ધસારાથી દેખાડવા લાગ્યો. તેમ પુરશીદા તેને બોળામાં લઈ ચાલવા લાગી. છેવટે તેઓ દીવાનખાનાની આગળ આવી ઉભા રહ્યાં.

“ માંહે મારા બાપુ છે. ઉઘાડ.”

“ તે અંદર નથી.”

“ ના છે.”

પુરશીદાએ આરણું ઉઘાડ્યા. બાળકે આનંદ સાથે દીવાનખાનામાં જોયું, પણ તે તેના પિતાને જોઈ શક્યો નહિ. તે જરા ઉદાસ થયો, અને “ માં બાપુ નથી” આટલું બોલતાંજ તે રડવા જોવા થઇ ગયો. પુરશીદાએ તેને છાતી સરખો લગાવી લીધો. એટલામાં દ્વાર ખકડ્યો, અને કોઈ આવતું હોય તેમ લાગ્યું.

“ જો ભાઈ કમર તારા બાપુ આવ્યાં.”

“ ક્યાં છે મારા બાપુ” બોલતાંજ માતાની ગોદમાંથી તે ઉતરી પડી તે દાદર તરફ દોડ્યો.

એટલામાં તેના પિતા અસગર તેના સામા મળ્યા. તે જોતાંજ બાળક ઉછળી પડ્યો, ને બોલ્યો “ બાપુ બાપુ વાવા લાયા. લાવો મને આપો.”

“ આપું છું ચાલ” કહેતાં અસર તેને ત્યાં મુકી. આગળ ચાલ્યો. બાળકનું મુખ ઉતરી ગયું. તે ત્યાંજ ઉભો રહ્યો, અને બે

ત્રણ કુસકા ખાઈ રડવા લાગ્યો. ખુરશીદાએ તે સાંભળ્યું. તે ચમકી અને દોડી. તો સામા પોતાના પતિ મળ્યા. તે જોતાંજ બોલી. “મારા માલેક કમરને શું થયું? તે તમારા સામા આવ્યો હતોને.”

“કાણે જાણે શું થયું?” આટલું બોલતાં તે દીવાનખાનામાં જતો રહ્યો. ખુરશીદાએ પાછા વળીને જોયું, અને કમર તરફ ગઈ; તેને ખોળામાં ઊપાડી પાછી દીવાનખાનામાં આવતાં ખારણામાં પગ મુકતા બોલી. “હાં લાવો મારા લાઇનો વાવા લાવો.”

“હું લાવ્યો નથી, લો આનાનું કાંઈ મંગાવી લો.”

“ત્યારે તમો બહારથી આવો છો, ત્યારે લેતા આવો તો કેવું! બાળક કેટલું રાજ થાય!”

“મને એ આદત પસંદ નથી.”

“તમો આમ કેમ બોલો છો? બાળક આપણી પાસે નહિ માંગે તો કેની પાસે માંગશે? આપણે આપણાં બાળકના લાડ પુરા નહિ કરીએ કાણુ પૂર્ણ કરશે?”

“પણ મને તે વારેલ્લીએ આવી આવીને વલગે છે, તથા મારા મિત્રો વગેરે આવ્યા હોય, ત્યારે તે આવી વચમાં ગડબડ કરે છે, તથા સતાવે છે, ત્યારે મને સાંઝે લાગતું નથી.”

“હજીપણુ હું આપને એમજ કહીશ, કે બાળક માઆપને ના સતાવે તો કેને સતાવે? પણ તમો તેને સતાવવાનું કેમ ગણો છો? તેમાં નિર્દોષતા છે. સ્નેહ છે. પ્રેમ છે.”

“તે સર્વે ખરું પણ હવે મને પસંદ પડતું નથી.”

“પણ માઆપની ફરજ છે, કે પોતાના બાળક સાથે માયાથી વરતે. તમોએ પહેલાં તેને સાથે ધણે લાડ કર્યો છે. તે તમારાથી હળી ગયો છે, અને તમારા નામનીજ જગ્યામાં જપે છે. તમો આવ્યા, કે તે તમારા સામા દોડી આવ્યો.”

“ચાલ હશે. જા ચાલ લાવ.”

પતિનો હુકમ સાંભળતાં ખુરશીદા કમરને પોતાના બોળામાં બાંધી ત્યાંથી જતી રહી.

(૨)

અસગર ડોકિરમાં અવલ કારકુન હતો, અને અમદાવાદ બદલી થતાં અમદાવાદમાં આવે થોડા દીવસ થયા હતા, કે તે બદલાઈ ગયો હતો. ડોકિરમાં તો કચેરી અને પોતાનું ઘર, બાળક અને સ્ત્રીજ સતત તે તેમની સાથે આનંદમાં દીવસો કાઢવો હતો. પોતાના બાળક કમરને વે કંલાકોના કલાક રમાડતો. તેને જોઈ જોઈ આનંદ પામતો. બાળક પણ તેની સાથે હલી ગયો હતો, અને માતા કરતાં પિતા પાસે કમર વધારે રહેતો હતો. તેની સાથે રમતો. હસતો. અસગર પણ જગ-રમાંથી નવિન નવિન વસ્તુઓ કમર માટે લેતો આવતો, પરંતુ અમદાવાદ બદલી થતાં જલસા, મેલાવડા, અને મિત્રોનો રાફડો ને રાફડો મળતાં તે બદલાઈ ગયો. તે રાત્રે મોડો મોડો આવતો. ગાન તાનમાં યુક્તિ તથા લાગ્યો હતો. ડોકિરમાં નહિ જોએલું તથા નહિ સાંભળેલું જોઈ તે તો ફૂલો સમાતો નહોતો, અને મિત્રોની સાથે નાટક, સીનેમા, અને રંડીયોને ત્યાં રાતનો ઘણો મોટો ભાગ કાપી નાખતો હતો. ખીચારી ખુરશીદા પોતાનો પતિ ન આવે ત્યાં સુધી જગતી. બાળક પોતાના પિતાને ન જોતાં રડતો. ખુરશીદા સમજાવતી. બાળક રીસાતો. નાસ્તો. રૂદન કરતો. યાકી પાકી ઉઘી જતો. માતા આવી હાલત જોઈ રડી પડતી. તેના ઉપર કલાકો સુધી હાથ ફેરવ્યા કરતી. અને નિશ્વાસો નાખતી; અથવા રડતી પણ કોઈ પણ દલાડો ખુરશીદાએ અસગરના કાને અવાજ સરખો પણ ન કર્યો કે તમો મોડા આવો છો તેથી મારે જગવું પડે છે; કારણ તે જાણતી

હતી, કે આ વખતે તેમને કાંઈ પણ કહીશ તો ખોટું લાગશે, ખીજવારો. તે કેળવાયલી તથા વિદ્યભ્યાસી હતી. હાલ તેની વય એકવીસ વર્ષની હતી, તોપણ પોતાના પિતાના કુટુંબના સર્વે માણસો કેળવાયલા હોવાથી તે અંગ્રેજી, ફારસી, ઉર્દુ અને ગુજરાતી સારી પેઠે જાણતી હતી.

અધુરામાં પુરું, રમબન માસ આવ્યો. અસગર રાજતો રાખતોજ નહિ, પણ રોજો ખોલવા હોટલમાં અથવા મસીદમાં જતો, તે છતાંની નમાઝ પઢવા માટે જતો નહિ, કારણ સત્તર વત્તા વીસ સાડતરીસ રકાત પઢતાં તેના ખર્ચમાં દર્દ થતું. પોતે થાકી જાય છે, તેમ માની લેતો. રમબન માસ ચાલતો હોવાથી ખીજ દિવસો કરતાં અમલવાદમાં ઝોરજ બહાર જોવામાં આવતી, આપુ બગર વીજળીક બત્તીના કારણે દીવસના માફક રાત્રી પ્રકાશમય જણાતી. હોટલો આખી રાત ઉધારી રહેતી. રંડીઓના માલામાં તાલ ઉપર તાલ અને અલાપ પર અલાપલેવાતા, અને વાગતા. ગ્રેમીઓના દીલ મુકીમાં લપ લેતા. કેટલાક તો નમાઝ પઢીને પણ ગઝલ સાંભળવાના બહાને રંડીના માલા ઉપર જતા. પાન ખાતા અને જરા દિલ બેહલાવી સરગી કરવી છે, તેમ કહી પ્રસાર થઈ જતા.

અસગરે તો રમબનમાં તો હદજ કરવા માંડી હતી. તે રાતના બેબે ત્રણ ત્રણ વાગે આવતો, અને ઉઘી જતો. સવારમાં નવ-દશ વાગે ઉડતો હતો. બાળક સવારમાં ઉઠતાંજ “આપુ આપુ” કેહતો અસગરના સુવાના ખંડ તરફ દોરી જતો. પણ અસગર અંદરથી સાંકળ મારીનેજ ઉઘતો; તેથી બહારથી જુઓ પાડતો; બોલાવતો. નિરાશ થતો રડતો. પુરશીદ પાસે આવતો ને કેહતો “મા આ આપુ બોલતા નથી.”

“ તેવો હિંદી ગયા હશે ”

“ પણ બોલતા કેમ નહિ હોય. હું મોટો થઈશ તો હું પણ નહિ બોલું ”

“ પુત્ર તું કાલ મોટો થઈ જઈશ. ”

“ અને મા. તેવો મને બોળામાં પણ લેતા નથી. હું પણ મોટો થઈશ તો તેમને બોળામાં નહિ લેવું ”

પુરશીદાએ પુત્રનું આવું થેલું થેલું બોલવું સાંભળી જરા હસી પાછો નિશ્વાસ નાંખ્યો. અને તેને હિંચકી લઈ દસખાર ચુમ્મીઓ લઈ લીધી.

આજે ચાંદરાત હતી. ચાંદ દેખાતો હતો. નાહના નાહના બાળકે ઈદની પુરશીમાં કુદતા દોડતા અને “ ચાંદરાત દેખાઈ ચાંદરાત દેખાઈ ” બોલતા હતા. એક નવિનજ હીલચાલ શરૂ થઈ ગઈ હતી. અસગર પણ ઉતાવળો ઉતાવળો પોતાની સ્ત્રી જે ખંડમાં બેઠી હતી. ત્યાં આવીને બોલ્યો “ આજે ચાંદરાત છે. તમે જોઈ ? ”

“ હા મને લાગતું કે આજે ચાંદરાત દેખાશે, તેથી મેં સ્વાદિષ્ટ બોજન રાંધ્યું છે. ચાલો જમી લો. ”

“ નહિ તમે ખાઈ લો. મારે તો બહાર આજે એક ઈદના જલસામાં જવાનું છે. ત્યાંજ જમવાનું છે. ત્યાં ઘણી ગમત પડશે. ”

“ પણ જમીને જવો તો શો વાંધો છે ? ખાવાનું બગડશે. ”

“ પણ મારે જમવું નથી, તમારે ખાવું હોય તો ખાઈ લો. ”

“ બાપુ બાપુ હું આવીશ ” કમર બોલ્યો.

“ ક્યાં ! તારું શું કામ છે ? ”

“ ના હું આવીશ ”

“ મરવા ? ”

“ બાપુ ત્યાં સાકરીઆ મરવા મળશે ? તો તો હું આવીશ ”

“ હા. બેટા જજે ” ખુરશીદ માત્ર કમરને સમજાવવા બોલી.

“ ક્યાં જજે ? હું તો ત્યાં તેને સંભાળીશ. ”

“ હું તો તેને સમજાવું છું. ”

“ સમજાવ્યું, તેંજ તેની આદત ખરાબ કરી નાંખી છે. લે મને વાર થાય છે. હું જાવું છું ” બોલતાંજ તે ત્યાંથી ચાલવા લાગ્યો, “ બાપુ બાપુ હું આવું છું. ” બોલતાંજ અસગરની પાછળ દોડ્યો, પણ ખુરશીદએ તેણે પકડી લીધો, કે તરત આગળ ખુરશીદના હાથમાંથી છટકી ગયો અને બારણામાં પોતાના પિતા અસગરના પગે જઈ વળ્યો અને બોલ્યો, “ બાપુ હું આવું છું. ”

“ ચલ હટ ” કોણ છે ? આટલું બોલતાંજ તેણે પોતાના પગને આંચકો માર્યો, આંચકો આવતાંજ કમરના મુખમાં વીલાયતી છુટ જે અસગરે પેહરેલા હતા તેની એડી વાગી, અને સાથેજ તેનું માથું બારણામાં અથડાયું. કમરે “ બાપુ બાપુ મરી ગયો ” એવી કારમી ચીસ પાડી. ખુરશીદ દોડી આવી. અસગર ખટપટ ખટપટ છુટનો અવાજ કરતો પ્રસાર થઈ ગયો.

(૩)

રાતના બે વાગ્યા છે. કમરને સખ્ત ચોટ વાગી છે, અને તાવ પણ ચઢી આવ્યો છે. તે આંખ ફાટી ફાટીને જોઈ રહ્યો છે. તે “ બાપુ હું આવીશ ” આમ વારે ધડીએ જ્યારે જ્યારે આંખ ઉઘાડે છે. ત્યારે બોલે છે. તેની ફાટેલી આંખ જોઈ તે સામી દગર દગર જોવા લાગી “ મારા લાલ વ્હાલા કમર ” તું ઉંઘી જા તારા બાપુ તને વધી જશે. ”

“ બાપુ હું આવું છું ” બાપુ શબ્દ સાંભળતાં કમર ઝપ-
કીને બોલ્યો.

“ પિતાના હાથે જન્મી થયેલ કમર ! ઉઠી જા. અહી રાત્રી
પણ અધકારમય છે. આખા ઘરમાં હું એકલી છું. દાસી પણ આજે
ઘેર ગઈ છે. હું કાને મોકલું ? શું કરું ? ખુદા ! ખુદા ! હવે તો
તુંજ મદદગાર છે. પુત્રની અંતે આલી દયાજનક હાલત છે, અને
પિતા જલસામાં છે. અંતે માતા પુત્ર માટે રહી રહી છે, અને પિતા
પુત્રને ભૂલી ગમત ઉડાવી રહ્યો છે ! પણ હું તેમને શું કરું ?
મારા ભાગ્ય ! ”

“ બાપુ આવ્યા. ”

“ હાય ! બાપુ બાપુ નામની ઝંખના કરનાર તે નામ ભૂલી જા.
વિસારી દે. તારું તોતલું તોતલું બોલવું જેને ગમતું નથી ! તારા
લાડલયાં વચનો જેને સારા લાગતા નથી તેના નામને ભૂલી જા.

“ મારી...મારી હા...મારી પાંચ વર્ષની કમાઈ આમ લુટાઈ
...જશે ! ખુદા રહેમ, રહેમ, આવ લાલ ! મારા કમર આવ ! તારી
માતાની છાતી ઉપર ખેસી જા. તે-તે...તને છાતી...ઉપર રાખવા
તૈયાર છે...હાય ખુદા રહેમ ! ”

આ વખતે કમરની હાલત ખગડી જતી હતી. આમ શાની પણ અનુ-
ભવ વિનાની બાળા ગભરાઈ ગઈ. કમરને ખોલામાં ઉપાડી લીધો, અને
તે ખંડમાંથી નીકળી બારણાં આગલ આવી. સડક ઉપર દુર દુર
જોયું, પણ એક પણ માણસ તેના જોવામાં આવ્યો નહિ. રાત્રી
અધારી હતી. હા માત્ર કુતરાઓના ભસવાના અવાજો વખતે વખતે
સંભળાતા હતા. પોતાના પુત્રની આવી હાલત, કાલી રાત્રી, અને

એક માણસનું ન દેખાવું વગેરેએ તેના દિલ્લિપર ભયંકરતાની છાપ બેસાડી દીધી.

“મારા...નિર્દોષ કમર. બેટા કમર કોઇ નથી. હું એકલી ક્યાં જાવું? અને...અને...તને મુકીને તેમને બોલાવા જાવું? હાય ! તારા પિતાને કોણ કહી આવે કે તમારો કમર...હાય.....”

તે વીલાપ કરતી કરતી ખારણામાં કમરને બંને હાથમાં લઈ કેટલી સમય ઉભી રહી, આકાશ સામાં જાયું. એક તારો તુટ્યો તે બેધ નિશ્વાસ નાંખી બેસી ગઈ.”

“ બાપુ બાપુ તમે ઓ ઓ આ...વા”

“ મારી...આંખોની ટાઢક. જેને તું યાદ કરે છે. તે અત્રે નથી. હા. હા. છે. છે. પણ તારાથી છેટે છે, તું દુઃખમાં છે, અને તેવો સુખમાં છે. બસ.....”

“ મા પા...પા...પાણી ? ”

“હે ખુદા ! આ નિરાધારનો તુંજ આધાર છે. આ મારી સર્વે કમાઈ લુટાઈ જવાનો સમય આવ્યો છે. લુટાઈ જવાની તૈયારી થઈ ગઈ છે, આજે સવારમાં સર્વ જગતમાં ઇદની ખુશીઓ મનાશે, તો શું હું જગતમાં નથી ? કે મારી ખુશીનો નાશ કરવામાં આવશે ? ”

“ ખુરશીદા ઉભી થઈ ગઈ. કમરને એક હાથમાં સંભાળી ખીજા હાથે ગલાસમાં પાણી લીધું, અને ગલાસ તથા કમરને લઈ અથબડીઓ ખાતી ખાતી ખંડમાં ગઈ તેને પલંગ ઉપર સુવાડી દીધો. કમરની હાલત ભયંકર થવા લાગી.” “ મારા.....લાલ.....લો...
...બૂઉઉઉ.”

કમરે મુખ પહોલું કર્યું. ચુદ્ધમાં પાણી લઇ ધીમાં ધીમાં મુખમાં જળ સીંચવા લાગી. આ વખતે ખુરશીદા કાંઈ પણ બોલતી નહોતી. માત્ર તેની આંખોમાંથી આંસુ વહી રહ્યાં હતાં. તેણે થોડું પાણી પાચું હશે કે કાંઈ યાદ આવતાં એકદમ ઉભી થઇ ગઇ. ગલાસ ટેબલ ઉપર મુકી દીધું. ઉતાવળથી જતાં પગ અથડાયો, ચકરી આવી, અને ધમ કરતી પડી ગઈ, મસ્તક ટેબલના પૂણા ઉપર વાગ્યું કે “હે ! ખુદા રહેમ” પોકારી ઉઠી. એકબાજુ પુત્રનો જીવન મૃત્યુના પ્રશ્નનો ભારે ઝઘડો મચી રહ્યો હતો, ત્યારે બીજી તરફ પોતાની દયાજનક સ્થિતિ ! પણ પુત્રના પ્રેમ આગળ દુઃખોનો કાંઈ હિસાબ નહોતો. ખુરશીદાએ પોતાના બન્ને હાથે પોતાનું મસ્તક પકડી લીધું. ઉભી થઈ ગઈ. કમર સામાં એક નજર નાખી, અને ખંડ બહાર જતી રહી; અને તરત પાછી આવી અને કમરના ચરણોમાં પોતાનું મસ્તક નાખી દઈ હૃદય બેઠક રૂદન કરી બોલવા લાગી “મારા ગરીબ.....કમર હાય.....હું શું કરું. હાય ! તને.....તને સ.....ક.....રા.....ત વખતે શરખત.....પણ હું પીવાડી... સકતી નથી. હાય ! ભર્યા ઘરમાં.....સાકર...પ....ણ નથી. મેં શોધી. દોડી ગઇ; પણ પાછી આવી. બહાલા; બહાલા; આ તારી ઝુરતી.....માતાને...પણ સાથે લેતો જ. હાય ! એક માતા હોવા.....છતાં.....તને શરખત પણ પીવાડી સકતી.....નથી...”

કમરે મુખ ફાડ્યું; ખુરશીદાએ પાણીનો ગલાસ ધ્રુજતા હાથે પકડી લીધો. તેની આખી કાયા ધ્રુજ રહી હતી. તે બહાવરી જેવી જણાતી હતી. માથા ઉપરથી લીલી ઓઢણી ખલા ઉપર નિરાશ થઈ પડી ગઇ હતી. વાળ વીખરાઇ ગયા હતા. વખતે વખતે મુખ

ઉપર આવતા સૂવર્ણ ધુપરીમાલા વાળ આવતા તેને ચુસ્સા સાથે હઠાવી દેતી. બાળક સામાં જોઈ નિશ્વાસો નાંખતી. ચલ્લુથી માત્ર ટાકું પાણી પીવાડવા લાગી.

“બેટા.....બેટા. મને ખબર નોહતી કે તું આમ મને હુંક સમયમાં આવી રીતે જુદાઈનો દાગ આપી જઈશ. તું મારો કમર છે. તારાથી મારામાં.....પ્રકાશ છે. તારાથી મારામાં જીવન.....છે. આકાશના કમર કરતાં તું...મને પ્રિય છે. હાય ! ગજબ...મારા હોવા છતાં યમદેવ...તને મારી...પાસેથી છી...નવી જશે. હાય ! કેવી સ્થિતિ. રહેમ રહેમ ખુદા રહેમ.”

“હાય ! જળ પણ કંઈમાં...ઉતર...તું નથી. હાય ! મારા પુટી ગયા લાગ્ય.”

લલલાખણ થવા આવવાની તૈયારી હતી. બાંગ પોકારનાર કુદરતના બાંગીએ “કુકડેકુક”નો અવાજ કર્યો. આ બાજુ મસીદના બાંગીએ “અદ્દાઆઆઆ હો અકબર, અદ્દાઆઆઆ હો અકબર” નો તોહીદનો ધ્વનિ કર્યો. ત્યારે પુરશીદાના મકાનમાં પુરશીદાના ઉગવાનો સમય લગતાં પુરાશીદાના કમરે “બાપુ.....આ...વી...યા” બોલ્યો અને એક હીડકી ખાધી, હોઠ ઉપર એક નાનો પરપોટો આવ્યો, અને પુટી ગયો. કમરની અંદરથી ચેતાન ઉડી ગયું. ચેતાન વગરની કાયા પડી રહી. શાન્ત થઈ ગયો. પુરશીદા તડપી ઉઠી. તેણે એક કંકળતી હૃદયભેદક ચીસ પાડી, અને “હે ખુદા ક્યાં ઈદના જલસાની ખુશી અને કી...યાં...મા...રા...માં...થે...દુઃખ...ના વા...દ...ળ” કેહતાંજ ઢલી પડી. બેભાન થઈ મઈ. પલંગ ઉપરથી ધૂમ કરતી પછડાઈ.

(૪)

એટલામાં દાદર ખખડ્યો, ખુરશીદા સડક ઉપર જોવા ગઈ હતી. તેથી ખારણું ઉઘાડુંજ રહી ગયું હતું. આજે ખારણું ઉઘાડું જોતાં તે અમકયો, અને ઉતાવળો ઉતાવળો તેજ ખંડમાં આવ્યો, કે જ્યાં ખુરશીદા બેલાન અને કમર મૃત્યુ અવસ્થામાં પડ્યા હતા. હજુપણ ખુરશીદાના મસ્તકમાંથી લોહી વહી રહ્યું હતું. બાળકની સ્થિતિ જોતાં પોતાની વેદનાની તેણે પરવા સરખી પણ કરી નોહતી. આવી વસ્તુસ્થિતિ જોતાં તે ધભરાઈ ગયો. ખુરશીદાને બેત્રણ વાર બોલાવી પણ બોલી નહિ. કમર સામા નજર પડી. તેથી જરા શંકા થઈ. તેની પાસે ગયો. તેની છાતી ઉપર હાથ મુક્યો. હાથ એકદમ ખેંચી લીધો, અને તેની સામા જોવા લાગ્યો. ખુરશીદા બેલાન અવસ્થામાં બોલવા લાગી. અસગર કાનધરી સાંભળવા લાગ્યો.

“ બેટા, લાલ તું...મરી...ગયો, બાપુ...આ...વ્યા કેહતો મુકી જતો રહ્યો. તારા બાપને શી ખબર કે મારો બુટ તેના મુખમાં વાગ્યો. બુટના ધક્કાથી મસ્તક વઝડાયું. અને એના...કારણે...મૃત્યુ થયું, તારા બાપુ...એ...છદના જલસામાં...આનંદ...મેળવ્યો. અને તેજ સમયે...મારા ઉપર...આફતો તુટી પડી.....”

આ સાંભળતાં અસગર ધણો દીલગીર થયો. તડપી ઉઠ્યો. ખુરશીદાના મસ્તકને પોતાના બોળામાં લઈ તેને કેટલા સમયે સાવધાન કરી, તે સાવધાન થતાં તેને વલગી પડી, અને બોલી “બહાલા ! બહાલા ! હું મારા કમરને ખોધ બે...શી.”

કુંકમાં અસગર સર્વે વાત જાણી ગયો. ધણો પસ્તાયો, પણ હવે તે શું કરી શકવાનો હતો. છદનો જલસો યાદ આવતાં તે

રડવા લાગ્યો. જગતની ઇદ ખુશીમાં પ્રસાર થઈ, તો આમની ઇદ મોજશોખના ચાહનારની કુખમાં પ્રસાર થઈ.

* * * *

અસગરે હવે હરવા ફરવાનું મુકી દીધું છે. કચેરીમાંથી છુટતાં તે કબ્રસ્તાન જતો. રડતો-પુષ્પો સદાવતો. ખુરશીદા સામા મુખ છંચું કરી જોઈ શકતો નહિ ખુરશીદા પણ પોતાના પતિને કુખ થાય તેમ કાંઈ બોલતી નહિ.

સમય જતાં ખુરશીદાને ખીજ ત્રણ પુત્રરત્ન પ્રાપ્ત થયા. અસગર પણ ડીપોટી કલેક્ટર થયો હતો. હાલ બંને આનંદમાં દીવસો ગાળી રહ્યાં છે.

નિર્દોષ અઝીમા,

(૧)

હસન—નહિ, નહિ, બંધુ મારાથી નહિ બને.

હુસૈન—ભાઈ તમારી હઠ છે, અથવા તમારી મરહુમ કુલસુમ ઉપરનો પ્રેમ છે, પરંતુ તમેજ વિચાર કરો કે તમારા ઘરની વ્યવસ્થા કોણ કરશે ?

હસન—નોકર ચાકરની ક્યાં ખોટ છે ?

હુસૈન—નોકર ચાકર શું કરવાના ? તે તો છેવટે પરાયા. તેતો વળી શું કરવાના ? બધા નોકરોને હું સારી પેટેઓળખું છું. તે તો સર્વે માથા ઉપરની બોળ ઉતારતા જોવામાં આવે છે. તે તો હીક, પણ ભાભી કુલસુમની નિશાની અજમાની સંભાળ કોણ લેશે ? તમે તો આખો દીવસ રહેવાના કોરટમાં, તો શું તેને કોરટમાં લઈ જશો ?

હસન—હાં. માત્ર તેનીજ મને વધારે લાગણી છે, અને તેની લાગણીને લઈનેજ હુ ખીન્ન લગ્ન કરવા ખુશી નથી. તેના માટે તો મેં કાલથીજ એક દાઢ રાખી છે, અને એક લણાવનાર માસ્તરની પણ વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે.

હુસૈન—પણ પરાયું તે પરાયુંજ.

હસન—હું તે સર્વે નીલાવી લઈશ, પણ મારી અજમાને દુઃખ પડવાનો વારો આવવા નહિ દઉં ! તે મારી પ્રેમાળ પતિની પ્રતિમા છે, અથવા આજેદુખ તેનો ખીન્ને નમુનો છે.

હુશેન—એટલા માટેજ હું કહું છું. તેને સુખમાં રાખવા માટેજ આરો પ્રયત્ન છે. કન્યા ભણેલી છે, ગણેલી છે ને સાચે સ્વરૂપવાન છે.

હસન—તે સર્વે ખરું પણ સાવકી માતા !

હુશેન—નહિ તે એવી નથી. અજીમાને પોતાની પુત્રીની માફક રાખશે. તેના ઘરમાં પણ તેના સંબંધીઓમાં પણ એક પણ ફરિયાદ સાંભળવામાં આવતી નથી.

હસન—ચાલો હશે જોઈશું. જમવાનો સમય થયો છે; અત્રેજ જમીશો.

ઉપર પ્રમાણે બે યુવકો વાતો કરી રહ્યા હતા, ત્યારે સૂર્યની સવારી ચઢી પસાર પણ થઈ ગઈ હતી. પોતાના તાપે જખતને તપાવી મુક્યું હતું; પરંતુ તે આંખ આગળથી દુર થતાજ પાછું ટાટું પડવા લાગ્યું હતું. ખંગલાના સદરહુ દીવાનખાનામાં વીજળીના એ પંખા ચાલી રહ્યા હતા. આ ખંગલો યુરોપિયન બાટનો છે, કારણ હસનને યુરોપિયન કાઠમાઠમાં રહેવાનું વધારે પસંદ છે. વળી તેઓ આરીસ્ટર છે, એટલુંજ નહિ ગામમાં પણ તેમની સારી આખર છે. તેમની પહેલી સ્ત્રી કુલસુભને સ્વર્ગવાસ થયાને થોડા દિવસ થવા આવ્યા છે, એટલામાં તો તેમના ઉપર મધમાખોની પેઠે લોકો ભણી રહ્યા છે. કોઈ પોતાની બેન, કોઈ પોતાની પુત્રી, કોઈ પોતાની સાળા વગેરે આવી હસનને પોતાના બનાવવા મથી રહ્યા છે; પરંતુ હસન પોતાની અજીમાના સ્નેહના કારણે સર્વેને ચોખ્ખોને ચટ નકારમાં જવાળ આપી દે છે; પણ પોતાના મિત્ર હુગેનના કેટલા દિવસના પ્રયત્નથી આજ જરા નરમ થયો છે.

(૨)

હસનનાં લમ થએ આજે આસરે બે માસ થવા આવ્યા છે. તે એક કુટડી કન્યા પરણી લાગ્યો છે. ભાઈત્રી હમણાં હમણાં ખુશીમાં છે. તેમના ઓઠ હસું હસું થઈ રહ્યા છે. આનંદમાં તેની કીકીઓ તનમનાટ કરી રહી છે. તેણે પોતાનું મસ્તક ઉચું કર્યું. અને પાટલુનના ખીસામાંથી રમાલ કાઢી મુખ લુછી બોલવા લાગ્યો “ મારાથી વધારે પ્રેમ, મારાથી વધારે સ્નેહ, મારાથી વધારે સંબંધ અજીમાનો કોની સાથે થઈ શકે છે ! અને જો થઈ શકે છે, તો તે મારા કરતાં વધારે પોતાની ગુજરેલી માતા સાથે રાખી શકે છે. અહાહા ! તેનો કેટલો બધો પ્રેમ ! પણ એ કેવી રીતે બની શકે કે અજીમા વાંક કરે ને હું તેને શિક્ષા ન કરી શકું ! પણ હાં તેના ભરણુ પોપણુને અને કેળવણી આપવાનો જીરમેદાર કોણુ ? હું પોતેજ. જો સારી ચાલતી ન થઈ તો કોને નુકશાન થશે ? અને કોની આબરૂ જશે ? મારી, પરંતુ મારી નવિન સ્ત્રીને તેની સાથે કેમ બનવું નથી ! તે નિર્દોષ બાળકી તેને કેવી રીતે સતાવતી હશે. તેનો નાની નાની વાતોમાં શા માટે વાંક પડતો હશે. અરે ! આ ગુંચવણુને કેવી રીતે ઉકેલી શકાય, હું સારી પેટે જાણું છું, કે આથી અજીમાનું દિલ દુખાય છે, અને તેથી કુલસુમનો આત્મા દુખાય છે. અહાહા ! કેટલી બધી લયંકરતા ! પરંતુ હું શું કરું ? સર્વે પાડોશી તથા ધરવાલા અજીમાનોજ વાંક કાઢે છે. તેનાઘો સર્વ કંટાળે છે. અરે ! આમાં સત્ય બીના શી હશે ! ”

આવું ધીમાં ધીમાં બોલતા હસનના મુખ ઉપરનો આનંદ દીલગીરીમાં બદલાવા લાગ્યો. અને હવે તો તે તદ્દન દીલગીર અએલો

જાણવા લાગ્યો. પાછો તેણે એક નિશ્વાસ ખાઈ બોલવા લાગ્યો “ હું તેનો પિતા છું, પરંતુ તે સંબંધી સત્ય પારખી શકતો નથી. તે શું મારા માટે ઓછું છે ? શું ? આટલીજ મારી વિદ્યા ને સમજ ! હાય ! હું પોતે અજાણનો રક્ષક ગણાઉં છું, પણ એક જાલિમ પિતા છું. તે સર્વે લોકોને તો કહેતા શરમ નથી આવતી. સાવકી માતાના મેં ઘણાં જીલ્લો સાંભળ્યા છે, મને તેનું જ્ઞાન છે, અને હાય ! મારી લાડલી પુત્રી અજાણ તોમાં ફસાઈ ગઈ છે, તે હું જાણું છું, પણ કાંઈ કરી શકતો નથી બસ બસ, હવે તો તેની સામા કોઈ જોશે તો કાચો ને કાચો ખાઈ જઈશ. મારી પુત્રિના માટે રાક્ષસનો રાક્ષસ બનીશ. તે સર્વ કબુલ, પણ તેના સંબંધી અન્યાય તો નહિજ થવા દઉં ! ”

ઔટલામાં કોઈના પગલા સંભળાયા, તેથી તે બોલતો અંધ થઈ ગયો, અને ખારણાં સામું જોવા લાગ્યો. તે જુવે છે કે ખારણામાં એક સ્વરૂપવાન યુવતી ઉભી છે. સેંટ લવંડર તેના લુગડામાં મેલકી રહ્યાં છે. તેણે ગુલામી રેશમી સાડી પહેરી છે, અને હાથમાં ઝલાસ છે, તેમાં જળ અને ખરક છે; અને ઝલાસ સામાં જોઈ જોઈ મંદ મંદ હસી રહી છે. તે આગળ વધતા બોલી “ દંડું પાણી પીશે ! ”

દંડા પાણીનું નામ સાંભળતાં મી. હસનમાં ઉત્પન્ન થયેલા વિચારો અને તેનાથી થયેલી અસર નાશ પામી ગઈ. તે મનમાં ને મનમાં કેહવા લાગ્યો, કે સુંદરતા એક આનંદ છે, કે તેને જોતાં ગમે તેવા દુઃખનો નાશ થઈ જાય છે. હું પહેલાં કેવો હતો, અને હમણાં કેવો બની ગયો.

“ શ્રી ચિંતામાં ચતુર ચક્ર્યુર થયા છો ” હસનને વિચાર કરતો જોઈ યુવતી બોલી.

“ શું કહ્યું ” ?

“ જળ પીશો. ”

“ હા. લાવો ”

આટલું જોલી તે જરા નમી ગયો, અને તેના લાથમાંથી ગ્લાસ લઈ લેતાં મંદ લાસ્ય સાથે જોડ્યો. “ તમારા ગુલામી લાથમાં ગ્લાસ કાંઈ ઓરજ છટા દેખાડે છે. ”

આ સાંભળી લલના શરમાઈને નીચું જોવા લાગી, પાછો તે જોલવા લાગ્યો. “ જુવો, આજે હું ઘણો થાકી ગયો છું. કેરટમાં ઘણી મગજમારી કરવી પડી હતી, પરંતુ હું ઘેર આવ્યો, અને તારૂં લાસ્યથી રફૂરી રહેલું મુખ જોઈ દસતો દસતો દીવાનખાનામાં આવ્યો, પરંતુ એક વિચારે મને પાછો દિલ... કાંઈ નહિ, તું આવી એટલે પાછો દસવા લાગ્યો. ”

“ કેમ વાત ફેરવી નાંખી ? ” લલનાએ કહ્યું.

“ કાંઈ નહિ, એતો માત્ર એક તરંગ હતો. ”

“ ના, વ્હાલા! આમ અસત્ય ન જોલો. મને લાગે છે, કે તે વિચાર મદત્વનો છે; અને આપ તે મારાથી સંતાડવા માંગો છો. શું ? વ્હાલા! મારો આટલોજ પ્રેમ. ! ”

આટલું જોલી તે ગળગળી થઈ ગઈ, અને રડવા જેવું મુખ બનાવી પોતાના પતિના મુખ સામું જોવા લાગી. લાગતું હતું કે અમળાં રડી પડશે. દસતે તેનો દસ્ત ગૃહી પોતાની પાસેના બાજુ ઉપર ખેસાડી દીધી, અને જાણે કાંઈ વાંકમાં ન ફસાઈ ગયો હોય. તેમ પોતાની પતિને સમજાવવા લાગ્યો, “ વ્હાલી એતો કાંઈ નહિ. માત્ર તારોજ વિચાર હતો. જેને તને અશ્રમા દરેક વખતે સતાવ્યા

કરે છે, અને આથી તાર્ ફિલ દુખાય છે. આ સંબંધી ઘણીવાર તે મારા આગળ ફરિયાદો કરી છે, પરંતુ મેં તેના ઉપર ધ્યાન સરખું પણ આપ્યું નથી, પરંતુ આજે દીવાનખાનામાં આવતાંજ કોણ બીજો શાથી તે વિચાર થયો, અને તેનો નીકાલ કરવાના વિચારમાં ત્યારે કોઈ સરળ માર્ગ જણાયો નહિ, તેથી જરા ફિલગીર બની ગયો. ”

“ શું આટલાજ માટે ? ”

“ હા, મારા સમ. ”

“ સોગન ખાવાની રી જરૂર છે ! મને તમારા દરેક વચન ઉપર વિશ્વાસ છે. અજમા લજ નાદાન છે, તે શું સમજે છે. ઉમર થયે સર્વ સમજવા લાગશે, પણ દિવસે દિવસે તેનું તોફાન વધતું જાય છે. ”

“ તેનો ઉપાય ? ”

“ બહાલા ! હું જો તેને કાંઈ કહું છું, તો આડોશીપાડોશીઓની “ માં વગરની ઉપર જીલમ વરસાવે છે. ” એવી વાતોની ખીક છે. જો ખરું કહું તો હું તેને મારા બાળક સમાન આહું છું, પરંતુ તેના લક્ષણ સારા જણાતા નથી. ”

“ કેમ શું થયું ? ”

“ જીવેને તમારો પાંચસે રૂપીઆનો ગાલીચો શાહી ઢોળા ખરાબ કરી નાખ્યો. ” ટેબલ આગળ પડેલા ખ્વોટીંગને લાથ વડે ઉપાડીને કહ્યું.

“ આ શાહી કેવી રીતે ઢોળાઈ. ”

“ જીવેને તમે આવ્યા, તે પહેલાં મેં એક કામ પ્રસંગે તેને બોલાવી, ત્યારે આ ટેબલ આગળ તે બેસી કાંઈ કરી રહી હતી. ”

મેં તેને બે ત્રણ હાંકો મારી, પણ આવી નહિ, ને માત્ર “આવું છું” “આવું છું” બોલ્યા કયું. આથી મને વિચાર થયો, કે તે કરે છે શું? જ્યારે મેં જોયું તો તે લડાઇના ચિત્રો જોઇ રહી હતી. મેં કહ્યું કે “સાંભળતી નથી.” ત્યારે તેણે કહ્યું. કે “ચિત્રો જોઇ લઉં ત્યારે આવું ને!” શું? ચિત્રો ફરી ન જોવાય.

“હોય બાળક છેતે.” હસને વાત ટાળવા માટે કહ્યું.

“શાનું બાળક! એ બધું સમજે છે. જુવો જ્યારે મેં પાતી આગળ જઈ ઉઠવાનું કહ્યું, પણ ઉડી નહિ. આથી જરા મેં તેના હાંથી પકડી “ઉડ” એટલું કહ્યું, તો તે કાંઈનું કાંઈ બોલવા લાગી.”

આટલું બોલી તે ઢોંગ કરી રડવા લાગી, ને રડતાં રડતાં પાછી બોલી “મારાથી તો હવે આ ઘરમાં રહી શકાશે નહિ. આવી રીતે એક બાળક આગળ માફ અપમાન થાય ને કરતાં તો.....”

“ન ડર. તું કહે તે શિક્ષા કરવા હું તૈયાર છું, પણ શાહી ઢોળાવાની વાત કહી નહિ.”

“જ્યારે...તેણે માન્યું નહિ, અને નાસવા લાગી. તેથી એક ...ઘણો તેના ખરડાંમાં...ધીમેથી માર્યો, નાસવા જતાં તેના હાથ ખડીયાને વાગ્યો ને ખડીયો ઢોળાઈ ગયો...આથી તો મેં તેના હાથ પકડી લીધો...હું શું કહું! એટલામાં તો તેણે તુફાન કરવા માંડ્યું...અને તે તોફાનમાં તેના કપાળમાં ટેબલનો ખુણો વાગ્યો ને લોહી નીકળ્યું.”

“સારી નસિહત મળી.” કંઠાર બાપે કહ્યું.

“જ્યારે મેં લોહી લુંછવા તથા વાગેલામાં ઢવા લગાડવા કહ્યું તો માન્યું નહિ...અને...અને ગમેતેમ બોલવા લાગી.”

“ એઅઅમ ! ”

અટલું બોલતાં હસને અજમાને બોલાવી. અજમા દીવાન-ખાતાના બહાર કચારની ઉભી ઉભી વાતો સાંભળતી હતી. તે ધારતી હતી, કે મારા દયાળુ પિતા મને લોહી નીકળેલું જોઈ મારું ઉપરાણું લેશે, પરંતુ વાતો સાંભળી તેની આશા નષ્ટ થવા લાગી. તે કપાલમાં વાગેલા ધામાંથી અમણાંવતા લોહી વહી રહ્યું હતું વહીને વહીને ધોળા ફરાક ઉપર પડતું હતું. તેણે પિતાની કૃપાની આશામાં મુખ ઉપરતું લોહી પણ લુંછી નાંખ્યું નોહતું.

હસન બોલાવવાથી અજમા રડતી રડતી અને કુસકાં ખાતી ખાતી બારણાં આગળ આવી ઉભી રહી ગઈ, કારણ તે પોતાની નવી માતાથી બહુજ દરતી હતી. આ દેખાવ જોતાં હસનનું મન પીગળી ગયું, પણ નવીને જોતાં તે અસરનો નાશ થયો. પિતા કહોર બન્યો.

હસન—કેમ અજમા, તારી મસ્તી વધતી જાય છે ?

અજમા—(એકદમ રડી) પિતા.....

નવી—જોયું પાખંડ ?

આ સાંભળતાં બીચારી બાળકી ધ્રુજ ઉઠી. તે માત્ર એટલા મારે ધ્રુજ રહી હતી, કે વખતે વધુ શિક્ષા ન મળે. તેની નિર્દોષતા તેની આંખમાંથી વેહેતા આંસુ જણાવી રહ્યા હતા; પરંતુ મોહવશ થયેલા અને રૂપતા ગુલામ બનેલા હસનના દિલમાં દયા ન આવી.

હસન—પણ તેં શાહી કેમ દોલી ?

અજમા—મેં નથી દોલી પિતા.

હસન—ત્યારે ?

અજીમા—મા...રી...કા...

નવી—શું મેં દેલી ?

અજીમા—હા...આ.

નવી—હાય. હાય. ગજમ. હવેથી આ ઘરમાં નહિ રહી શકાય !
તેને કાઢીની પણુ બીક છે. જીવેને મારા સામાંજ જૂઠું બોલે છે.
હવે તો ખરેખરો કળજીમ આવ્યો.

હસન—શી રીતે તારી માતાએ શાહી દોળી !

અજીમા—તેમણે જાણી જોઈને દોલી નથી, પરંતુ તેમણે મને
હાંક મારી અને જતા જતા મને જરા વાર લાગી. આથી તેઓ
દોડી મને મારવા લાગ્યાં, તેથી મારો ખચાવ કરવા...હું નાહી,
અને તેમનો પ્રહાર કરવા ઉપાડેલા હાથ ખાલી પડ્યો, આથી
તેમણે જોરથી “લે” કહ્યું, કે મેં પાછું જોયું, કે કાચનો ખડીયો
મારા કપાલમાં ચોંટ્યો. જીવો. ખડીયો પણુ ભાંગી ગયો છે પિતા...”

હસન—પણુ તે મારી માતા છે.

અજીમા—મારીમાતા ! હાય મારી માતા !! તે તો ગઈ.
મને એકલી મુકી નાસી ગઈ. તે ક્યાં ગઈ છે, તેની મને ખબર
નથી, કારણ હું તેને...શોધું છું, પણ...પણુ કાંઈ જડતી નથી. હાયા!
તે મારી માતા અને આ માતામાં ફેર છે. પિતા, પિતા, માફ
કરજો, તે એક દેવી હતી અને આ એક...”

હસન—બસ કર.

અજીમા—પિતા આપ ન માનો, પણુ આ મારી માતા નથી.

હસન—બોલવામાં કાંઈ જાણે છે. નાદાન.

અજીમા—ત્યારે શું મારી કુલસુમ માતા ને આ માતામાં ફેર નથી ? ના. ના. છે. મારી તે માતાના લાડ. સ્નેહ પ્રેમ...”

આટલું બોલતાજ અજીમા રડી પડી, ને એક બે વાર “માં” “માં” બોલી ઉઠી.

હસન—પાંખડી અત્રેથી નીકળ ?

અજીમા—ક્યાં જવું પિતા !

હસન—ખાડમાં.

અજીમા—પિતા પિતા હું—

નવી—જોયું તમારી પણ અદ્ય રાખે છે. હાય ! કેટલો દોંગ. !

હસન—ઘાલી હમણું સુધી મને તારોજ વાંક જણાતો હતો; પણ તું નિર્દોષ છે. અત્યારેજ તેને હું કાઢી મુકું છું.

અજીમા—પિતા હું અત્યારે આવી અંધારી રાત્રીએ ક્યાં જઈશ ?

હસન—ગસ તું મારી નજર આગળથી દુર થા નહિતો—

ખીચારી અજીમા રડતી રડતી ચાલી ગઇ, અને એક અંધારા ખૂણામાં બેસી કોઇ સાંભળે નહિ તેમ રડવા લાગી, કરણ વખતે ખીજ શિક્ષાની તેને ખીક હતી. નવીએ હસનને બમાવી દીધો હતો. અજીમાનું કહેવું સત્ય હતું, પણ હસનને તે સુજ્યું નહિ, અને નવીના રૂપમાં અંજાઇ ગયો. હાય ! ખીચારી અજીમાને દયા ન મળી..!

(૩)

રાત્રીના બાર વાગી ગયા છે. સર્વે જગ્યાઓ સુન્સાન જણાય છે, પણ ગરીબ અજીમા જાગે છે. તેને લાગ્યું કે સર્વે ઉઘી ગયા. તેથી તે નળ આગળ આવી, તે નળમાંથી નીકળતાં પાણીનો અવાજ સાથ નહિ, તેમ ધીમાં ધીમાં પોતાનું લોહીથી ખરડાયલું મુખ ધોવા

લાગી. આ વખતે પણ તે કુસકા ખાઈ રહી હતી, પણ તેની આંખમાંથી આંસુ નીકળતા હતા કે કેમ તે અંધારામાં દેખાતું નહતું.

પાછી તે ધીમે ધીમે પગલે પોતાના પિતા હસનના સુવાના ઓરડા આગળ આવી, બારણું ધીમેથી ઉઘાડ્યું, અને અંદર જોવા લાખી ઓરડામાં મંદમંદ પ્રકાશ હતો. તે એકલો છતરપલંગ ઉપર મચ્છરદાની નાંખી મીઠી નીંદડી લઇ રહ્યો હતો. અજમા પિતાનું મુખ જોતાં વધુ રડી પડી, પણ તેણે પોતાના બન્ને નાના કામળ હાથ મુખ ઉપર મુકી અવાજ બહાર નીકળવા ન દીધો તે અંદર પેડી. બારણું બંધ કર્યું; અને અંદરની સાંકળ લગાવી દીધી. તે ખીતી ખીતી હસનના ઓસિકા આગળ જઈ ઉભી રહી ગઈ; અને પોતાના રડવાના અવાજથી પિતા જાગી ન જાય. તેમ ધીમી ધીમી રડવા લાગી. આ વખતે તેનો એક હાથ મુખ ઉપર અને એક હાથ વાગેલા ધા ઉપર હતો.

આ વખતે હસન સ્વપ્ન જોઈ રહ્યો હતો.

જાણે હસન પોતાના દીવાનખાનામાં બેઠો છે, એટલામાં જાણે તેની કુલસુમ ત્યાં આગળ આવી. તેણે સફેદ લુગડાં પહેરેલા છે. તેની આંખોમાંથી આંસુ વહી રહ્યાં છે. તેના મુખ ઉપર દિલગીરીનો દેખાવ બરાબર જણાય છે. તે હસનના સામી નેત્રો લગાવી જોવા લાગી. હસન તેને લુગડા પકડી પોતાના તરફ ખેંચી, લુગડા બીંનાં હતા.

“લુગડા લીલા કેમ બહાલી !”

હસનનું આવું બોલતું સાંભળી કુલસુમનો જીવ ભરાઈ ગયો. તે વધુ રડવા લાગી ને બોલી “મને બહાલી ન કહો, કારણ તમોએ મારા બહાલને લાત મારી છે. મારા આંસુને વહેવા દો, કારણ આ

તે આંસુ છે, કે જે મારી અજમા ઉપર વરસેલા જીવનને કારણે વહી રહ્યા છે, અર્થાત મારી નિર્દોષ બાળકી ઉપર જીવન વરસાવવામાં આવ્યો છે.

“તમેને યાદ હશે કે જ્યારે હું મૃત્યુ પામી, ત્યાર પહેલાં મારી બાળકી તમને સોંપતી ગઈ હતી. તમારી દયા ઉપર હું શાન્તિથી મૃત્યુ પામી હતી, પણ તે શાન્તિ રહી ન શકી. મને ખુદના દરબારમાં સારી જગ્યા મળી છે, ત્યાં મને સુખ છે. પણ...પણ મારી બાળકીના વહેતાં આંસુ મારા તનબદનમાં આગ લગાવી દે છે. તેના આંસુ જોતા હું ધ્રુજી જાઉં છું. તમે મારી નિર્દોષ બાળકીના આંસુ લુછવાને બદલે તેને કાઢી મુકવા તૈયાર થયા છો, પણ તેને વાર છે. તે તમારી, દયાની ભીખ માંગી રહી છે. શું પિતાનો આવોજ પ્રેમ હોય છે ! તમે બુદ્ધિશાળી છો; બારીરટર છો; કાયદા કાનુનો જાણો છો; પરંતુ હું એક અમળું છું, નિર્બળ છું, તમારી દાસી છું.”

“તમારા ઉપર તેનો દુક છે, કે તમે તેનું પાલણ પોષણ કરો; અને તમે તેમ કરો તેમાં કોઈ પણ પ્રકારનો ઉપકાર કરતા નથી. તમે માત્ર તમારી ફરજ બજાવો છો. જીવો મારી બાળકી ધણી ગરીબ છે. તમારા આશરે પડી છે. તમારા સુખ સામાં ફાટેલી આંખ ટગર ટગર જોઈ દયાની ભીખ માંગી રહી છે. તમારી એક જૂઠી સુખીથી તેના સર્વે દુઃખનો નાશ થાય તેમ છે. એટલી તો તે બોળી છે. તે તમારે ત્યાં હંમેશા રહેવાની નથી. તે પારકું ઘન છે. કાલે જતી રહેશે કાલે જતી રહેશે, પછી ત્યાં સુખ મળશે કે દુઃખ તેતો ખુદ જાણે ! પણ અમળું તો મારી બાળકી ઉપર દુઃખ પડે છે. તેનાં આંસુ લુછનાર કોઈ પણ નથી. કહો તેના કપાલમાં લલદર સરખી પણ લગાડનાર કોઈ છે ?

“મારે તમેને જણાવવાની જરૂર નથી કે શાહી કોણે ઢોલી પરંતુ એટલું તો કહીશ કે મારી પુત્રી નિર્દોષ છે તો પણ તે તમારા જીવ્નથી શિકાર થઈ છે. તમે જાણો છો કે તેના માથા ઉપરથી માતાની છાયા જતી રહી છે. તેનું કોમળ કપાલ જખ્ખી થયું છે તેના ઉપર પાટો બાંધનાર કોઈ નથી તેનો મદદગાર, તેના દુઃખની દાજ જાણનાર કોઈ હોય તો હાથ તમેજ છો. જ્યારે તમેજ ગુસ્સે થશો તો તેને છાતીથી કોણ લગાડશે. જ્યારે તમેજ તેને ખાશો તો તેને બચાવનાર કોણ છે ! સંજો. હું બીજી વાત કહું છું કે તે તમારી પાસે માત્ર થોડા દીવસ રહેનાર છે. તે વખતને આવવાને વાર નથી કે તમે માતા વગરની પુત્રીને હાથ જેના હાથમાં આપશો તેની પાછળ તે જશે. તે એક ગાય જેવી છે. ગૌશાળા કે વધશાળાનો વિચાર કરશે નહિ. તમારી દયા નહિ જુવે તે તમેને કાંઈ કેહશે નહિ. હાય ! તે છાની છાની રડયા કરશે. જુઓ મારી પુત્રી દયા લાવવા યોગ્ય છે. માટે મેહરબાનીનો હાથ તેના માથા ઉપર મુકો, અને માતાનાં મૃત્યુની અસર તેના દિવ ઉપરથી ભૂલાવી દો. હું જાઉં છું ને મારી નિર્દોષ બાળકીને હાથ તમારા હાથમાં આપતી જાઉં છું. બહાવ તમારી પાસે આ મારી અનામત છે. મુડી છે. તે સમય ઘણું પાસે છે, કે તે તમારાથી વિખુટી પડનાર છે, કોણ કહી શકે છે, કે કેવા સાથે પાલો પડશે ! રાત્રી કરશે કે બીજા માગશે તેતો ખુદ જાણે. ...બહાવ મારી નિર્દોષ બાળકીને ઇન્સાફ મળ્યો નથી. તે હાથ તારી દયા માગે છે. કાસે પર જનના હાથમાં મુકાશે ત્યાં આગળ સર્વેના આકરી કરશે, ને તેના બદલામાં દયાજ માંગશે. હાય ! તે યાદ કરતાં મારું કાળજી કપાય છે. પણ તમે પિતા થઈને .....

“હાહા હું જઈ છું. મારાથી સહન થઈ શકતું નથી પરંતુ
 હાહા ! એક વાર ઉભા થાવો. મારી નિર્દોષ બાળકીને મહેલ લગાવી
 લો, રાત્રિથી તેની આંખો મને શોધી રહી છે, પણ મને જોઈ શકતી
 નથી. હાહા ! મને રજા આપો કે મારા હાથે તેને પાંટા બાંધું, “

આટલું બોલી તે પાસે ઉભેલી અજમાની પાસે ગઈ, તેને
 ખેળામા લઈ પોતાનું મુખ તેના કપાળ ઉપર મુકી દીધું અને એક
 ચીસ પાડી. ચીસ સાંભળતાં હસન જાગી ઉઠ્યો. અર્ધી રાત્રી થઈ
 ગઈ હતી. ઓસિકા આગળ આઠ વર્ષની અજમા કપાળ ઉપર
 હાથ મુકી. પોતાના પિતા જાગી ન જાય તેમ ધીમે ધીમે રડી
 રહી છે.....

હસનની નજર લોહીથી ખરડાયેલા ફરાક અને કપાર ઉપર
 પડી તે ઘભરાઈ ગયો. અને પૃથ્વી, “ પુત્રિ અજમા શું થયું છે ! ”

અજમાએ હસનની સામાં જોયું અને તેને લાગ્યું કે પિતા
 ગુસ્સામાં નથી ત્યારે તેણે કપાલ સામાં આંગળી કરીને કહ્યું. “ મારા,
 દયાળુ પિતા ! અત્રે મને ઘણું દર્દ થાય છે.”

હસન સર્વે કાંઈ સમજી ગયો, અને હવે પછી આવા પ્રકારનો
 બનાવ ન બને તેની ખાસ કારજ રાખે છે. અને દૂરેક વાત
 ઉપર પુરતું લક્ષ આપે છે, ઘણાં ભાગે પોતાની પુત્રિનો વાંક હોવા
 છતાં તેને વાંક ન ગણતાં બાળપણ ગાળી આંખ આડા કાન કરી લે છે..

મજ્જ.

[૧]

બાળા—મારા માલેક ! હવે મને આશા લાગતી નથી. કે હું આ બીમારીમાંથી બચી શકું. તમોએ મારા બચવા માટે ઘણું પ્રયત્ન કર્યો છે.

યુવક—તમો આ શું બોલો છો. તમારે નિરાશાવાદી ન બનવું જોઈએ. મને તો હજી પણ આશા છે. ખુદા શું નથી કરી શકે ?

બાળા—હું માનું છું, તે મહાન શક્તિ ધરાવનાર છે; પરંતુ મને મારી જીંદગીના ચિન્હ જણાતા નથી.

યુવક—તમો આમ ન બોલો, કારણ તમારા આવા વચ્ચેથી માઈ કાળજી કપાઈ જાય છે. મેં તમોને ઘણીવાર કહ્યું છે, કે તમો આવા વિચારોને ફેંકી દો.

બાળા—બહાલા ! તો શું હું જાણી જોઈને આમ બોલું છું ? હું સર્વે સમજું છું. માઈ આમાં શું ચાલે એમ છે. શું મને મરવાનું પસંદ પડે છે. ખુદાના આગળ કેવું ચાલે છે આપણે સર્વે તેના તાબે છીએ. તેના આગળ દમ મારવાની આપણામાં શક્તિ નથી.

યુવક—પણ હાલ મને તો ઘણી આશા છે.

બાળા—આશા કેવે ન હોય ! અને જગતમાં કાંઈ કોઈની સર્વે આશાએ પુરુષ થાય છે ! મને સહુથી વધારે શીકર એની છે, કે મારા

પછી તમારું શું થશે. વ્હાલા ! વ્હાલા ! તમે મારા પછી બીજા લગ્ન કરજો. હું સારી પેઠે જાણું છું, કે તમારે મારા ઉપર અનહદ પ્રેમ છે. તેમાં મને શંકા નથી.

યુવક—તમે આવું ન બોલો, કારણ આથી મારું કાળજી કપાઈ જાય છે.

અત્રે બાળાનો શ્વાસ રૂંધાવા લાગ્યો. તેણે પોતાના પતિના સામાં જોયું. તે વખતે યુવક રડી રહ્યો હતો. બાળાએ કાંઈ બોલવા અખ ઉઘાડ્યું, પણ બોલાઈ શકાયું નહિ. તેણે ઇશારાથી પાણી માંગ્યું. યુવકે તરત તેના મુખમાં શરબત ચમચાવતી કુજતા લાથે રેડવા માંડ્યું. ચમચામાંથી જેટલો શરબત બાળાના મુખમાં રેડાતો હતો, તેનાથી વધુ તેની આંખમાંથી આંસુ વહી પડતા હતા.

બાળાએ પોતાની આંખો બંધ કરી. પાછી ઉઘાડીને આકાશ સામે જોયું. યુવક ગભરાઈ ગયો; અને એક ખુમ પારી, નીચે બેસી ગયો.

એટલામાં એક બાળક “ માતા. માતા. માતા. ” કહેતો દોડી આવ્યો; ને બાળાને વલગી પડ્યો. બાળાએ એક વાર સંપૂર્ણ શક્તિ એકઠી કરી તેને વલગી પડી તેને ત્રણ ચાર ચુમ્મી લઈ લીધી. પોતાની છાતીથી લગાવી લીધો, ને “ મારા બાળ ” આટલું બોલી.

યુવક ઉભો થઈ ગયો. બાળા સામે જોવા લાગ્યા. આ વખતે બાળાએ પોતાના પુત્રનો લાથ પકડી પોતાના પતિના લાથમાં આપવા પ્રયત્ન કર્યો. યુવકે તેનો લાથ પોતાના લાથમાં પકડી લીધો. બાળા તેના સામાં જોવા લાગી. બાળાને શ્વાસ ઘણું ચઢી ગયો હતો; પરંતુ યુવકની આંખથી આંખ ચોરતી નોતરી. જાણે તે કહી રહી હતી કે: “ વ્હાલા ! હું મારા નિર્દોષ લાલ જેણે જગતની હવા

સરખી પણ લાગી નથી, તેવા પાંચ વર્ષના બાળકને તમેને સોંપું છું. તેને દુઃખ આપસો નહિ. તેને રડાવતા નહિ, કારણ અમણાં સુધી મેં તેને રડાવ્યો નથી. તેને જાનો રાખવા મેં આખી આખી રાત્રિ કાપી નાંખી છે. મારી ઉંઘની મેં પરવા સરખી પણ કરી નથી. તેના જરા સુખ માટે મેં મારા મોટામાં મોટા સુખનો નાશ કર્યો છે. જીવો ! તે માતા વગરનો થાય છે. તેના દિલને દુખવતા ન તેની આંખ માતાને શોધતી ફરશે; અને તે મને જોઈ શકશે નહિ, તેથી ગમરાશે. રડશે. તે વખતે તેના દિલને શાન્ત પાડજો. તેને ઉચ્ચકી લેજો. છાતીએ લગાડજો, અને એકાદ ચુમ્મન કરી તેને રાજ કરજો, અને જ્યારે તે સુખી હશે, તો ખુદના દરબારમાં મારો આત્મા સુખમાં રહી શકશે. જો તેને દુઃખ આપશો, તેના દિલને દુઃખાવશો. તો મારો આત્મા કંટળશે.”

યુવક પણ તેના સામાં ટગર ટગર જોઈ રહ્યો હતો. આજરે તેને કંઈ છાતી કરીને કહ્યું “કાંઈ બોલોને.”

બાળાએ સાવધાન થઈને “લાએએલાહા ઇલ્લિલ્લા મોલ્મહર-સુલિલાહ” બોલતાંજ તેને એક હીચકી આવી, ને પ્રાણ પરલોક સીધાવી ગયા. આખા ઘરમાં રડારોડ થઈ ગઈ. તેના પાંચ વર્ષના બાળકને જીંદા કરવામાં આવ્યો. આથી તો તે ઘણું રડવા લાગ્યો. યુવકે તેને ગોદમાં ઉઠાવી લીધા, પણ ત્યાં રડતો અંધ ન રહ્યો તેની માસી ત્યાં દોડી આવી. બાળકને લઈ લીધો. તો પણ તે શાન્ત થયા નહિ. ને “માતા. માતા, માતા.” કહી રડતો હતો. રડતો અંધ ન થયો. આ બાળકની લાલત જોઈ ઘણાંજણ રડી પડતા હતા, તે જાણતો નોહતો કે મારી માતા મૃત્યુ પામી છે. તે તો માત્ર તે પોતાની માતાથી છુટો થયો-કર્યો તેટલાજ માટે રડતો હતો.

(૨)

યુવક કે જેનું નામ અજીજ હતું, તેણે કેટલા દિવસ તો પોતાની સ્ત્રીના મૃત્યુ પાછળ દિલગીરીમાં કાપી નાંખ્યા, પણ જેમ જેમ વખત જવા લાગ્યો, તેમ તેમ તે પોતાની મરનાર સ્ત્રીનો ગમ ભુલતો ગયો. તે ત્યાં સુધી કે બીજી સ્ત્રી લાવવાની તૈયારીઓ થવા લાગી.

અજીજની શાદી થઇ ગઈ છે. આ નવિન સ્ત્રી મરનાર સ્ત્રીની બેન હતી, અને અજીજે તેની સાથે એટલા માટે શાદી કરી હતી કે પોતાની મરનાર સ્ત્રીની બેન હોવાથી પોતાના પુત્ર મજીજની સંભાળ રાખશે, તથા તેને પોતાની બેનનો પુત્ર સમજી તેની સારી બરદાસ-ચાકરી કરશે; અને કાંઈપણ પ્રકારની જીદાઈ રાખશે નહિ. આવી તેની દબતાપૂર્વક માન્યતા હતી. તેથી અજીજ પોતાના પુત્ર મજીજ તરફથી બેરીકર બની ગયો હતો. અને તેની સંભાળનું કામ તેના ઉપર સોંપી દીધું હતું.

મજીજને તેની અપરમાતા નામે ખુરશીદા આવી એવી તો તેને ચાહવા લાગી. મજીજ પણ તેની પાસે દોડી દોડીને જતો હતો; કારણ પોતાની મોટી બેનની હયાતીમાં તે ધણીવાર પોતાની બેનને ત્યાં આવતી ને મજીજને રમાડતી હતી, અને તેના ઉપરથી કુરબાન કુરબાન થઇ જતી હતી. આ વખતે પણ કાંઈ એના જેવુંજ જણાતું હતું, પણ સમય બદલાયો હતો. પહેલાં તે મજીજના હુકમ પ્રમાણે ચાલતી હતી, તે કહેતો તેમ કરતી હતી, પણ આ વખતે તે મજીજને પોતાના હુકમમાં રાખતી હતી, અને પોતાની મરજી પ્રમાણે કામ કરાવતી હતી. આથી તે ધણીવાર રીસાતો તો વખતે વખતે તેના ગુલાબી ગાલ ઉપર લાપોટોના ધનામ પણ મળતા હતા. મજીજ સામે ઉભો ઉભો રડ્યા કરતો. શું ? કરે બીચાઈ માતા વિનાનું

આજ ! મજ્જ માર ધડવાથી રડતો ત્યારે તે કંટાળી ધમકાવતી પણ હતી, પરંતુ મજ્જ ખાવાનું મળતા બૂલી જતો, પાછો રમવા લાગતો હતો, કેવો બુલકણો !

પુરશીદાને તેના પતિ તરફથી સંપૂર્ણ સુખની સામગ્રીઓ પુરી પાડવામાં આવતી હતી. તે સુખ્યેનમાં પોતાના દિવસો કાપતી હતી અને પોતાની બેનની જાણસો, લુગડાવગેરેનો છુટથી ઉપયોગ કરતી હતી તેમાંથી કેટલા લુગડા કપાવીને પોતાના યોગ્ય બનાવી નાંખ્યા હતા. અને તે ઉપરાંત બીજા નવા લુગડાં પણ સીવડાવ્યા હતા. ખુદાની પૈણ પુરશીદા ઉપર કૃપા જણાઈ કારણ થોડા દિવસમાં તેને એક પુત્રસ્ત્રાપ્ત થયું આથી મજ્જના માન ઉતરવા લાગ્યા, અને જેમ પુરશીદા પોતાની બેનના સમયમાં મજ્જને રમાડતી હતી, તેમ મજ્જને પોતાના ભાઈ કલીમને રમાડવો પડતો હતો, જાણે પુરશીદા પોતાનો બદલો લેતી ન હોય ! તેમ જણાતું હતું.

કલીમના માટે નવા નવા લુગડાં સીવડાવવામાં આવતા હતા, પરંતુ અજીજને પોતાના બુના લુગડા ઉપરજ ચલાવવું પડતું હતું. અજીજ તેના લુગડા માટે વખતે કહેતો તો નકામા ખર્ચાનું કારણ પુરશીદા જણાવતી, પરંતુ કલીમના માટે આ કારણ નડતું નહિ, અને વિચાર થતાંજ લુગડાં તૈયાર થઈ આવતા હતા.

અફસોસ ! અજીજ પણ પોતાની પહેલાની સ્ત્રીને બૂલી ગયો હતો. તેના મૃત્યુ સમયની ભીખને બૂલી ગયો હતો, અને પુરશીદાને વશ થઈ ગયો હતો. તે એટલા સુધી કે ખર્ચ ખેડું પારખા શકતો નોહતો, અને પુરશીદાની દરેક વાત ખરી માનતો હતો. મજ્જના સંબંધમાં જરાપણ ધ્યાન આપતો નોહતો. મા વગરનો મજ્જ એક ગુલામની માફક કલીમને રમાડતો હતો.

આજે કલીમની વરસગાંઠ છે. આથી આખા ઘરમાં ધમાલ મચી રહી છે. ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનું ખાવાનું તૈયાર થઈ રહ્યું છે. નોકરોની આમથી તેમ દોડમદોડ થઈ રહી છે. એટલામાં દરજી કલીમના લુગડાં લઈને આવ્યો, ને ખુરશીદા આગળ તે ખોળી દેખાડવા લાગ્યો. મજાદ પોતાના ખાળ સ્વભાવ પ્રમાણે ત્યાં દોડી ગયો, ને તે લુગડાં તાકી તાકીને જોવા લાગ્યો. ખુરશીદાએ મજાદના સામું જોયું. અને તેની આ જોવાની સ્થિતિ પસંદ પડી નહિ. પોતાનો કલીમ નજરાઈ જશે; એવો તેને વિચાર સ્ફુર્યો, આથી તેણે મજાદના સામા આંખો કાઢી, પણ તે અણસમજ્યુ ખાળ સમજ્યો નહિ; અને લુગડાં સામાં જોતોજ રહ્યો આથી ખુરશીદા તપી ગઈ, ને એક એવી લાપોટ તેના ગાલ ઉપર લગાવી દીધી, કે તે પડતો પડતો બચી ગયો ને વધુમાં બોલવા લાગી—

“ નીકળ. બહાર જ. ”

“ શા માટે ખાલા. ”

“ મારી મરજી. ”

“ મારા ઉભા રેલવાથી તમેને નુકશાન થશે ! ”

“ હા. હાય ! કેટલી બધી જાલ થઈ છે. મારા લાલના લુગડાં સામાં કેવો ટકટકી લગાવીને જોઈ રહ્યો છું. જાય છે કે નહિ. ”

“ ઉભા રહેવા દોને ” દરજી બોલ્યો.

“ શું ઉભા રહેવા દો. તેની નજર ખરાબ છે વખતે મારા લાલ કલીમને નજર લાગે, તો હું તો હુટાઈ જતું ! અને તે સાથે મારી બધી ખુશી માટીમાં મળી જાય. ”

આટલું બોલી તે ઉભી થઈ ગઈ, ને પાછી મજાદને બોલવા

લાપોટો લગાવી દીધા. ખીચારો મજીદ રડતો રડતો બહાર નીકળી ગયો. ખુરશીદાએ તેને ઠરવાળ બહાર કહાડતાં કહ્યું “તારૂં કાલું કરી મારા ઘરમાંથી જતો રેહ, ”

“ હું ક્યાં જાવું. ? ”

“ તારી અભાગી માતા ગઇ ત્યાં ! ”

“ મારી માં ! હાય ! મારી માં. મારી દયાળુ માં ! તે ક્યાં ગઇ છે ? ”

“ કબ્રસ્તાન. ”

• “ કબ્રસ્તાન ક્યાં છે ? ”

“ જા સામાં ઝાડોમાં. ”

મજીદે તે તરફ જોયું. વીજળી ચમકી તે તરફ પ્રકાશ જણાયો ખુરશીદા ઘરમાં દાખલ થઇ. મજીદ તે ઝાડો તરફ દોડી ગયો.

ધીમાં ધીમાં વાદળાં આકાશમાં ઘેરાવા લાગ્યા. નાની નાની વરસાદની છુંદો મજીદના દુઃખે તેના સુખના દહાડા પેડે માટીમાં મળવા લાગી. વાવાળેનું જોરથી ચાલવા લાગ્યું. વીજળી ચમકવા લાગી. વાદળ ગરજવા લાગ્યા. મજીદ ડરી ગયો. “ માં. માં. માં. મારી વહાલી માં ” ખુબ પાડી, પણ તેના જવાબમાં કાંઈ જણાયું નહિ.

વરસાદનું જોર વધવા લાગ્યું, ને મુસળધાર વરસાદ વરસવા લાગ્યો. ખીચારો નિરાધાર મજીદનાં લુગડાં પત્તડી ગયાં. વરસાદને પણ દયા ન આવી.

વખત જતાં વરસાદ વરસી શાન્ત થઇ ગયો, પણ મજીદમાં એટલી સમજણ નહોતી, કે પોતાના લુગડાં નીચોવી નાંખે. વરસાદ

વરસી બંધ થઈ ગયો હતો, પણ મજાદની આંખોમાંથી વરસતો વર-
સાદ બંધ પડ્યો નહોતો. તે ડુસકા ખાતો હતો, અને રડતો હતો.
તેણે વૃક્ષોમાં કાંઈ જોયું ને એક ખુમ પાડી બોલી ઉઠ્યો કે “ માં !
મા ! ” પણ ત્યાં સુનસાન વગર વગર કાંઈ પણ જણાયું નહિ.
બાળક એક ચીસ પાડી પછડાયો.

૩

આ બાળુ ખુરશીદા સંપૂર્ણ આનંદમાં પોતાના કોડ પુરા કરી
રહી છે. લોકો જાત જાતના પકવાનો જમી રહ્યાં છે, ને કલીમને
ચાંદલા કરતા જાય છે. અજીજ પોતાના કલીમને ખોલામાં લઈ
તેના સામું જોઈ રહ્યો છે, અને ખુરશીદા દુર ઉભી ઉભી મંદ મંદ
હસી રહી છે.

સર્વે ખાઈપીને પરવારી ગયા, પણ મજાદની કોઈએ શોધ કરી
નહિ. તેણે ખાધું કે નહિ, તેવો કોઈને પણ વિચાર સરખો આવ્યો.
નહિ. રાત્રીના અગીઆર વાગવા આવતાંજ ખુરશીદા પોતાના
બાળકને લઈ પોતાના ઉંઘવાના ખંડમાં ગઈ. તેણે શરીરે
પહેરેલાં કીમતી લુગડાં કાઢી નાંખ્યાં. ને પોતાના બાળકને સોડમાં
લઈ પલંગ ઉપર આડી થઈ તેણે ઘણાં પાસાં બદલ્યા, પણ ઉંઘ
આવી નહિ. તેના દિલમાં એક જાતનો ગભરાટ થવા લાગ્યો. તે
પછી ઉભી થઈ. ખત્તી ધીમી કરી. પાછી ઉંઘી, પણ નિદ્રા આવી
નહિ. આથી કંટાળી તેણે ખત્તી હોલવી નાંખી. આખા ખંડમાં
અંધકાર પ્રસરી ગયો. તે પલંગ ઉપર ઉંઘવા જતી હતી, કે એક
પુણામાં કાંઈ છે, તેમ તેને લાગ્યું, તે તરફ તાકીને જોવા લાગી.
ધીમાં ધીમાં તે આકૃતિ ધરાવતી દેખાવવા લાગી. તે જોતાંજ તે
ધ્રુજ ગઈ. આંખો ઉપર હાથ મુકી દીધા, ને બેસી ગઈ. તેણે વિચાર

કર્યો કે છુમ પાડે, પણ તેની અચકી અંધાધ ગધ હતી, તેથી કાંઈ પણ બોલી શકી નહિ. તે આકૃતિ તેની પાસે આવવા લાગી. તે ખુશીદાએ જોયું ને હાથકી ઉઠી. સદરહુ આકૃતિ તેનાથી થોડા અંતરે ઉભી રહી ગધ, ને બોલવા લાગી.

“જેન. જેન. ખુરશીદા. તું મને ઓળખે છે? જો. જો. સારી પેઠે જો. આ તારા સામા કોની આત્મા ઉભી છે! મેં તાં શું બગાડ્યું હતું? શું મેં તાં કોઈ પણ સમયે ખોટું કર્યું છે? મેં મારી હયાતીમાં તારા માટે શું નથી કર્યું? બતાવ. બતાવ. મને ભૂલી ગયેલી મારા એકસાનનો ખ્યાલ ન રાખનાર ખુરશીદા! બતાવ. મારો મજદ ક્યાં છે? તેને જોવા મારી આંખો તલસ્થા કરે છે. હાય! મારી નિશાની! મારો લાલ! ક્યાં છે? તમારો કલીમ પલંગમાં નરમ તળાઈમાં આરામ કરે છે, ત્યારે મારો લાલ! મારી છેલ્લી નિશાની! મજદ ક્યાં છે? ક્યાં આગળ ઉઘે છે?”

“મજદે તાં શું બગાડ્યું હતું? હા. તારા કલીમના લુગડાં જેતો હતો. તેટલા માટે હાય! જોવા માટે...તેને ધરથી બહાર કર્યો. શું મારા મજદની નજર લાગત? હા. હા. નજર લાગે, કેમ ન લાગે. મજદની નજર ખરાબ હતી. તારા કલીમને નજરની ખોટી ખીકના કારણે મારા લાલ મારા.....હૃદય.....મારી...છેલ્લી યાદને ધર બહાર કાઢી મુક્યો. તે વિચાર સરખો પણ ન કર્યો, કે જંગલમાં તેનું શું થશે! હજારો લોકો ખાઈ ગયા, પણ મારા પુત્રના લાગ્યમાં એકું પણ ન મળ્યું.”

“હું પણ કોઈ વખતે આ ઘરની માલેક હતી. તારા કરતાં વધારે સુખ મેં માણ્યું છે. તું મને તદ્દન ભૂલી ગઈ. તું મારી સંગ્રહ

કરેલી જાણસો વાપરે છે; તો પણ મારી યાદી તારા દીલમાં નાસ પામી ! મેં તારા જે જે કોડ પુરા કર્યા, તે વિસરી ગઈ. તને યોગ્ય હતું, કે તારા કલીમ સાથે મારા મજાદના લુગડાં સીવડાત. તારો ધર્મ હતો. કે તારા પુત્રની ખુશીમાં તેને સુખ આપત ! પણ હાય !! તેમ ન કર્યું તો ભલે ન કર્યું, પણ જરા વાંક માટે ધર બહાર...હાય..."

“તેં ઘણી વાર વગર વાંકે તેના ગાલ ઉપર દયા વગર લાપોટો લગાવી છે. લાતો મારી છે. અરે હાય ! તેની. તારા બાળકની નાપાકી તેની પાસે બહાર ફેંકવી છે. તે મેં જોયું છે, પણ મેં સખર કરી, કે વખતે તું મને યાદ કરીશ, ને મારા મજાદ ઉપર થતો જીલમ ઝાંઝા કરીશ, પરંતુ નહિ. નહિ. તે વખત ન આવ્યો. મારો મજાદ ચાલતો થયો.”

“આના સંબંધમાં મારા પતિને શું કહેવાનું હોય ! જ્યારે પોતાની સગી બેન પોતાની મૃત્યુ બેનના પુત્ર સાથે આવી વર્તણૂંક ચલાવે તો પછી તમને શું કહેવાનું હોય !

“હવે મારો મજાદ ! મારો દુખીયારો મજાદ ! હવે...તારી પાસે નહિ આવે ! તને નહિ સતાવે. તેં કાઢી મુક્યો, તે હવે નહિ આવે. તે ગયો. મારી યાદીનો તારો હોલવાઈ ગયો. હાય ! હાય !! મને તારાથી.....આવી આશા નહોતી.....તું બતાવે છે ? મારો મજાદ ક્યાં છે ? ક્યાંથી બતાવે. તેં કાઢી મુક્યો. તેમને મળવા જંગલમાં દોડી ગયો. તે આ ઘરમાંથી સદાને માટે ગયો. હવે તમો સુખેથી રહેજો. કોઈ તમને નહિ સતાવે. હવે મારા નિર્ભાગીયા...મારા નિર્દોષ...મા...રા...મજાદ.....ની...નજર તારા કલીમને નહિ લાગે.

“હવે હું જઈશ. કદાપિ હવે આવીશ નહિ. મારાથી હવે સહન થઈ શકતું નથી, કે અત્રે રહું. આ ઘરમાં મારા મજાદનું લોહી છંટાયું છે. તેને પગોમાં નહિ લઉં. પણ હા. એક છેલ્લી આશા,

એક છેલ્લી બીખ, તારી આગળ માગું છું. હું તારા સર્વે વાંકા માફ કરું છું, અને તેના બદલામાં દયા લાવી મારો લાલ હંમેશની નિદ્રા જંગલમાં પડ્યો છે. તે કાઢી મુક્યો, તો...તે...રીસાધ.....મને મળવા દોડી આવ્યો.”

“જા જા. મારા મજ્જની લાશને પશુઓ ખરા...ખ કરી નાખશે. તેને જંગલમાં સર્પ.....હાય !! સર્પ કરડ્યો ! ઉફ !! મૃત્યુ વખતે તેને, એક પૈસાદારના.....પુત્રને.....એક મા વગરના.....બાળકને શરખત સરખો.....ન મળ્યો. માઈ હૃદય ચીરાય છે. મારે હવે તને કાંઈ નથી કેલવું, ને કહીને લાલ શો !!

• “હવે હું જાવું છું. માઈ સર્વ નાશ થઈ ગયું છે. મારી પાછળ...મારી કમર...ઉપર ફૂલ ચઢાવનાર કોઈ રહ્યું નથી. તે મારા ગરીબ મજ્જને.....લાત મારી ધરમાર કર્યો, તેને સર્પ કરડ્યો. હાય કેવો ન્યાય !!! ઉઠ ઉભી થા. મારા મજ્જની લાશ...ને કેકાણે...પાડ.”

આટલું બોલી ખુરશીદાની મૃત્યુ પામેલી બેનની આત્મા આગળ વધી. આર્થા ખુરશીદાની એકદમ ખુબ પડાઈ ગઈ. તેથી પાસેના ખંડમાં સુતેલો અજીજ જાગી ઉઠ્યો. તે ત્યાં દોડી આવ્યો. ખત્તી સળગાવી જ્વેયું તો ખુરશીદા ધ્રુજ રહી હતી. બીજું કાંઈ નહોતું.

(૪)

ખુરશીદાએ ખરી વાતથી પોતાના પતિને અજ્ઞાનજ રાખ્યો. સવારમાં મજ્જની શોધખોર કરતાં મળી આવ્યો; પિતાએ પોતાની સ્વર્ગવાસી પતિની છેલ્લી નિશાનીને લાશ થએલી જોઈ ધણો દિલ-ગીર થયો. અને પત્યરતું હૃદય કરી પોતાના પુત્રને પોતાના હાથે માટીમાં મેળવી દીધો; અને કયા જાલિમ હાથનો માતા વગરનો મજ્જ ભોગ થયો તે કોઈ જાણી શક્યું નહિ. હાય ! જંગલમાં આવા કેટલા જનાવો ખનતા હશે.

મુસ્લિમાની ઈદ

(૧)

સવારનો સોહામણો સમય થવાનાં ચિન્હો દષ્ટિ ગોચર થઇ રહ્યા હતા. ચલ્લીઓ પોતાના રાત્રિના નિવાસ સ્થાનને પરહરી “ચીં ચીં ચીં” નો પેકાર મચાવી રહી હતી. નાની અને કોમળ કળીઓ પોતાના નાજુક સાદે કોમળ હોદ અર્ધ ઉઘાડી ખુદાનુ ગાન ગાઇ રહી હતી. મોઅજજને મસજીદમાં “અલાહો અકબર”ની મનમોહક તથા આત્મોત્સાહી મુનાદી કરી, ત્યાર પહેલાં ગરીબ બીચારી મુસ્લિમા જેણે આખી રાત્રિ ઉઘાડી આંખે પસાર કરી હતી, તે ઉઠી વજુ કરી, નઝાન અદા કરી, દુઆ માંગવા લાગી. કે “હે ! સર્વે શક્તિવાન ખુદા તું સર્વેની સાંભળે છે તો મારી પણ સાંભળ. તું સર્વેની આશા પુર્ણ કરે છે, તો મારી આશા પણ પુર્ણ કર. હું તારા દ્વારે આવી છું, જગતમાં મારું કોઇ નથી. જગતમાં મને કોઈપણ આશરો આપે તેમ નથી. જે કોઇનો આશરો હોય તો હે ! દયાળુ ખુદા ! તારેજ આશરો છે. હે આશા પુર્ણ ! તું મારી આશા પુર્ણ નહિ કરે તો પછી કોણ કરશે ! જે હું તુજ દ્વારેથી ખાલી હાથે જઇશ, તો પછી મારો દામન કોણ ભરશે ? હે ખુદા ! જે તું મુસ્લિમાની દુવા નહિ સાંભળે તો “ તાના દેજેં ખુતકે મુસ્લિમકા ખુદા કોઇ નહિ ”

“ અલ મદદ અય ! મેરે સરકાર રસુલે અરખી—)
અલ મદદ અય ! મેરે ગમખાર રસુલે અરખી !
અલ મદદ અય ! શહે અખરાર રસુલે અરખી !

અલ મદદ એહમદે લુખ્તાર રસુલે અરબી !
 અલ મદદ અલ મદદ અય સાકાએ જામે કાસર;
 અલ મદદ અલ મદદ અય ! શાફએ રોઝે મેહશર.-૧
 કળ તલક સદમએ અદોલસે નાશાદ રહું ?
 કળ તલક ગરદીશે અફલાકસે બરખાદ રહું ?
 કળ તલક ખુગરે જોરે સિતમ ઇબાદ રહું ?
 કળ તલક જુદમ સહું માઇલે ફરીયાદ રહું ?
 પંજએ ગમમે હેં મુદતસે ગીરફતાર આંખે;
 ખલશે ખાર હવાદસસે હેં ખુંખાર આંખે.
 દર્દ દિલ કીસસે કહું દર્દકા દરમાંહી નહિ,
 ખલકમે કોઇ ખેત્રીખે દિલે સુઝાંહી નહિ,
 મરહમે ઝખમ જગરકા કોઇ સામાંહી નહિ,
 હેફ સદ હેફ કોઇ હાલકા પુરસાંહી નહિ,
 ગુલશને દહરમે હું બુલબુલે ખેપરકી તરાંહ,
 રંગ ઉડતાહે મેરા બુએ ગુલે તરકી તરાંહ.

“હે ! વિધવાઓના બેલી ! હું તારા સદેકે ! વધુ કાંઇ માંગતી નથી.
 મારા લાલને સાંજે બનાવી દે. તે મારા જીવનનો, મારા આત્માનો પ્રકાશ
 છે. મારી પાંચ વર્ષની મેહનતનું ફળ છે.

દુઆ માગ્યા પછી મુસ્લિમ પોતાના પુત્ર મુસ્લિમ આગળ આવી
 તે તાવમાં ધીકી રચો હતો. તેના શરીર ઉપર લાથ લગાડતાંજ “ઓ
 પાપ.” કેહેતાંજ ઉપાડી લીધો. તાવ ઘણો સખ્ત હતો. તેની આંખમાંથી
 આંસુ સરવા લાગ્યા. રડતી આંખે મુસ્લિમ સામાં જોઇ રહી. અમુક
 રાત્રિ આમ ને આમ પસાર થઇ. સાથે સાથે મુસ્લિમની આંખમાંથી આંસુ
 પણ વેલવા લાગ્યા. સાથે તે મનમાં ને મનમાં લિયાર કરવા લાગી, કે

અહા ! સો રંગ વિચિત્ર બતાવે રે વેરી વીધાતા. તે સમય પણુ સમજતી નોહતી. માતા પિતાનો કૃપાનો હાથ મારા મસ્તક ઉપર હતો. પણુ હાય ! તેવો મુજ નિર્ભાગીને આ દુઃખમય સંસારમાં મુકી પરલોક સીધાવી ગયા. તે કેવો અનુપમ અને અનમોલ સમય હતો, કે મારી દરેક દરેક હટ મારા માતા પિતા પુર્ણ કરવા તૈયાર રહેતા હતા. મારી આંખમાં આંસુ જોતાં ત્યારે કેટલા બધા નીચા ઉંચા થઇ જતા હતા. મને મનાવવા, સમજાવવા, લાડ લડાવવા, સુખી જોવા, રાજી કરવા, શું શું નોહતાં કરતા ! મને યાદ છે સારી પેઠે યાદ છે. તે વખતે હું બહુ નાહતી નોહતી. બરાબર ઇદનાજ દહાડે મને સહેજ તાવ ચઢી આવ્યો હતો, આટલા ઉપર તો સદકા ઉપર સદકા અપામા હતા, અને મારી પાસે યતિમો તથા નિરધારોને બોલાવી જમાડ્યા હતા, અને તેમની પાસે મારી તંદરસ્તીની દુઆઓ મંગાવી હતી, એટલુંજ નહિ પણુ મારા હાથે સર્વેને પૈસા વેંદ્યાવ્યા હતા. હાય ! માતા પિતાનો પ્રેમ જ્યારે જ્યારે યાદ આવી જાય છે; ત્યારે ત્યારે મારા કાળજના કકડા થઇ જાય છે, માતા પિતાના લાડ કેને ન સાંભળે મને પાળીપોષી મોટી કરી ઉમર લાયક થતાં, માત્ર મને સુખી જોવા મારો હાથ મારા પતિના હાથમાં સોંપતાં કહ્યું હતું, કે “ જો ! જો ! આ અમારી સોલ વર્ષની મેહનતનું ફળ છે. અમોએ તેને આખા જીવનમાં કદાપિ પણુ રડાવી નથી. તેને લાડમાં પણુ લપાટ સરખી મારી નથી. અમો અમારી સોલ વર્ષની અમાનત તમોને સોંપીએ છીએ. કેમ તો દુધ પાઈ મોટો કરતા હશે, પણુ અમે તો અમારું લોહી સીંચી સીંચી મોટી કરી છે. તેને સંભાળજો દુખી ન કરતાં. અમો તમારા આસરે સોંપીએ છીએ ” આ શબ્દો મને હમણાં મુઝી યાદ છે. તેમણે મસ્તક નમાવી તેને પાલવાનો ઇકરાર કર્યો હતો. એને પણુ કેટલો સમય વીતી ગયો. ! !

“ કહેવામાં આવે છે, કે પતિ પત્નિમાં શાદી થયા પછી, પ્રેમમાં વધારો થાય છે. પહેલાં વહેલાં તો એતો મારી દરેક વાતને માનવા લાગ્યા. મારા સુખના સાધનો અણખુટ બનાવવા પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા; પણ હા મારા માતા પિતાના સ્વર્ગવાસના પછી, તરત તેમણે બીજી શાદી કરી લીધી. મારી નહિ, તો ખેર ! આ બાળકની પણ દયા ન આવી. હાય ! મારો લાલ ક્યારનો બીમાર છે; પણ તેને જોવા સરખા પણ આવતા નથી. હસે ! દરેક જણ પોત પોતાના કર્મના જીમેદાર છે, મે તેમની સેવા કરવામાં કાંઈ જાતની કસર રાખી નથી. તેઓ મારા સરદાર છે, હું તેમની દાસી છું; તે મારા માલિક છે, હું તેમની લોંડી છું. તેમણે મારી કદર ન કરી, તો ખેર ! આ મારો લાલ મારી કદર કરનાર કેવો છે. મારી સેવા કરવાવાલો કેવો સુંદર છે. કાલે મોટો થઈ જશે, ને મારા દુઃખો સુખમાં, મારી નિરાશાઓ આશામાં બદલાઈ જશે. મારો દુલો કેવો છે. હે ખુદ તારા સ્તુતના સદકામાં તેને સાજો કરી દે ! પછી આખી જીંદગી રાજ કરીશ ”

કેલતાં મુસ્લિમોએ પોતાના લાલ મુસ્લિમને ઉપાડી છાતીએ લગાવી લીધો, અને પછી તેની પાસે ઉંઘી ગયો.

૨

સત્ય રીતે પુરુષો સ્ત્રીઓનું હૃદય ઉકેલી શકતા નથી. તેમજ કેટલીયાર શરમ તથા લજ્જાના કારણે સ્ત્રીઓ પણ પોતાનું હૃદય પોતાના પતિઓની આગળ ખોલી શકતી નથી. જો સ્ત્રીઓ પાસે પોતાનું હૃદય ખોલવાનું અત્યોત્તમ સાધન હોય તો તેનાં આંસુ છે; પણ અફસોસ ! પુરુષો તે લાપાથી અજાનબ હોય તેવી વસ્તુ સ્થિતિ સ્વાભાવિક રીતે જોવામાં આવે છે.

મુસ્લિમોના સંબંધમાં પણ આવું જ બન્યું. બીચારી રડતી

રહી ને તેના પતિએ તેને સ્થાન બ્રષ્ટ કરી બીજી લઘ આપ્યો. એક સ્ત્રી પોતાની બેન બીજી સ્ત્રીની સોક બની. સોક એટલે સુધી.

મુસ્લિમાનો કોઇ આધાર નોહોતો. માયાપ તો પહેલાંથીજ સ્વર્ગે સંત્યર્થા હતા. પતિ હતો તો તેણે તેની ખબર લેવાની મુકી દીધી હતી. તેના જીવનનો કોઇ આધાર હતો તો માત્ર મુસ્લિમ હતો. અને તેની જાત સાથે તેની લાખો અશાઓ તથા અરમાનો સમાયલા હતા. એક દીવસે તે બહારથી આવ્યો અને “ માં, માં, મને તાવ આપ્યો છે. ” કહી માતાને વળગી પડ્યો. તાવનું નામ સાંબળી માતાના હૃદયનો ફટકો પડ્યો. ધ્રુજ ગઇ. તેને વલગી પડી. ત્રાવ ધણો સખત હતો. સાધારણ નોહોતો. બાળકને ઉપાડી “ મારા લાલ ખુદા તને સારો કરી દેશે. તેના ફજલો કરચથી હમણાં તાવ ઉતરી જશે, અને પાછો તું રમતો કુદતો થઇ જશે ” કહી તેની પાસે બેસી ગઇ.

બાળકનું મન મનાવવા તો આવું બોલી પણ તેના મનમાં ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના વિચારો થવા લાગ્યા. પડ્યા ઉપર પાટુ પડે છે. દુઃખી ઉપર ચાહીને દુઃખ તુટી પડે છે. તે મુસ્લિમ સારી પેઠે સમજતી હતી જેમ માતા પિતા પરદરી સ્વર્ગે સંત્યર્થા, પતિ કે જેના ઉપર જીવનનો આધાર હતો, તે રસમોગી હમરા માફક પરદરી અન્ય કળીનો રસ ચુસવા લાગ્યો, તેમ આ બાળક તો મને નહિ વિસારી મુકે તેવો પ્રશ્ન સ્વાભાવિક રીતે તેના મનમાં થયો.

ધણાં ઉઝગરા પછી લાંબો સમય આંખમાંથી આંસુ વહેવાડયા. પછી મુસ્લિમ પોતાના લાલ મુસ્લિમની પાસે અડોઅડ માત્ર સહેજ આડી થઇ કે આંખ મળી ગઇ, અને તેને જણાવવા લાગ્યું કે તેની સ્વર્ગવાસી માતા તેને શિખામણ આપી રહી છે કે:—

“ બેટા. મુસ્લિમના જગત નાશવંત છે. જગત એ હરતો ફરતો. છાંયડો છે. જગતમાં ચક્રે હબરો શહેનશાહો ચઢી રથજે રથજે. દોકરો ખાતા ફર્યા છે. કરોડો ધનાઢ્યોને તેણે બીખ મગાવી છે. આજે જેના આગળ સુખ શાન્તિના સર્વ સાધનો છે; કાલે તેને સુકી રોટલીનો કકડો પણ ખાવાના વાખાં હોય છે. જગતમાં અહરનિશ આવા પરિવર્તન ચતાંજ રહ્યા છે. હું જાણું છું કે તારા નિર્દય પતિને તને વગર વાંકે તજ છે. અરે ! તારી તો ક્યા ન આવી તો ખેર પણ આ બાળક મુસ્લિમે તેતું શું બગાડ્યું હતું.. હજી તો તે નિર્દોષ છે. તે દોષિત કેમ ગણાયો હાય. ! જેના હૃદયમાં પુત્રનો પ્રેમ ન હોય તેની પાસે સ્ત્રીના પ્રેમની આશા રાખવી નકામી છે. ”

“બેટા. મુસ્લિમ ! મારી નિર્દોષ મુસ્લિમ ! લિંમત ન હારતી ખુદા પોતાના બંદઓને દુઃખમાં અજમાવે છે. તેઓને લાખો ધન્યવાદ છે. કે જેઓ આ પરિક્ષામાં પૂર્ણ ઉતરે છે. બેટા તું શરાફ ખાનદાનની પુત્રી છે. તારે ખુદાની મદદ ઉપર માથું નમાવવુંજ જોઈએ તું જાણે છે કે જે બાળાઓ સુખ પાથરણા ઉપર નિંદ્રા કરતીઓ હતી, જેમની આગળ જગતની સર્વે ન્યામતો હાજર હતી, પરંતુ જગતના ચક્રે તેમને પણ ન સુકીઓ. એકજ દોકરે હતું ન હતું બનાવી દીધું. દર દર બીખ માંગવા લાગીઓ; એટલુંજ નહિ પણ પૃથ્વી ઉપર તેમને આરામથી બેસવાનો પણ સાંસાં પડવા લાગ્યા. પરંતુ બેટા ! શરાફત એતું નામ છે, કે ગમે તેવી હાલત હોય માથા ઉપર દુઃખોના પહાડો તુટી પડે, પણ શરીફ ખાનદાનની લાજને લાંછન ન લગાડે. રંજ, મુસીબત, દુઃખ, મુશ્કેલી, લાચારી, મરીબાઈ વગેરેના પહાડો મસ્તક ઉપર તુટી પડે તો ભલે, પણ

અખરદાર એવું ન બને કે ખુદાની ન શુકરી કરી તેની ખફગીમાં આવી જાય. ”

“બેટા ! તારા ખાનદાનની આખર તારા હાથમાં છે. તારા વડીલોનો મલિમા તારા સાથે સંબંધ રાખે છે. એવું ન બને કે તારા વાંકના કારણે તારા સ્વર્ગવાસી વડીલોને તથા તારા ખાનદાનની લાજને ઘોઠા લાગે. ”

“બેટા ! કાલે દુઃખના દહાડા પુણું થઈ જશે. જ્યારે જીંદગીનો જરોસો નથી, તો પછી દુઃખ શું હિસાબમાં ! લે હું જાઉં છું. તારી માતાને તું ન ભુલતી. ”

લાંબા સમયે સ્વપ્નામાં પોતાની માતાને જોતાં અને તેના આવા વચનો સાંભળતાં રડવા લાગી. પોતાની માતાને જતી જોઈ. તેણે નહિ જવા વિનંતી કરી, પણ તેની આશા નિરાશામાં બદલાઈ ગઈ. એવામાં મુસ્લિમનો રડવાનો અવાજ સાંભળ્યો, તેના પુત્રે કહ્યું કે “બહલી માતા ! કેમ રડે છે ?” પુત્રનો અવાજ સાંભળતા તેની આંખ ઉઘડી ગઈ અને ઉભી થઈ ગઈ. પોતાના મુખ ઉપર હાથ ફેરવતાં લાગ્યું કે આંસુડાથી મુખડું ભીનું છે.

“ મારા લાલ ઉઘી જા. હું નથી રડતી. ”

“ ત્યારે તારી આંખમાં આંસુ કેમ ? તું રડે છે ? ”

“ ના બેટા. હવે નહિ રડું. તું છે તો પછી મારે રડવાનું છેજ ક્યાં. કાલે મારા લાલ તું મોટો થઈ જઈશ, અને મારા સુખનો સ્વર્ગ ઉગશે. ”

બાળક માતાના હેન ભર્યા વ્હાલાના કારણે ઉંડી ગયો. મુસ્લિમા પણ પાછી ઉઘી ગઈ.

(૩)

દિવસ ઉપર દિવસ વેહવા લાગ્યા. પણ મુસ્લિમનો તાવ ન ગયો. તે નજ ગયો. પુત્રની માંદગીના કારણે લાંબા સમયથી તેણે પેટ ભરીને ખાધું પણ નોહતું દિવસનો આરામ અને રાત્રિની નિદ્રા નાશ પામ્યા હતા. તેને જીવન સુન્યમય અને નકામું લાગતું હતું, પણ જીવતી હતી. તેને આશા હતી કે કાલે મારે લાલ મોરો થશે. તેના વિવાહ કરીશ અને તેના બાળકોને રમાડીશ. પણ હાય ! દિવસે દિવસે તેના બાળકની હાલત અગડતીજ જતી હતી. તે હાડપિંજર સમાન બની ગયો હતો. તેની આશા નિરાશમાં બદલાઈ ગઈ હતી. રાત દિવસ પોતાના પુત્ર મુસ્લિમ પાસે બેસી રહેતી, અને તેના મુખ સામા તાકીને બેઠી રહેતી. નિશ્વાસો નાંખતી રડતી. લાગ્યેજ તેની આંખમાંથી આંસુ ઓછા થતા.

હાય ! તેજ વખતે કે ન્યાયે દંદનો ચાંદ દેખાયો, મુસ્લિમ જગતમાં ખુશીનો ધ્વનિ થયો, ત્યારે મુસ્લિમનો ચાંદ આથમ્યો, અને તેના હૃદયમાં ગમીનો વાસ વસ્યો. બીચારો નીરાધાર મુસ્લીમ લાંબી બીમારી ભોગવી, નિરાધાર અને ગરીબ અવસ્થામાં મૃત્યુ પામ્યો.

મુસ્લીમનું મૃત્યુ પામવું શું હતું ? બીચારી મુસ્લીમાની હાલત ઘણી ખરાબ થઈ ગઈ. તેને જગત વિષમય બાસવા લાગ્યું. દીવાનીની માફક આમ તેમ ફરવા લાગી. વખતે મૃત્યુ પામેલા બાળકને ઉપાડી છાતીએ લગાડતી. તેના મુખને સુમતી, તેના ચરણોને આંખે લગાડતી. અને કર્ણમય હૃદય ભેદક સ્વરે કેહતી કે “ મારે ચંદ્ર આથમી ગયો. મારે જીવન ચંદ્ર હમેશ માટે ગયો; અને તેની આ નીર્ભાંગી અભાગણી માતાને પાછળ કંકળતી મુકતો ગયો. મારી ગોદ આજે ખાલી થઈ ગઈ. મારું રાજ્ય આજે નાશ પામ્યું,

મારી આશાઓ આજે નિરાશામાં બદલાઈ ગઈ. મારી ઇચ્છાઓ મારા અરમાનો માટીમાં મળી ગયા. મને ખબર નહોતી કે લાલ તમે પણ મને આમ દગો આપી ચાલ્યા જશો. ”

“ મારા લાલ ! તું મારા, પેટે શા માટે અવતર્યો કે જે તને મૃત્યુ વખતે શરખત સરખો પણ પાછ શકી નહી. તારા પિતા ! હાય ! તારા પિતાને આટલી પણ દયા ન આવી કે મારો પુત્ર એ શરખતના ધુંટ વગર મૃત્યુ પામે છે. તો લાલ વધુ નહિ તો એક પેસાની સાકર તો મોકલાવું. મુજ ગરીબના ઘરમાં આવી મુસ્લિમ તે શું બેયું. શું તું આ દુઃખ બેઠને તો નાસી ગયો નથી. ”

“ મારા લાલ ! જી. જી. સ્વર્ગમાં આખે ઝમઝમના પાણીથી તારી તરસ હોલવજે. ત્યાં આગળ દુરો તારા માટે શરખતોના ગલાસ લઈ ઉભી હશે, તારા વડીલો ત્યાં હશે. તેમને મારી સર્વે વારદાટ કહેજે. મારી હાલતનું તેમને લાન કરાવજે, અને કહેજે કે આવી મુસ્લીમોમાં પણ તે ખાનદાનની આખરને સાચવી રહી છે, અને મૃત્યુ સુધી સાચવી રાખશે ”

કહેતાંજ તે મુસ્લિમના મુખ ઉપર ચુંબનો લેવા લાગી અને પાછી બોલવાં લાગી, “ હાય, ! ઇફના ચાંદ ! તું મારા માટે સુખદાયક નથી, પણ દુઃખદાયક છે. તું એવો શું ઉગ્યો કે મારા ચંદ્રને અસ્ત કરી નાંખ્યો. તને શું ખબર નથી કે તે મારા ઘરનો દિપક હતો, જે હોલ વાધ ગયો. તે મારો જીવનચંદ્ર હતો; તે નાશ પામ્યો. તે મારા દિલની કળી હતી પણ હાય તે અણખીલી કરમાઈ ગઈ. પુષ્પ બનવાનો સમય સરખો પણ ન આવ્યો કે તેનો નાશ થયો. મારી લાગલાગટ પાંચ વર્ષની મહેનત નાશ પામી. મારા ઘરની વસ્તી જતી રહી. ”

“ આજે ઇદ છે ! લોકો ખુશીઓ મનાવી રહ્યા છે. માતાઓ પોતાના કાળજના કકડાઓને નવડાવી સારા સારા લુગડાં પહેરાવી ઇદગાહ મોકલી રહીઓ છે, ત્યારે આ અભાગણી માતા પોતાના હૃદયના કકડાને નવડાવી કદન પહેરાવી માટીમાં મેળવવા, કબરમાં દાટી દેવા તૈયાર થઈ છે. શું માતાનો ધર્મ છે કે પોતાના બાળકને પોતાના હાથે માટીમાં દાટે ! હાય ! ધિક્કાર હોજો કે હું માતા થઈ મારા લાલને માટીમાં મેળવવા તૈયારીઓ કરી રહી છું. ”

“પિતાઓ પોતાના બાળકોની આંગળી પકડી હરખ ભર્યા ઇદગાહ તરફ જાય છે, પણ મુસ્લિમ ! મુસ્લિમ !! મારા મૃત્યુ પામેલા મુસ્લિમ તારી આંગળી તો ક્યાં, તેના તો અરમાનજ રહી ગયા પણ તારા જનાજાને ખાંદો આપવા પણ તારો પિતા હાજર નથી. હાય ! ”

ટુંકમાં મુસ્લિમ પુત્રના વિયોગે દિવાની બની હતી. હૃદયભેદક રદ્દન કરતી કરતી પોતાના મૃત્યુ પામેલા પુત્રના જનાજા આગળ બેહોશ થઈને પડી. હાય જગતમાં આજે ઇદ છે, ત્યારે મુસ્લિમોને ત્યાં મોહરમ છે.

મુસ્લિમોમાં પડી કે તેનો પ્રાણ પુત્રના પ્રાણને ભેટવા સંથર્યો. હાય ! આતે કેવી ઇદ !!!

અપમાન

અક્ષરખ હીરજીને ત્યાં આજે શાદીનો પ્રસંગ હતો; તેની એકની એક પુત્રિના લગ્ન હતા. બાળપણથી લાડમાં ઉછરેલી કુલસુમબાનુને અનુપમ લક્ષ્મી લેવાનો પ્રસંગ હતો, એટલુંજ નહિ, પણ તેના માતૃપિતાનો પણ જીવનમાં પહેલો તથા છેલ્લો વાલ્મી હતો; તેમાં ખર્ચની તે કાંઈ કસર રખાય ! ગામે ગામથી પરેણી આવવા લાગ્યા હતા; અને જોત જોતામાં તો મોટી મેદની ભરાઈ ગઈ. જાણે વાર્ષિક મીઠલસ.

સર્વે આ આનંદમાં સ્વતંત્ર પણે ભાગ લઈ શકતા હતા. આનંદી થતા અને આનંદની છોજો ઉઠાળી સામસામાં આનંદિત થઈ ડાલતા અને ડાલાવતા. કુલસુમના પિતા તરફથી મહેમાનોને સર્વે પ્રકારની સામગ્રી પુરી પાડવામાં જરા પણ ગફલત થતી નોહતી. દરેક કામ પર ડબલ ડબલ માણસો રોકી દેવામાં આવ્યા હતા.

સર્વે કુલસુમના ભાગ્યને વખાણતા. સાથે તેના માતૃપિતાના પણ ગુણગાન ગવાતા. શા માટે ન ગવાય ? જેનું ખાવું તેનું ગાવું તો પડેજને ! ત્યાં હતી એક નિર્ભાંગી ! જે સ્વચ્છંદપણે આમા ભાગ લઈ શકતી નોહતી. તે હતી કુલસુમની ફધ. કુલસુમના પિતાની સગી બહેન. તે પણ મોટી બહેન ! એનોતો સર્વેમાં સારો કારભાર હોવો જોઈએ. તેના હુકમ વિચાર પ્રમાણે સર્વે થવું જોઈએ. પણ તેમ નોહતું થતું. કારણ ! તે નિર્દોષ હતી, પણ દોષિત

મનાતી. સમાજના સિતમગર સિતમમાં સ્વર્ગ્ય ગુમાવી બેઠી હતી. તે વિધવા હતી. તેનો પતિ તેને કકળતી મુકી ચાલ્યો ગયો હતો. મૃત્યુ પામ્યો હતો. મર્યો ને મારતો પણ ગયો; અને પોતાની પાછળ પોતાની યાદગીરી માટે બે બાળકો મુકી ગયો હતો. તે નિર્ભાગીના આ બેજ રત્નો આશાના સૂર્ય હતા. તેમને જોતી ને સર્વે દુઃખો જૂલી જતી. તેનું નામ હતું હુરબાનું. નામ પ્રમાણે તેનું ૩૫ હતું એટલુંજ નહિ. પણ તેમાં સર્વે પ્રકારના સદ્યુષ્ઠો કુદરતે કુટ્ટી કુટ્ટીને ભર્યા હતા. પણ હાય ! એક પતિ સંચરતા ૩૫ તથા ગુણનો નાશ થઈ ગયો હતો. અને જેનું હસ્ત મુખ સવારમાં કે સારા કામે જતાં, અભિવ્રાજા પૂર્ણ ગણાતું તે અપશુકની બની ગયું હતું.

તેને એકાન્તમાં એક રમ આપી હતી. કુલસુમની માતા ધણી વહેમી હતી. હુરબાનું જે પહેલાં ધરની માલેક હતી. તે આજે સંજગોવશ થઈ પોતાના બે બાળકો સાથે ધણો વખત ઓરડીના અંદરથી બારણાં બંધ કરી બેસી રહતી હતી. પોતાના બાળકોને છાતીએ લગાડતી અને વધુ રહતી. બાળકો પણ માતાને રહતી જોઈ રહતા અન્ય કાંઈ સમજતા નોહતા. માતા શા માટે રહે છે ? તેનું તેમને જ્ઞાન કે જ્ઞાન નોહતું.

કુલસુમ તેનાજ હાથમાં મોટી થઈ હતી, અને કુલસુમ પોતાની માતાને જોટલી ચાહતી તેના કરતાં હુરબાનુંને વધુ ચાહતી; કારણ દીવસનો ધણો મોટો ભાગ તે કુલસુમ પાસેજ રહેતી. બાળપણમાં તો હુરબાનુંનેજ તે માતા કહેતી, પણ ખરી રીતે હુરબાનુંના લગ્ન થયા પછી તે પોતાની માતાને ઓળખતી થઈ હતી; પણ હાય ! કુદરત ! વિધવા થઈને પાછી ભાઈના ઘેર આવી હતી. વિધવા એટલે પતિને ખાઈ જનાર ! અપ શુકની ! તેમ કુલસુમની માતા માનતી.

આથી કુલસુમની માતાએ તેને અલગ રખાવી હતી. કે વખતે સાસરે જતાં કુલસુમ ઉપર તેનો પડછાયો સરખો પણ ન પડે.

સમયને જતાં વાર લાગતી નથી. આજે કુલસુમને વળાવવાની હતી. ગીતો ગવાઈ રહ્યા હતા. આનંદ ઉછેળા રહ્યો હતો. દુરબાનું પોતાના રૂમમાં બેઠી બેઠી સાંભળી રહી હતી; પણ છેવટે તે સ્ત્રી હતી; કુલસુમને પોતાની પુત્રિ સમાન ગણાતી હતી; આ વખતે કુલસુમ કેવી દેખાય છે, તેના લુગડા કેવા છે. તે જોવા તેનું મન અધીરું બન્યું. જ્ઞાલસોય ઉભી થઈ. ખારણા ઉધાડી નાંખ્યા, અને કુલસુમ હતી, તે તરફ ટગર ટગર જોવા લાગી. તેની આંખમાં આનંદ હતો. ઘણા લાંબા સમયે તેના પાતળા તથા ગુલાબી હોઠ મંદ હાસ્ય કરતા દેખાયા. સત્ય રીતે તે જ્ઞાલ ઘેડી બની હતી. રૂમ મુઠી ધીમાં ધીમાં પગલે ચાલી. અરે ! દોડી. ઠેક કુલસુમ પાસે દોડી ગઈ. કુલસુમને ઉપાડી છાતીએ લગાવી. ત્રણ ચાર ચુમ્મનો લઈ લીધા, અને તેના લુગડા જોવા લાગી. કે “હે ! અભાગણી આ શું કરે છે; શું મારી કુલસુમને પણ વિધવા બનાવવા માંગે છે” કહેતાં એક આંચકા સાથે દૂર ખસેડી ધક્કો માર્યો. દુરબાનું પછ-ડાઈ; ન્યારે તે બાનમાં આવી ત્યારે તે પોતાની હાલત સમજી ગઈ. કુલસુમની માતાનો તો ક્રોધ હૃદયી વધી ગયો. એવી કષ્ટ માતા હોય કે પોતાની પુત્રિને વિધવા જોવા ખુશ હોય !!! તેણે મોટો શોર બકોર મચાવી દીધો. કે-

“હાય ! હાય ! તું ક્યારની શત્રુ હતી. મેં તારું શું બગાડ્યું હતું; મેં તો વખતે તને કાંઈ કહ્યું હોય તો શું તેનો બદલો આ મારી આશાબરીની સાથે લેવા માંગે છે. હાય ! હાય ! પતિને ખાઈ

જઠ ડાકણુ અત્રે આવી છે; હું તો પહેલાંજ કહેતી હતી કે તે શંખણીને આપણે ત્યાં રાખવાની જરૂર નથી, તેના સાસરીયામાં લોંડીપણા કરશે અને પેટ ભરી ખાશે. આવી અકરમણુને તે કોણ સંધરે? પોતાના એકના એક યુવાન પુત્રને ખાધ જનાર વડુને તે સાસુ સસરા સંધરે ખરા કે ? આજ કારણે તને કોઈએ રાખી નહિ. અમે દયા ખાધ તને રાખી. બેન પ્રમાણે આગતા સ્વાગતા કરી, પણ હાય, તેં તો સિદ્ધ કરી બતાવ્યું કે દયા ડાકણુને ખાય તે આનું નામ ! શંખણી તને લાજ પણ ન આવી. તને અમારા ઉપકારનો પણ ખ્યાલ ન આવ્યો. હાય ! હાય ! મને તો થાય છે કે તને કાચીને કાચી ખાધ જાઉં ” કહેતાં તે હુરખાનુને મારવા દોડી. પાસે ઉભેલી કેટલીક બાઈઓએ તેને પકડી લીધી. હુરખાનું પડ્યા પડ્યા કરતી હતી તે આ પ્રસંગ જોઈ ઉભી થઈ ગઈ, તેના મનમાં હતું કે જો પૃથ્વી જગ્યા આપે તે સમાધ જાઉં.

“શું છે ? શું છે ? આ ગડગડ શાની છે” કુલસુમના પિતાને અલારથી આવતાં કહ્યું.

“હાય ? હાયરે !! મારું નખોદ વળી ગયું. મારો જન્મારો એળે ગયો. શત્રુઓએ કાળો ફેર કર્યો. દુધ પાઈ મોટી કરેલી નાંજ ળીએ ડંસ દીધીરે ખાપ” કહેતાં કુલસુમની માતાએ છાતી કુટી નાંખી. “પણ છે શું ! તે તો કહે. નકામી આમ રડારોડ આવા શુભ પ્રસંગે શા માટે કરે છે” અલારખાએ સહેજ કોધે ભરાતા કહ્યું. આના જવાબમાં તેણે હુરખાનુની સર્વે વાત કહી. હુરખાનુ પોતાના બાઈ પ્રત્યે દયા માગતી હોય તેમ જોઈ રહી હતી; પણ ન્યારે તેના સમજવામાં સર્વે વાત આવી ગઈ ત્યારે તેના પણ ક્રોધ હદ વટાવી ગયો ગયો. તે એક સિંહ માફક ક્રુધવાટ કરી હુરખાનું તરફ ધસ્યા.

“જા જા, ડાકણ, શંખણી અગે શા માટે ઉભી છે. જા તારું કાળું કરને મરીજા જા. તારી ઝોરડીમાં” કહેતાં ત્રણવાર લાતો લગાવી ઝોરડી તરફ ધસેડતો લઇ ગયો. દુરઆનું એકજ છેલ્લા ધક્કા સાથે ઝોરખીમાં પછડાઇ પડી અલારખા ‘શેડે બેનતું’ અપમાન કરવામાં બાકી ન રાખ્યું.

(૨)

આ બનાવ બન્યાને બરાબર બે કલાક થઇ ગયા, પણ બેભાન થયેલી દુરઆનું શુદ્ધિમાં ન આવી પોતાની માતાની આવી હાલત જોઇ, તેના બંને બાળકો પણ તે ઝોરડીમાં ચાલ્યા આવ્યા હતા, અને બેભાન માતાના મુખ ઉપર મુખ રાખી તેને જગાડવા પ્રયત્ન કરતા હતા, અને રડતા હતા. બાળકોના ઉના ઉના આસુડે દુરઆનું મુખ ધોવાતું હતું; ત્યારે બંને બાળકોની રડી રડી આંખરાતી ચોળ થઇ ગઇ, ત્યારે દુરઆનુએ આંખ ઉઘાડી, ચારે બાજુ ફાટેલી નજરે જોવા લાગી. આ વખતે કુલસુણને વરાવી રહ્યા હતા. દુરઆનું શુદ્ધિમાં આવેલ જોઇ એક બાળક બહાર દોડ્યો. અને પાણી ભરી લાવ્યો. અને “લે માં પી” કહેતાં તેના મુખ આગળ ગલાસ ધર્યો. દુરઆનુએ ગલાસ હાથમાં લઇ લીધો તેને નિહાળવા લાગી. આમ સમુક સમય તે પાણી ભરેલા ગલાસને જોઇ રહી, પછી એકદમ તેણે ગલાસને જમીન ઉપર પછાડ્યો અને બોલી નહિ, નહિ, હવે આ ઘરનું પાણી મારા માટે હરામ છે. જીવનના આધાર વગરનું જીવનર નકામું છે. લાઇ ! મારા બંધુ ? માતા મૃત્યુ પામતા મેંજ તને મોટા કર્યો હતો. હું તારા દરેક હુકમ નાનપણથી બજાવતી આવી છું. તારા વચનો ! “જા. જા, ડાકણ, શંખણી તારું કાળું કરી

મરીમ.” આજ હતા. તમેને પાળવામાં મોટા કરવામાં ડાકણ નોહતી. શંખણી નોહતી. તે વખતે કાળું મુખ નોહતું, હાલ છે!!! હવે આ ડાકણને આ દેવોનાં, ફરિસ્તાઓના ધરમાં રેહવાની આવ્યશક્તિ નથી,

“માતા તે પાણીનો ગલામ કેમ ફેંકી દીધો” મોટો પુત્ર જેતું નામ હુસેન હતું તેણે કહ્યું.

“તમારી હતભાગી માતા હવે આ જગતમાં પાણી નહિ પીએ, પણ તમારા આપુ જે મુલકમાં ગયા છે, ત્યાં જઈ પાણી પીશે.

“શું તું આપુ પાસે જવા માંગે છે ?” નાનો પુત્ર જેતું નામ હસન હતું તેણે કહ્યું.

“હા હું ત્યાં જઈશ.”

“ત્યારે માતા અમેને નહિ લઈ જાય. જ્યાં અમારી માતા, આપુ ત્યાં અમે પણ. માંમા માંમી પાસે અમે રેહવા માંગતા નથી.” હુસેને કહ્યું.

“હા માં. જેને ધરમાં બેનની શાદી પ્રસંગે સર્વેના લુગડાં સીવડાવ્યા, પણ અમેને તો ધુતકારી કાઢ્યા. મારે માતા અમેને પણ તારી સાથે લઈ જશે, જેથી અમેને કોઈ ધુતકારી કાઢે નહિ.”

“હા. મારા લાલ ત્યાં આગળ કોઈ પણ તમેને ધિક્કારની નજરે જોશે નહિ.”

ખરી રીતે હુરઆનુને ઘણું લાગી આવ્યું હતું, સર્વે સમાજના લોકો તથા મહેમાનોના જેતાં તેનું અપમાન કરવામાં આવ્યું હતું. ગમે તેવું દુઃખ હોય તો માણસ સહન કરી શકે છે; પણ અપમાન સહન કરવાની શક્તિ હોતી નથી. હોય છે ! પણ ઘણી ઓછી. હુરઆનુમાં તો અપમાન સહન કરવાની શક્તિનો અભાવજ હતો.

તેમાં તેનું આવું અપમાન થતાં જીવન ઉપર તેને કંટાળો છુટયો હતો. તેણે પોતાના બંને બાળકોને છાતીએ લગાડી લીધા. બાળકો પણ તેને વળગી પડ્યા. પાછી તે મન સાથે બોલવા લાગી કે “લાય! સત્ય રીતે હું નિર્ભાગી છું, નહિ તો મારા મસ્તકના છત્રજ શા માટે આવ્યા જાય? આ બાળકોને જોઈ હું મારા દુઃખી જીવનની દહાડા કાપતી હતી. મને આશા હતી કે કાલે મોટા થઈ જશે, અને મારા સુખનો સુરજ ઊગશે. મારા લાલો માઈ દુઃખ નાશ કરશે. હું તેમને પરણાવીશ, તેમના સુખો જોઈશ, અને તેમના બાળકોને રમાડીશ, પણ નહિ. અજનાં બનાવે મારી સર્વે આશાઓનો નાશ કરી નાંખ્યો છે. આવું અપમાનમય જીવન ગાળવા કરતાં મૃત્યુ ઉત્તમ છે. મારા ગયા પછી મારા બાળકો, મારા નિરાધાર માસુમોના કેવા ખુશ હાલ થશે. મારા હોવા જતાં તેમના મામા તથા મામી શું નથી કરતાં તો કોણ જાણે પછી શું નહિ કરે. માટે બસ બસ. તેમને મારી સાથેજ લઈ જઈશ. પારકી દયા ઉપર જીવન વિતાવવું. ટાણા ખાઈ ખાઈ, ગુલામી કરી કરી, એકું બુકું ખાવું તેના કરતાં મૃત્યુ ઉત્તમ છે.”

આવા પ્રકારના વિચારો ઉત્પન્ન થતાં તે તરત ઉભી થઈ ગમ્મ પોતાની પેટી ઉઘાડી પોતાની શાદી વખતના લુગડાં પહેરી લીધા. બાળકોને પણ મુખ વગેરે ઘોવડાવી તેમના પિતાના સમયના લુગડા કાઢી પેદરાવી દીધા અને એક પત્ર પણ લખી કાઢ્યો. બાકીનું કાર્ય થઈ રહેતાજ તેણે એક વસ્તુ કાઢી તેના રંગ કાળો હતો. તેના તેણે છરી વડે નાના નાના કકડા કરી નાંખ્યા. અને બાળકોને ખાઈ જવા કહ્યું. માતાનો હુકમ થતાં બાળકો તને પાણી સાથે ગળી જવા લાગ્યા.

“ માતા ! આતો કાંઈ કડવું છે ? ” હુસેને કહ્યું.

“ હા. લાલ. પણ તેનાથીજ મારી સાથે અવાશે. તમારા બાપુ પાસે જવાશે. ” હુરબાનુએ ઉશકેરાયલા અવાજે કહ્યું.

બાળકો માતાનો વિચાર તથા બાપુ પાસે જવાની હોંશમાં ખવાય તેટલું ખાઈ ગયા, થોડા સમય પછી તેમની આંખો ધેરાવવા લાગી મસ્તક ભમવા લાગ્યું. હુરબાનુ ફાટેલી આંખે તેમની સામાં જોઈ રહી હતી. તેની આંખમાં આશ્ચંડા બરાતા; અને હલવતા હતા. બાળકોની આવી હાલત જોતાં તે બોલવા લાગી. “ હાય ! મેં મારા હાથેજ મારી ખેતી ખરબાદ કરી નાંખી. મારાજ હાથે માફ સત્યાનાશ વાળી નાંખ્યું. અણખીલી કુમાળી કળીઓને મસરી નાંખી. પીસી નાંખી. શામાટે ? મારા લાભો ! કોઈના ઓસીવાળા ન થાય. ખાવા માટ ખીજ પાસે ક્યા માંગતા હોય તેવી નજરે ન જુવે. ” એટલામાં બંને બાળકોએ “ પાણી. પાણી. પાણી. ” નો પોકાર કર્યો કે હુરબાનુની વિચારમાળા તુટી નેતે તરત બંનેને વળગી પડી, અને કહેવા લાગી “ મારા નિર્દોષો હવે સહેજ સખર કરો. તમારા બાપુ આવી ઝમઝમ પીવડાશે સ્વર્ગમાં તમારા માટે હુરો વગેરે સરખતોના ગવાસ લઈ ઉભી હશે. આ જીવમથી ભરેલા કસાઈ ગૃહનું પાણી ન માગો તમારી આવી હાલત જોતાં મારા હૃદયના કંકડા થઈ જાય છે. મને પસ્તાવો થાય છે. કે મેં શું કર્યું ! હાય ! હાય ! મેં ગઝબ કર્યો. ” એટલામાં બંનેના મુખમાંથી કાંઈક નીકળી પડ્યું. આખો ઓરડો અશીશુની વાસથી ગંધાઈ ગયો. સાથે બંનેના મ્રાણ કાયા મુકી ચાલ્યા ગયા. હુરબાનુએ બંનેને ભોંય ઉપર સુવાડી ફાટેલી આંખે જોઈ રહી. પછી તરત વધેલું અશીશુ તે ખાઈ ગઈ. ટૂંક સમયમાં અશીશુ તેના ઉપર પણ અસર કરવા માંડી, કે તરત જમીન ઉપર પડી

મૃત્યુ પામેલા બન્ને બાળકોને જમણી તથા ડાબી બાજુએ સુવાડી બાથમાં લઈ લીધા, અને છુટક છુટક બોલવા લાગી. “મારા લાલો ! તમે ચાલ્યા ગયા, તમે મને શોધતા હશો, પણ ...ન ઘબરાઓ .....હું...પણ તમારી .....પાછળ.....આવું છું. લાલ ! જીવનમાં તમેને જુદા નોહતા કર્યા. હુંવે કેમ જુદા કરું. કબરમાં પણ તમારી સાથેજ હઉંશ. જીવનમાં તમેને હું વળગેલી રહી. તેમ મૃત્યુ વખતે વળગેલીજ રહીશ.” કહેતાં તેણે તે બાળકોનાં શરીરને બાથ બીડી લીધી. બાળકો તેમાં આવી ગયા. તેને ઘણી વેદના થતી હતી પણ બાળકોને મુકી દેવાને બદલે વધુ વળગાડતી હતી. ઉછળતી, તરફડતી પણ બાળકોને મુકતી નોહતી. આખી રૂમ તેને ફરતી માલમ પડતી હતી. તેના કાળજના કંકડા થઇ રહ્યા હતા. તે સહન કરતી, પણ બાળકોને વળગેલી વીખુટી પડતી નોહતી છેવટમાં તેણે એક ઉછાળો આપો, અને શાંત થઇ ગઇ.

(૩)

આ બાળુ આ ત્રણે જીવ પરલોક ગમન કરી ગયા, ત્યારે બીજી બાળુ આનંદની વાતો થઇ રહી હતી. કુલસુમને વળાવ્યા પછી તેનો પિતા તથા માતાં પોતાની ફરજ અદા કરવાના કારણે આનંદમાં હતા, પણ પુત્રિ વિયોગ સાલતો હતો. છેવટમાં બન્ને જણા આખા દિવસના થાક્યા પાક્યા પોતપોતાનાં રૂમમાં આરામ કરવા ચાલ્યા ગયા. શેઠ અલારખા પોતાની ફરજ અદા થઇ ગયેલી જાણી સંતોષ પામ્યો હતો, અને તેવા કારણે આનંદમાં હતો. આથી પલંગ ઉપર પડતાજ નિદ્રામાં પડી ગયો. તેને નિદ્રામાં પડ્યાને માત્ર અર્ધો કલાક પણ પસાર થયો નહિ હોય કે તે સ્વપ્ન જોવા લાગ્યો કે જાણે તેની મૃત્યુ પામેલી માતા તેને કહી રહી હતી કે “પુત્ર !

પુત્ર!! તારા હાથે મહાન ગઝલ થયો છે; તારા આ કામના બદલામાં ખુદાનો તારા ઉપર લયંકરમાં લયંકર કોપ ઉતરી પડે તુટી પડે તો નવાઇ જેવું નથી; તેં એક એવું મહાન પાપ કર્યું છે. કે જે ઈસ્લામ અને ખુદાના ફરમાનના વિરુદ્ધ છે. તેં એકે નહિ તો ત્રણ ત્રણ ખુન કર્યા છે. તને તારી કુલસુમના પ્યાર આગળ કાંઈ પણ સૂઝ્યું નહિ, પણ જેમ તને તારી પુત્રિ વ્હોલી છે, તેમ ખીજને પણ પોતાના બાળકો પ્યારા હોય છે, તને અબર છે કે તને કાણે પાળી પોશી મોટો કર્યો મેં મરતી વખતે તને શું કહ્યું હતું? તે તને યાદ છે તે તારું આપેલું વચન પાળ્યું છે? નહિ. નહિ. તેં તો તારી મરણ ખાટલે પડેલી માતાના વચનોને ઠોકરે ઉડાવ્યા છે, અને પોતાના માથે મહાન પાતક વ્હોરી લીધું છે. જા, જા, શું સુતો છે. જા. દુરઆનુ તથા તેના બાળકોને બચાવ, નહિ તો કાણુ જાણે તારી કેવી છુરી હાલત થશે” કહેતા તેની માતાએ તેનો હાથ પકડી ઉભો કર્યો કે તેની આંખ ઉઘડી મધ તે ચારે બાજુ જોવા લાગ્યો, અને સ્વપ્નાની તેને એવી અસર થઈ કે તરત ઉભો થઈ દુરઆનુના રૂમ આગળ ગયો ઉઘાડવા. પ્રયત્ન કર્યો પણ અંદરની સાંકળ વાસેલી હતી. તેણે સાંકળ ઉઘાડવા ઘણી ફાંકો મારી પણ કાણુ ઉઘાડે? આ બાજુ તે બારણા ઉઘાડવા પ્રયત્ન કરી રહ્યો હતો, ત્યારે ખીજ બાજુએ કુલસુમની માતાને આથી પણ લયંકર સ્વપ્ન આપ્યું હતું કે જાણે તેને ફરિસ્તાઓ તેના પગો પકડી ઉંચા મરતકે આકાશમાં ઉપાડી જાય છે, અને ઘણી દુર લઈ જઈ ફેંકી દે છે. નીચે આવતાં તે મરણ પામે તે પહેલાં કુલસુમ વિધવા થઈ રહતી કકળતી તેની પાસે આવે છે. અને આકાશમાંથી વિજળી તુટી બન્નેને બાળી નાંખે છે. વિજળીના

કડાકા સાથે તેની આંખ ઉઘડી જાય છે, અને પણ વાર સુધી જોયા કરે છે, પણ પોતાનો પતિ હુરખાનુને બોલાવતો સાંભળી ગભરાટના મારે તે પણ ત્યાં દોડી ગઈ અને ખારણા ઉઘાડવામાં મદદ કરવા લાગી. છેવટે અંદરથી જવાબ ન મળવાના કારણે ખારણા તોડી નાખવામાં આવ્યા, અને અંદરનો દેખાવ જોતાં બંને દિગ્મુદ્ધ બની ગયા. તેમને ખાતરી થઈ ગઈ કે તે પોતાના બંને બાળકો સાથે ઝેર ખાધને મરી ગઈ છે. ત્યારે શેઠ અલારખાના શોકનો પાર રહ્યો નહિ. તેનું ખીસ્તર તપાસતાં એક કાગળ મળી આવ્યો તેમાં નીચે મુજબ લખાણ હતું.

બહાલા ભાઈ,

“તું મારી સલામ પણ કબુલ કરશે કે કેમ તેની મને શંકા છે. અમો સ્ત્રીઓ એટલે પરવશ, ખીજના દુઃખે દુઃખી અને સુખે સુખી. અમારા દુઃખે ન કોઈ દુઃખી થાય, ના દુઃખી કરીએ. મારા હતભાગ્યે હું વિધવા બની, ત્યારે ભાઈ તું ધણો નાનો હતો. તેથી માતાએ મૃત્યુ વખતે તારી સંભાળ મને સોંપી હતી. તેથી મેં તારા માટે મારા સર્વે આરામો તથા સુખોનો ભોગ આપવામાં પાછા પાની કરી નહિ તારું માથું દુઃખતા આખી આખી રાત્રિ ઉઘાડી આંખે ખેંસી રહેતી. તને પંપાળતી ઉઘાડી દેતી, પણ હું ન ઉઘડતી, કારણ વખતે તું જાગી જાય, જો હું ઉઘડી જઈ તો તને દુઃખ થાય. મારા બંને પુત્રો, મારી આશાના સૂર્યો, મારા લાલોની પણ તારા માટે દરકાર કદી રાખી નહોતી. કુલસુખને પણ મેંજ ઉછેરી મોટી કરી હતી. હાય ! ભાઈ મેં સર્વે કાંઈ કર્યું. તમારા દુઃખે દુઃખી થઈ, પણ મારા દુઃખનો ઇસારો સરખો પણ તમે ને ન કર્યો. તમે મને ઘણી વાર કોયે બરાઈ લાતે લાતે મારી હતી, પણ હુંજ

વખતે તમારા પગને ધખ ન થઇ હોય તેમ જાણી દાખતી. હું ધણીવાર બોર બોર જેવા આંસુડે રડતી, પણ તે લુછનાર તો કોરે રજા, પણ મને શા માટે રડે છે? એટલું પણ પૂછવામાં ન આવ્યું. ઉલટી મને ધમકાવતો, વખતે ગાળો પણ આપતો, તે સર્વે હું લોહીના ધુંટડા પી જતી. મારા બાળકોને પણ તે ધણીવાર હરામી, હરામનું ખાનાર. માથે પડ્યા” વગેરે વગેરે બોલતો પણ હું કાંઈપણ બોલતી નહિ. બાળીના સંબંધમાં તો મારે કાંઈ બોલવા જેવું છેજ નહિ. ન્યારે વ્હાલા ભાઈ! તારાજ તરફથી આવી વર્તણૂક ચત્રાવવામાં આવતી હોય. તો પછી બાળી આફતોના પહાડો તો? તો તેમાં શી નવાઈ?

“હું બેન કુલસુમની શત્રુ નોહતી. હોત તો ઉછેરન શા માટે? તેને મારી પુત્રી કરતાં વ્હાલી શા માટે ગણત? પણ હાય! વ્હાલ-સ્નેહ. જેવો સ્ત્રીઓને હોય છે. તેવો પુરુષોને હોતો નથી, હું વ્હાલ ઘેલી બની મારી પુત્રી જેવી કુલસુમને જેવા પ્રેરાઈ દોડી ગઈ. બેટી પડી, પણ હાય! આથી મારા ઉપર આફત વરસી. સર્વેના જ્ઞેતાં મારું અપમાન કરવામાં આવ્યું. શંખણી થઈ, ડાકણ કહેવાઈ, મુખ પણ કાળું થયું, અને હું સર્વેને ભારે પડતી હોવાથી મરી જવા પણ કહ્યું. વ્હાલા ભાઈ! મેં મારા જીવનમાં તારા દરેક હુકમ માન્યા છે. આ છેલ્લા હુકમનો પણ અમલ કરું છું, અને મારી સાથે મારા નિભાગી લાલોને પણ લેતી જઈ છું. હાય! તેમને જગતમાં આવી કાંઈ પણ ન જોયું. સારા લુગડા સારી ટોપી, કે પહેરણ પણ નથી મળ્યા. મારા નિર્દોષ બાપ વગરના લાલ “બુટ.” “બુટ” કરતાં, પણ તેમને ન મળ્યા. ભાઈ કુલસુમ માટે તું ત્રણ ત્રણ ચાર જોડી બુટ લાવતો ત્યારેજ મારા હતભાગી બુટ માંગતા ત્યારે તું ધિક્કારી કાઢતો, પણ હવે તે તારી પાસે કંઈ નહિ માંગે. તને

નહિ સતાવે. તને ગુસ્સે પણ નહિ થવું પડે હું મરી જાઉં અને તેમને મુક્તી જાઉં તો કોઈ કહે કે “મરી ગયેને મુક્તી મળે” તેવો વખત શા માટે લાવું? એક ટેકીલા પિતાના પુત્રોના તેવા હાલ થાય તે મને ન ગમવાથી સાથે લઈ જાઉં છું.

“જાલાલા! મારી છેલ્લી માગણી! એકજ આશા કે અમો ત્રણેને એકજ કબરમાં દફન કરજો. અમો વિખુટા પડ્યા નથી. તેમજ મરણ પછી પણ વિખુટા ન પાડતો, કારણ કયામતના દહાડે તે ઉઠશે ને મા. મા. મા. નો પોકાર કરશે ત્યારે હું પાસે નહિ હોઉં તો તેઓ રડશે દુઃખી થશે.

“આમાં હું કોઈનો વાંક જોતી નથી. વાંક મારા ભાગ્યનો. મારી તો આશિષ છે કે જાલા બધું તું સો વરસનો થજો, અને સુખી રહેજો. મારું હૃદય બેનતું રહ્યું જે ભાઈને શી રીતે આપ આપી શકે? બસે ભાઈ લાતોજ કેમ ન મારે!

“જહુ લખાયું હવે નહિ લખું. તમોને મારો આ પત્ર ધણું ભાગે અમો નહિ હોઈએ ત્યારે મળશે; એવી મને ખાતરી છે.

લિ.

દુઃખીયારી તારી બેન,

હુરખાનુ

પત્ર વાંચતાંજ શેઠ અદારખા બેલાન જેવા થઈ ગયા. આંસુડે રડવા લાગ્યા, પણ શું થઈ શકે તેમ હતું. મરનાર મરી ગઈ. જીવતાને તેની સાથે શો સંબંધ! તેની વસીયત પ્રમાણે ત્રણેને એકજ કબરમાં દફન કરવામાં આવ્યા.

સમય ગયે સર્વે તેને ભૂલી ગયા. વાંચક તું પણ આ વાર્તા વાંચીશ, અને સમય જતાં ભૂલી જઈશ.

માસુમની ઈદ.

(૧)

દીલ આ ગયાહે પેંચમે, ઉસ જુલ્દે માર કે (૩)
રોકા હે બહોત, મુસ્કીલુસેં માર મારકે (૩)
ધતરાકે ચાલ ચલતે હો જોમન ઉભારકે
• લુટો યે લુટનાહે તુમેં દીન બદારકે
વો દેખતે હેં મુજકો ચીલમન ઉઠા ઉઠાકર,
બે હોશિયુકે સદકે દીદાર હો રહા હે-(૩)-

ઉપર પ્રમાણે ગઝલ એક યુવક પોતાના ભાડાના ઘરની આગાસીમાં પલટા આપી આપીને ગાઇ રહ્યો છે. આના ગાવામાં સ્વાર્થ છે. મર્લિન વાસના છે. તે એક બોલા દિલને ફસાવવા માંગે છે. તે બદારથી તો સારો જણાય છે, પણ તેના ગુણો સારા નથી. ટુંકામાં તે એક ધરલામી હાવા છતાં દારના ખુરા વ્યસનમાં ફસાઇ પડ્યો છે, પણ તે તેને ખરાબ ગણતો નથી. ઉત્તસ ઔશદી ગણે છે.

રાત્રીના સમયે તે ધણીવાર ગાતો હતો હમણાં રાત્રીના અગીયાર વાગવા આવ્યા છે એને તે ઉપર પ્રમાણે ગઝલ ગાઇ રહ્યો છે. આના ગાવાનો અવાજ સાંભળી સામાં મકાનમાં એક બાળા બારીમાં આવી, અને સંતાઇને જોવા લાગી, કે તેની બાળકે તેને બોલાવી. તે બાળકનું નામ માસુમ હતું, પણ તે બાળાએ ગણકાર્યું નહિ આથી તેણે જોરથી “માં માં તું કયાં છે ? ” કહ્યું.

“શું છે. શા માટે જુઓ પાડે છે ?” બારી આગળથી કહ્યું.

“પણ તું ક્યાં છે ? મારી પાસે આવ.”

“શું કામ છે?”

“મને ઉંઘ નથી આવતી.”

“ઉઘીજા.”

ના. માં એક વાત સંભાળવો.”

• “તુ ઘણો મસ્તીખોર થઈ ગયો છે.”

“તેમતો તેમ પણ વાત સંભાળવો.”

“જસ હવે ઉઘીજા નહિ તો તને રકુલમાં મોકલી દઈશ, ત્યાં માર પડશે.”

“ત્યારે તો હું રકુલ નહિ જાઉં.”

“ત્યારે ઉઘી જા.”

“ના.”

“હું કહું છું જાનો મર.”

‘ના. મા. ના. મને વાત સંભાળાવ’ કહી માસુમ રડવા લાગ્યો.

“હાય ખુદા આ જંજામ મને ક્યાંથી વલગી આટલું બોલી તે માસુમની પાસે ગુસ્સામાં આવી પણ તેના આવતાં પહેલાં માસુમના આપના સમયની દાસી જાગી ઉઠી હતી. તે આ સ્થિતિ જોતાં તે બોલી.

“કેમ બેગમ શું છે?”

“આને કોઈ અવડ કુંવામાં ધકેલી આવ.”

“કારણ ? તે તો મારા માલિકની નીશાની છે.--”

“નહિ તે ઘણો મસ્તીખોર થઈ ગયો છે રજયા.”

“માસુમ બેટા છદ કરવી સારી નથી” રજયા બોલી

“ત્યારે એક વાત સંભાળાવી દો” માસુમ બોલ્યો.

“આવ હું સંભળાવું છું. તારી માતાને ના સત્તાવ.”

“નહિ રજ્યા! તમે વાત ના કહેશો. તેને ખરાબ આદત પડી જશે. તે હટીલો બની જશે.”

“બેટા બાળક છે. હોય.”

“ના હું વાત સાંભળીશ.”

“લે વાત સંભળાવું” બોલી માસુમની માતા મેહમુદાએ હાથમાં સપાટ લઈ બે ત્રણ લગાવી દીધી. માસુમ બુમે બુમ પાડી રડવા લાગ્યો. રજ્યાએ તેને ગોદમાં લઈ લીધો ને ખ્યાર કરવા લાગી; ને બોલી “મેહમુદા તું પણ બાળકની માફક નાદાન બને છે.”

“બસ રજ્યા તમે ના બોલો, તે ઘણો ખરાબ થઈ ગયો છે. હમણાંથી એવો છે તો જવાનીમાં કેવો થશે”

માસુમને તેની માતા તરફથી પહેલવહેલી માર પડી હતી. તેથી તેની ઘણું બોદું લાગ્યું ને વધારે રડવા લાગ્યો. આથી મેહમુદા વધારે ગુસ્સે થઈને બીચારા માસુમને બે ત્રણ સપાટો વધુ લગારી દીધી. હાય !! મોહ તારું સત્યાનાસ બય. તેં ઘણાં બોદું કર્યું છે. તો પણ ધરાતો નથી. ખારીમાં સંતાઈને સાંભળેલી ગઝલની અસરે નિર્દોષ માસુમને માર પડી. થોડીવાર થોડ્યા પછી તે પહેલાની ખારી તરફ જવા લાગી.

“મેહમુદા તું ક્યાં જાય છે. આ વાત સારી નથી. તે માણસની આવચલગત સારી નથી. મારું માની જ. તેને યોગ્ય હું શોધી આપીશ”

“બસ. બસ. મારે તમારી શિખામણ સાંભળવી નથી.”

રજ્યાએ એક નિશ્વાસ નાંખ્યો. મેહમુદા જતી રહી.

(૨)

દીરસના પાંચ વાગવા આવ્યા છે, રજ્યા મકાનની બહાર ઉભી

ઉભી રહ્યા કરેછે. ને નિશ્વાસો ઉપર નિશ્વાસો નાંખેછે. ને ધીમાં ધીમાં કાંધ બેસેછે. અને આણુ બાણુ જીએછે. એટલામાં માસુમ દોડતો દોડતો આવ્યો અને ઘરમા પેસવા લાગ્યો પણ તેને રોકી તે કહેવા લાગી.

“માસુમ ! માસુમ ! તું ક્યાં જાય છે ? ”

તે ઉભી રહી ગયો ને રજ્યા સામાં જોઇ બોલ્યો “દાદી. દાદી. તમે કેમ રડો છો ”

“બેટા બે.....બે.....બેટા. ” કહી ગોઠમાં ઉઠાવી લીધો.”

“ શું મારી માંએ તમોને ગાલો આપી ”

“ ના. ”

“ ત્યારે શા માટે રડોછો ? ”

“ હું તારા માટે રડું છું ”

“ મારા માટે ? ”

“ હા. હા. તારા માટે ? મારું કાગળું કપાઇ જાય છે. હે ખુદા હું શું કરું માસુમ તને આ આફતમાંથી કેવી રીતે બચાવું ? ”

“એમ કંઈ આફત દાદી ”

“હાય ! તે વીચાર કરતાં હું ધ્રુજી જવું છું. હાય મેં તને પ્રાણુની માફક પાલ્યો હતો. નાસ. નાસ. માસુમ નાસ. આ ઘર હવે તારા માટે જલ્દનમછે ”

“ખુદા દાદીમાં તમોને શું થઈ ગયું ? ”

“મારા લાલ હું દીવાની નથી બની. ગાંડી નથી થઇ ગઇ. મેં જમાનો જોએલો છે. હાય હું ! તને મારી આંખનો તારો સમજતી, હતી હવે તારું શું થશે.”

“પણ કાંઈ તો કહો રડો છો કેમ ?” શું મારી માં...માએ તમોને કાઢી મુક્યા અને મુકીને શું જતા રહે.....શો.

“નહિ. મારા કાળજના કંકડા નહિ. હું તને મરતા સુધી નહિ મુકું પણ હવે આ ઘરનો માલેક જુદો છે. હવે અગે પહેલાં જેવી વાત રહી નથી.....”

“શું થયું છે ? ”

“હાય, મારા લાડલા માસુમ ન્યારે હું તારા સ્વરૂપવાન અને કામળ મુખ સામાં જોતું છું, ત્યારે મને એકદમ રડવું આવી જાય છે. હાય હવે તને.....ખાવા...નું પણ મળશે...કે...કેમ !! ”

“શું મારી માતા મારા ઉપર ગુસ્સે છે. તે મને કાઢી મુકશે ? ! !

“ નહિ ” રજયાએ એક નિશ્વાસ ખાતા કહ્યું.

“ તો પછી મને કેમ ખાવાનું નહિ મળે મારી માતા મરીયા થઈ ગઈ ? ”

“ નહિ તારી માતા પાસે ઘણું ધન હતું. ”

“ હતું કે છે. ”

“ હતું. ”

“ હવે શું થઈ ગયું. ”

“ તે ધન સંતાઈ ગયું. તે ધન આકાશમાં ચઢી ગયું. હાય ! જે ધન તારા ખાપે પાછ પાછ કરી એકઠું કયું હતું તે મક્તમાં લુટાઈ ગયું. મારા માસુમ હવે હું શું કરું ? ”

“ ચોરી ક્યારે થઈ ? ”

“ ચોરી તો થઈ નથી. ”

“ ત્યારે મારી માં તો સમાલત છે. ”

“ હા, પણ તારા માટે તે મરી ગઈ. ”

“ મરી ગઈ ! હાથ ! માતા માતા આ ગરીબ માસુમને કોને સોંપ્યો, મને...લાડ કોણું કર...શે ? પ્રેમથી...કોણ બોલા...વશે ? માં. માં. ”

“ મારા બાલ તું ના રડ, તારી માતા જીવે છે, પણ તારા માટે મરી ગઈ, ”

“ શું કાંઈ જતી રહી ? ”

“ નહિ ઉપર છે. ”

“ત્યારે તો હું જાવું છું, મારી માતાને જોવી છે ”

“હા ખુશીથી જ મારા લાલ પણ જરા થોભી જ, ”

“ કારણ, ?”

“ હું કહું તે સાંભળ. ”

“ અરે ! મારી માતાને કાંઈ થઈ ગયું છે, અને દાદીમાં તમે! મારાથી સંતાડો છો. ”

“ નહિ પુત્ર તારી માતાને કાંઈ થયું નથી. ”

“ત્યારે કેમ જવા દેતા નથી”

“ હું દીવાનું છું. જા. મારા માસુમ જા. ”

“તમે પણ ચાલો. ”

“હું નહિ આવું”

“ કારણ ?”

“ તારો બાપ મને રડતી જોઈ ગુસ્સે થશે. ”

“ કોણ મારો બાપ ? મારો બાપ તો મરી ગયો. ”

“હા તારો ભલો બાપ મરી ગયો, પણ તારી માતાએ બીજો બાપ ઉત્પન્ન કર્યો છે. ”

“તે કેવી રીતે ? શું તે મારા બાપ જેવો તે બાપ છે ?

“મારા માસુમ તું ના સમજ્યો. તારી માતાએ એક ખીજ પુરૂષ સાથે નીકાલ કરી લીધા છે, તે હાલ તારા સ્વર્ગવાસી બાપની જગ્યાએ બેઠો છે.”

“તેને હું કાઢી મુકીશ.”

આટલું બોલતાં તે દોટ કાઢી મેઢા ઉપર ચઢી ગયો. રજ્યાએ તેને રોકવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ તે ફાવી શકી નહિ, તેણે મેઢા સામું જોયું અને એક નિશ્વાસ નાંખ્યો.

૩

જ્યારે માસુમ માળીયા ઉપર ગયો ત્યારે બન્ને જણાં એટલે મહેમુદા તથા તેનો નવિન પતિ કે જેનું નામ શેરખાં હતું બન્ને અરસપરસ પ્રેમની વાતો કરી રહ્યા હતા; માસુમ તેમની આવી સ્થિતિ જોઈ થોભી ગયો; ને બારણાની એકજ બાજુ તેમના સામા મૂકની માફક ઉભો રહી ગયો. પોતે આમ ઉભો છે, અને મેહમુદા જેતી નથી તેથી તેના મનમાં એાછું આવ્યું. તેની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં. મુખ લેવાઈ ગયું. એટલામાં માસુમે એક નિશ્વાસ બાધો કે મેહમુદાની નજર પડતાંજ તે બોલી “ અહા ! મારો બાળક કેવો હકો બકો ઉભો છે, આવ માસુમ આવ. ”

માસુમ પોતાની જગ્યાએથી હાલ્યો ચાલ્યો નહિ.

“ નામ માસુમ છે. પણ જુદી જણાય છે ” શેરખાં બોલ્યો.

“ નહિ. મારો માસુમ તે માસુમ છે, ”

“ નહિ ખરી વાત તો એ છે તેના ઉપર કોઈનો દાબ નથી. તે કોઈથી ડરતો નથી. ”

“ હોય બાળક છે. ”

“ હા. હવે હું તેને સીધો કરીશ તમે તો તેને ખરાબજ
બનાવી રહ્યાછો. આઠ વર્ષનો બાળક અને આવી શુદ્ધ. ! !

“ હવે તે તમારો પુત્ર છે. ચાહે તેમ કરો. ”

“એશક તેને સીધો તીર બનાવી દઇશ જુઓને કેવો ઉભો
છે, જાણે પત્થરની મૂર્તિ. જાણે શુવળ નથી.”

“ હવે એક દીવસમાં શું છે ? ”

“ હા, હમણા પહેલો તો દીવસ છે માટે કાંઈ કહેતો
નથી, નહિ તો તેની ચામડી ઉખેડી નાખત આટલી પણ શુદ્ધ, કે
બોલાવે તો પણ આવે નહિ. ખરી રીતે તમારા લાડ તથા પ્રેમે તેને
ખરાબ કરી નાંખ્યો છે, આવો સ્વરૂપવાન બાળક ને આવા
લક્ષણ ! ”

“ શું કહું મારાથી તો કસાઈ નથી થવાતું. ”

“ કસાઈ થવાનું કોણ કહેછે, પણ બાળકને માથે ચઢાવવો
જોઈએ નહિ. જો મા બાપનો પ્રેમ હોય તો બાળકને સાફ ખવડાવો
સારા લુગડાં પહેરાવો, પણ મસ્તીખોર ના બનાવવો જોઈએ, હમણા
તો દીક છે. પણ આગળ જતાં બારે પડે છે. ”

“ હાય ! માસુમ આમ કેમ થઇ ગયો. આગળકેમ નથી આવતો. ”
માતાને પણ બાળકને વાંક જણાયો.

“ ચાલો જવા દો માથું ના પકાવો. નહિ બોલાવો તો હમણા
સીધો થઇ જશે. ”

“ હાં. રજીયા ક્યાં ગઈ. ” મેહમુદા બોલી, ને તેને હાંક મારી
રજીયા આંસું લુછતી લુછતી આવી.

“ રજીયા રડે છે કેમ ? ” મેહમુદાએ કહ્યું.

“ પોતાના ભાગ્યને ” શેરખાંએ ધિક્કાર બતાવતાં કહ્યું.

“ પાપી તારૂં મુખ કાળું થાય, ને તું નાસ પામે તેથી રડી
મુદા પાસે દુઆ માંગુ છું ” રજયા મનમાં બોલી.

“ મનમાં શું બડબડે છે ? ” શેરખાંચે ગુસ્સામાં કહ્યું.

“ રજયા શું આ સમય રડવાનો છે ? દિલગીર થવાનો છે
તમારી આવી ચાલથી મારી સર્વે ખુશી કુળમાં મળી જાય છે. ”

“ આગળ દેખાશે ” પાછી રજયા મનમાં બોલી.

“ રજયા. રજયા. ઘરમાંથી મીઠાઇ કાઢી મારા માસુમને આપે. ”
મેહમુદા બોલી.

“ મારો માસુમ “ મેહમુદાના મુખમાંથી સાંભળતાં માસુમના
દિલ ઉપર જાદુઈ અસર થઈ. તે પોક પાડીને રડી પડ્યો. મેહમુદા
ઢોડી તેને ઉપાડી લીધો, પણ તે રડતો છાનો રહ્યો નહિ જેમ જેમ
મેહમુદા તેને મનાવતી તેમ તેમ તે વધુ ને વધુ રડવા લાગ્યો. “તે
આંખોમાંથી આંસુની ધારા વહી રહી હતી તે ક્રાંદ પણ પ્રકારે બંધ
થઈ જ નહિ. છેવટે માંસુમ ત્યાં સુધી રડ્યો કે મેહમુદાના બોલામાં
રડતો રડતો ઉઠી ગયો. મીઠાઇ રજયાના હાથમાંજ રહી.

(૪)

આ બનાવને કેટલો સમય થઈ ગયો છે. મેહમુદાને હવે માલમ
પડી ગયું છે કે તે એક જીલમી અને નહારા માણસના પંજમાં સપ-
ડાઈ ગઈ છે. તે બાલ્ય રૂપે તો માણસ જણાય છે; પરંતુ આંતરિક
રીતે શેતાનને પણ ટક્કર ખવડાવે તેવો છે, અને પૈસા જોવાથી તેની
આંખ ફાટી ગઈ છે તે દારૂ પ્રહેલમાં તો પીતો હતો પણ હવે તો હદ
ઉપરાંત દારૂ પીવા માંડ્યો છે. દરેક રાત્રે તે દારૂ પીને બાર બાર વાગે
આવે છે. ગમે તેમ લવે છે, અને સમજાવવા જતાં મેહમુદાના શરીર
ઉપર ધનામ તરીકે માર પડે છે. મેહમુદા પોતોની આવી સ્થિતિ ઉપર

ધણી દીલગીર થાય છે. અને છુપી છુપી રડ્યા કરે છે. જો શેરખાં મેહમુદાને રડતી જોઇ જાય છે તો ખીચારી ઉપર આફત વુટી પડે, પણ હવે શું કરે !

“ વણાયું યંત્રે સુતર પછી પાછું શું કંતાએ ? ”

માસુમ તો શેરખાંને જોઇને ધ્રુજી જાય છે. તે જ્યાં સુધી ધરમાં હોય છે ત્યાં સુધી તે ખીચારો માસુમ આમ તેમ સંતાયા કરે છે. શેરખાં પણ માસુમને આંખના પાટ સમાન ગણતો હતો, અને કોઇ પણ રીતે તેને ધરમાંથી કાઢવા માંગતો હતો. રજ્યા માસુમની તરફેણ કરતી હતી તેથી તેનો પણ દુશ્મન બની ગયો હતો. રજ્યાને તો તે ધરમાંથી કઢાવી શક્યો પણ માસુમને તે દુર કરી શક્યો નહિ.

પૈસા હાથમાં આવતાં શેરખાં કોઇપણ પ્રકારનો ધંધો કરતો નહિ માત્ર રંડીબાજી તથા કલાલખાનામાં પડ્યો રહેતો હતો અને જ્યારે પૈસા ખુટી જતા તો મેહમુદાની કમખખતી થતી.

કાલે બકરી ઇંદ હોવાથી શેરખાંને પૈસાની શીકર પડી હતી કારણ ઇંદના દહાડે તે પોતાના લફંગા મિત્રોમાં પોતાનો દાખ તથા ગૃહસ્થપણું બતાવવા વિચાર રાખતો હતો પણ પાસે એક લાલ પાઇ પણ નોહતી કારણ કલાલખાનામાં આજે તેણે સર્વે ખીસાના પૈસા આપી ખુબ દાર પીધો હતો. રાત્રિના બાર વાગવા આવ્યા છે. શેરખાં આમતેમ અથડાતો તથા ગમે તેમ બોલતો ધર બળી જતો હતો.

મેહમુદાને તાવ લાગ્યું પડ્યો હતો, અને દીવસે દીવસે શરીર અશક્ત થવા લાગ્યું હતું આજ તે જરા શાન્તિથી ઉઘી છે. શેરખાંએ આવી બારણું ખખડાવ્યું, પણ કોઈ જવાબ મળ્યો નહિ આથી તેણે બહારથી ગમે તેમ બોલવા માંડ્યું, તેથી માસુમ જાગી ગયો તેણે પોતાની માતા સામાં જોયું તો તે ઉઘતી હતી. બહાર

પરખાં તુફાન મચાવી રહ્યા હતા તેથી ધ્રુજતો ધ્રુજતો ખારણું ઉઘાડવા ગયો. તેણે ખારણું ઉઘાડ્યું કે “હરામી સાંભળતો નથી.” ડહી માસુમને લપડ લગાવી દીધી. માસુમ “ઓ માં માં મરી... ગયો” કહેતાં ધમ કરતો પડી ગયો.

“છાનો મર.”

ખીચારો માસુમ સાંભળતાંજ પોતાનું મુખ બે હાથે દબાવી પડી રહ્યો.

આ ગડબડ થતાં મેહમુદા જાગી ગઇ. તેણે માસુમના રડવાનો અવાજ સાંભળી લીધો હતો. તે ગભરાઇ ગઇ ને શેરખાં જેવો આવ્યો કે તે બોલી.

“મારો માસુમ ક્યાં છે?”

“આવે છે.”

“મેં મારા માસુમના રડવાનો અવાજ સાંભળ્યો છે.”

“સાંભળ્યો હશે. ચલાવ. બસ ઉઠાવ.”

• “આ તમો શું બોલો છો.”

“હા. હા. કાલે ઇદ છે. અડા હા હા હા. કાલે ખુબ દાર ઉડાવીશ. બસ બોબે બોબે પીશ. મિત્રોને પાછશ. અહાહા. કેવી મઝા. કેવો આનંદ.”

“હાય ? હાય ? તમો ઉંઘી જાઓ. હે ખુદા.”

“ઉંઘી જાઓ. નહિ નહિ. મારે રૂપીઆ જોઈએ. હાલ મારી પાસે લાલ પાછ નથી અને સવારે ઇદ છે. બસ લાવ એકદમ સો રૂપીઆ લાવ નહિ તો તારું ગળું દબાવી દઇશ.”

આ સાંભળતાં મેહમુદા ધ્રુજી ગઇ ને વાત ટાળવાના કારણે બોલી “સવાર તો થવા દો.”

“સાઈ” કહેતાંજ તે પલંગ ઉપર પડી ગયો ને લવારો કરતાં કરતાં ઊંઘી ગયો. તેને ઊંઘી ગએલો જોઈ માસુમ ધીમાં ધીમાં પોતાની માતા પાસે આવ્યો. મેહમુદાએ તેને જોયો કે બોલી ઉઠી “મારા માસુમ ! લાલ ક્યાં હતો. ?”

“મા. મારી બહાલી.....માં” કહેતાં તેના ગલે વલગી પડ્યો. ને ધીમાં ધીમાં શેરખાંતી બીકના મારે રડવા લાગ્યો. મેહમુદા પળું તેને વલગી પડી અને ઘણા લાંબા સમય સુધી બંને જણાં રડતા રહ્યા. રડવાથી દીલનો ભાર જરા ઓછો થયો તેથી મહેમુદા બોલી.

“મારા માસુમ તું કેમ રડે છે.”

“માતા માતા તમારા વગર માઈ કોઈ નથી.”

હા. મારા માસુમ.....”

“અને તમારી હાલત બગડતી જાય છે”

“તેથી”

“તેથી શું ? તમારા વગર મને કોઈ ખાવાનું પણ નહિ આપે”
માતા તમારી—”

“તને મારી આટલી કેમ ચિન્તા છે.

“જો તમેને કંઈ થઈ ગયું તો હું માસુમ છું, તે સત્ય રીતે માસુમ થઈ જઈશ તમે.....ન...હી હો તો દર દર ધક્કા ખાતો ફરીશ. કોઈ પાસે ઉભો.....નહિ...રેલવા દે. શેરખાં તો મને...મને કુતરાની માફક ધક્કા મારી કાઢી મુકશે.”

“હાય ! ખુદા.....” માત્ર મેહમુદા બોલવા પામી. તેના હૃદયમાં માસુમના શબ્દો તીરની માફક ભોંકાતા હતા. તેનું હૃદય બરાબ આવ્યું. તેની આંખમાંથી આંસુની ધારા વહેવા લાગી. તે સાથે તેને પહેલાનો સમય યાદ આવવા લાગ્યો. આથી તો તે હસકા ખાઈ

ખાઈને રડવા લાગી. માસુમ પોતાના માતાની આવી હાલત જોઈ તે ચણુ મલરાઈ ગયો ને “માતા તમેને શું થઈ ગયું” કહી વધગી પડ્યો. બન્ને ચોંધાર આંસુડે પાછા રડવા લાગ્યા.

આવી રીતે રાત્રીના ચાર વાગી પાંચ વાગવાની તૈયારી થવા લાગી હતી. કે શેરખાંની આંખ ઉઘડી ગઈ. તેણે મા દીકરાને રડતાં જોઈ લીધા. કે એકદમ પલંગમાંથી ઉછલી “હરામી રડે છે” બોલતાંજ માસુમનો હાથ પકડી મેહમુદાથી છોડાવી એક બોલ લખાવી દીધી: માસુમેં એક ચીસ પાડી. સખરની પણુ હદ હોય છે. હવે મેહમુદાથી સખર થઈ નહિ. તેનું હૃદય ફાટી ગયું. તેણે કળ-કળતા અવાજે કહ્યું.

“મસ કરો. ખસ કરો. જીલમની હદ હોય છે. મારા માસુમને વગર વાંકે ના મારો. મારા પાપે તેને દુઃખી ના કરો. જીઓ! તમારા દુઃખે તે કેવો લેવાઈ ગયો છે. તમારા જીલમમાં.....તે ફસાઈ પડ્યો છે. પૈસાદાર હોવા છતાં.....ગરીબ બની ગયો છે.”

“તેના બાગ્ય.”

“નહિ. નહિ. મારા માસુમેં કેઈ પાપના કર્મો કર્યા નથી તે નિર્દોષ છે.”

“તો હું દોષિત છું.?”

“નહિ. તમે એકલા નહિ. આપણુ બન્ને તેમાં વધુ ભાગે તમે.”

“હું”

“અક્ષયત.”

“વિચારીને બોલ.”

“એમાં વિચારવાનું શું છે. સત્યવાત કહેવાની છે. તમેએ મારા દશ હજાર રૂપીઆ રંડીયાજી ને કલાલખાનામાં ખરબાદ કર્યા છે. તે નાણાનો માસુમ માલિક હતો. તે હતભાગીણીએ તમેને આપી..... હાય !! તેને.....મારા માસુમને.....ગરીબ બનાવી દીધો. મારી કાલત ખરાબ કરી નાંખી છે. હવે મને જીવવાની આશા નથી. હું મરતી જઈ છું ને મારા ગરીબ.....માસુમને મારતી જઈ છું.”

“જાઓ તમે બન્ને જહન્નમમાં. ચાલ હમણા ને હમણાં બસે રૂપીઆ લાવ.”

“શરમાવો. શરમાવો. પુરૂષ થઇ સ્ત્રી પાસે માંગો છો.”

લુચ્ચી મારી સામી બોલે છે.” તારા પહેલાના ઘરડા પતિને છેતરવા પામી તેમ મને નહિ છેતરે સમજ.”

“શું ?”

“શું ? તારો મરનાર પતિ વૃદ્ધનો હતો. તો પછી આ બાળક જે માસુમ નામે છે તે ક્યાંથી લાવી. તે દરામનો છે.”

“મારા શિયલ ઉપર ડાઘ ના લગાડો. ખુદને જવાબ આપવો પડશે.”

“લેતી જા. તે પહેલાં તને જવાબ આપી દઉ” એટલું બોલી એક લાડી હાથમાં લઇ મેહમુદને બે ત્રણ લગાવી દીધી, મેહમુદ જમીન ઉપર આલોટવા લાગી. પોતાની માતાને માર પડતી જોઇ માસુમ એકદમ શેરખાં ઉપર કુદી પડ્યો અને તેના ખભામાં એક બચકું બધું. આથી મેહમુદને મુકી બીચારા માસુમને ઉચકી સામી બીતમાં દઇ માર્યો. આથી બીમાર મેહમુદ તેને વચગી પડી.

“લેતી જા છીનાલ” બોલતાંજ શેરખાંએ તેને પણ ઉચકી પટકી મારી. અશક્ત મેહમુદ પછડાઇ. તેનું મથું લોઢાના પલંગના

પાખા સાથે અથડાયું. માથું ફાટી ગયું. મેહમુદા બેબાન થઇ ગઇ. આ સમયનો લાલ લઇ દાફીઆ શેરખાંએ મેહમુદાના એક હળ-રના દાગીના ઉતારી લીધા ને લુગડા બદલી પસાર થઇ ગયો.

શેરખાંને ગએ થોડો સમય થયો હશે કે માસુમ શુદ્ધિમાં આવ્યો અને “મારી માને બચાવો. માતા...તમો ક્યાં છો” બોલ્યો, પણ કે.ઇ મહેદે પણ ના આવ્યો. તેમ તેની માતા પણ બોલી નહિ. આથી માસુમ બેઠો થઇ ગયો ને આજી બાજી જોવા લાગ્યો. તો પોતાની માતાને ચતીપાટ પડેલી જોઇ તે ગભરાઇ ગયો. તે તેની પાસે દોડી ગયો. ત્યારે તેની માતાના મસ્તકમાંથી લોહી વહી રહ્યું હતું. તે મસ્ત આગળ બેસી ગયો, રડી પડ્યો.

“માતા, મા...તા, આ...લોહી કેવું? તમો કેમ બોલતા...નથી.. જીવો. જીવો. તમારો...માસુમ...તમારી આગળ બેઠો છે, તમોને બોલાવે છે... તમો કેમ બોલતા નથી. શું?...તમો...મા...રા ઉપર ગુસ્સે થઇ...ગયા. શું...મારા...રડવા...ઉપર...તમોને દયા નથી. હાથા!.. માતા માતા માફ...શું થશે. હું ક્યાં જઇશ. મને પ્રેમથી કોણ... બોલાવશે, મને...મને...પાસે પણ ઉભો નહિ...રાખે.....’

માસુમ મેહમુદાના ધા ઉપર હાથ મુકી તેને દબાવવા લાગ્યો કે વખતે લોહી બંધ થઇ જાય, પણ લોહી બંધ થયું નહિ. તેના હાથ લોહીથી ખરડાયા તેથી તે પેહરનથી લુછવા લાગ્યો. અને તેહાથેથી ધા આગળ હાથ મુકી મુકી દબાવવા લાગ્યો. વચમાં વચમાં તે રડતાં રડતાં મેહમુદાને બોલાવતો હતો. અને પોક પાડી પાડીને રડતો હતો. માસુમના હૃદય ભેદક રૂદનથી ગમે તેવાનું દિલ પીગળી જાય તેમ હતું. બહાર લોકો સાંભળતાં હતાં, તો પણ શેરખાંના ખરાબ સ્વભાવના કારણે કોઇ અંદર જવાની હીમત કરતો નોહતો, પણ

જ્યારે માંસુમ વધારે વધારે રડવા લાગ્યો. ત્યારે બે પુરૂષો હિમત કરી અંદર આવ્યા. અને મેહમુદની આવી હાલત જોઈ તેમના કહેવાથી આડોશી-પાડોશી દોડી આવ્યા ને તેની સારવાર કરવા લાગ્યા.

છેવટે મેહમુદ શુદ્ધિમાં આવી કે “મારા માસુમને બચાવો કાંઈ દોડો દોડો.....”

“માતા હું આ રહ્યો” બોલતાંજ પાછો માસુમ મેહમુદને વલગી પડ્યો. આથી સવે હાજર રહેનાર રડી પડ્યા.

• “બેટા મારા ગરીબ માસુમ તને ક્યાં વાગ્યું છે”

“માતા માતા. મને કાંઈ વાગ્યું નથી આપને.....”

“હા. હા. પા.....પા.....પાણી.”

એક સ્ત્રીએ તેને પાણી પાડ્યું. મેહમુદએ ચારે બાજુ જોયું. તો સર્વે સ્ત્રીઓ તેના જોવામાં આવી તેથી તે ઉદ્દેશી બોલવા લાગી.

બહેનો. હવે...હું જીવી...શકું. તેવી આશા.....નથી. મેં કાંઈનું.....ક...હું. મા.....ન્યુ...નહિ. મારી વડીલ...દાઢએ... મને સમજા.....વવામાં કસર નોહતી કરી. પણ હાય..... હું પૈસાદાર હતી. સુખી...હતી; પરંતુ હાલ હાય !! ખુદા.....હું લુટાઈ ગઈ. હું મરૂં છું ને મારા ગરીબ.....માસુમને...મારતી બળિં છું. મારા લાલ. મારા બેટા...માસુમ. મને માફ કર. મેં પાપણીએ.....તાઈ સત્યાનાશ.....વા...લી નાંખ્યું છે. મેં માતા થઈ.....હાય ! હાય ! ગઝબ કર્યો ! હે ખુદા મને.....માફ.....કરજે. મેં આવો...!...વિચાર સરખો...પણ કર્યો. નો હતો. માસુમ તું ક્યાં છે ?

“માતા...હું આ રહ્યો” રડતાં રડતાં કહ્યું.

“તું રડે છે”

“ના. માં.”

હાય ! મેંજ તને રડતો કર્યો. હાય ! તાઈ શું થશે. માસુમ મારા ગરીબ માસુમ આજ ધદના દહાડે. મોહરમ કેવા !

આવું બોલતાં મેહમુદનો શ્વાસ રૂંધાવવા લાગ્યો. તેણે પોતાના બન્ને હાથ ઉઠાવી કઠોરી જોડ્યા અને સર્વેની સામાં જોયું. સર્વેની આંખમાંથી આંસુ નીકળી પડ્યા. એવામાં પાછળથી એક સ્ત્રી માર્ગ કરતી કરતી ઉતાવળી અંદર દાખલ થઈ અને “બેટા માસુમ” કહી તેને ઉપાડી લીધો.

“કોણ દાદી રજ્યા.”

“હા. મારા ગરીબ માસુમ.”

દાદી. મારી મા.....રી.....માતાને બચાવો. હાથ નહવે મને પ્રેમથી કો.....ણ બોલાવશે.....દાદી. જુવો મા.....રી... માતા...તમોને બેલા...વે છે.”

રજ્યા તેની પાસે ગઈ. આ વખતે પણ તેણે હાથ જોડેલા હતા. તે રજ્યા સામાં નમાવ્યા, અને પોતાની સર્વે શક્તિ એકઠી કરી. તે બોલી. “મા...રા...ગરી...બ મા...સુ...મની સં..... સંભાળ રા...ખજો.”

“દીકરી મેહમુદ કલમો પઢ”

“મારો મા.....સુમ.”

“તું ના ધભરા. તેના સંબંધી શીકર ના કર. હું તેનો જુમ્મો મારા માથે લાઉં છું”

“મુદા.....ત...મા...રૂં...બહુ...કરે.

મેહમુદાએ ધશારો કર્યો તેથી માસુમ ને તેની પાસે લઈ ગયા. માસુમ તેની પાસે બેસી ગયો. અનુભવી રજ્યા ચેતી ગઈ. તે બોલી. “બેટા માસુમ તારી માતા તને છેલ્લીવારનો પ્રેમ કરવા માંગે છે. તારું મુખ તેના મુખ આગળ લઈ જા.” માસુમે તેમ કયું. મેહમુદાએ એક ચુંમની લીધી અને તે સાથે તેના પ્રાણ પરલોકે સિધાવી ગયા. અરે ! હાય ! બકરી ઈદના દહાડે ખીચારા માસુમની માતાની કુરબાની થઈ ગઈ. અને માસુમની ઇદ ! ! ! મહોરમમાં બહલાઈ ગઈ.

એકજ ભૂલ.

સંધ્યા સમય થવા છતાં એક યુવક જેને હમણા સુંઘનો દોરો પણ પુટયો નથી. પોતાના મુસલ શહેરમાં આવેલા મકાનની અગાસી ઉપર કંઈ ચિન્તામાં પડી ગયો હોય તેમ લાગે છે. જાણે કોઈ ભારે ચિન્તા તેના મગજમાં ધુસી ન ગઈ હોય તેમ તેનું મસ્તક નમ્યું તે નમ્યું હ્યું થયુંજ નહિ. તે પોતાનું મસ્તક ઉંચું કરશે કે કેમ તેના માટે શંકા હતી. નમેલા મસ્તકે તે નિશ્વાસો નાંખતો હતો, તેણે પોતાનો ગુલાબી હોઠ દાંતમાં દબાવ્યો હતો. દબાવના કારણે તેમાં વધુ ગુલાબી લાલાસ મલતો રંગ આવી ગયો હતો. આમ કેટલી વાર ચિન્તામાં નમેલા મસ્તકે તે નિશ્વાસો નાંખ્યા પછી “હે ખુદા હું શું કરું?” આટલું કહેતાં તેણે પોતાનું મસ્તક ઉંચું કરી આકાશ સામાં જોયું. આ વખતે પણ તેણે એક નિશ્વાસ નાંખ્યો. ઉભો થઈ ગયો અને કાંઈ ગણુગણુવા લાગ્યો; પરંતુ વધુ વિચાર આવતાં તે નીચે મુજબ બોલવા લાગ્યો.

“હાય ! આ શું ? લોકો શું કહે છે ! હાય ! આ અપમાન... ખુદા આના કરતાં તો મૃત્યુ ઉત્તમ. હું કોને કહું અને કયાં જાઉં? પુછાય પણ કોને ? અને કહેવાય પણ કેવી રીતે ? હે ખુદા આ પ્રશ્નનો તોડ લાવવાને કાંઈ સાધન હશે અરે હાય ! તે શી રીતે મનાય.”

“ત્યારે શું લોકો ખોટું બોલતા હશે. એમનું મેં શું બગાડ્યું છે ? કાંઈ નહિ. તો પછી આમ કેમ. હાય ! હાય ! હું કંઈના ન રહ્યો. મેં તેને આના સંબંધ ધણી વાર પુછ્યું પણ અરે ! દરેક વખતે તે મારા પ્રશ્નના જવાબમાં કાંઈ પણ સંતોષકારક ખુલાસો જણાવી

શકી નહિ. નહિ. તેણે તેમ કયું નહિ. દરેક વખતે મારા પ્રશ્નને તેણે ઉડાવી દીધો છે; આમ શા માટે ? શું લોકો કહે છે, તે વાત સત્ય હશે ? ના ન. તેમતો નાજ હોય શકે, શું કાંઈ સોનું કથીર થઈ શકે છે.

“અસ, અસ, હવે મારા માટે મુસલ શહેર બન્ને ખીજાઓને સ્વર્ગ સમાન હોય પણ મારા માટે તો નર્ક સમાન છે. હું હવે મુસલમાં નહિ રહું ગમે ત્યાં ચાલ્યો જઈશ. મારા ભાગ્ય લક્ષ્ જશે ત્યાં જતો રહીશ.”

“ક્યાં જતો રહીશ પુત્ર”

“કોણ માતા ! તમે અત્રે ક્યાંથી ?”

“ખાવાનો સમય થયો પણ તું આવ્યો નહિ માટે હું તને બોલાવવા આવી. પણ મારા લાલ જાકર તું ક્યાં જતો રહીશ !”

“માતા !”

“કેમ શું છે ?”

“હું ક્યાંએ જતો રહીશ મારા ભાગ્ય જ્યાં દોરશે ત્યાં જઈશ ! પણ મુસલમાં નહિ રહું. “તે મારા માટે નર્ક સમાન છે.”,

“કારણ ?”

“તે મને ના પુછો, તે વાત યાદ : આવતાં મારા હૃદયના કંકડા થઈ જાય છે. માતા, માતા. અસ મને ના પુછો.” તમારા કારણે મારા આ લાલ થયા છે. તમારા કારણે મારે મુસલ મુકવું છે.”

“મારા કારણે મુસલ મુકવાનું કારણ ?”

“હા, માતા હા. હવે હું કોઈને મુખ દેખાડવા લાયક પણ નથી.”

“કારણ ?”

“ માતા, જુઓ. સાંભળો આજ પ્રશ્ન મેં ઘણી વાર તમારી આગળ મૂક્યો છે. આજે તેજ પ્રશ્ન તમારા આગળ મુકું છું. તમારે આજે આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવોજ પડશે, ખતાવો મારા પિતા કોણ છે ? ” બોલતાં તે માતા સામે તાકીને જોઈ રહ્યો.

“ એટા જાકર તે પ્રશ્ન હું જાણી જોઈને ઉઠાવતી હતી; પરંતુ મારા લાલ તું અરબસ્તાનના શરીફ ખાનદાનનો પુત્ર છે—

“ હું ! ”

“ હા. અને હાશમી વંશમાં છે. ”

“ મારા પિતાનું નામ ”

“ અબદુલ્લાહ બીન મુહમ્મદ ”

“ તે અહીં શી રીતે આવ્યા ? ”

“ તો પુત્ર સાંભળ, તેઓ બની ઉમૈયાની બીકથી નાસતા ફરતા હતા, તેઓ કેટલાક દીવસ મુસલમાં આવી સંતાયા હતા. તેમણે મારી સાથે નીકાલ કર્યો, પરંતુ તમારા પેદા થતા પહેલાં તેમને મુસલ મુકવાની ફરજ આવી પડી. ત્યાર પછી તેમના તરફથી કોઈ પ્રકારના પણ સમાચાર આવ્યા નથી. કાંઈ પ-તો લાગ્યો નથી કે ક્યાં ગયા. ”

“ જગતમાં તમારી આ વાતને કોણ માનશે માતા. ”

“ તે માટે તો હું તને કહેતી નોહતી. ”

“ તમારી પાસે આની કાંઈ સંબેતી છે ? ”

“ હા છે. જતી વખતે તેઓ મને પેતાના હાથે એક પત્ર લખી આપતા ગયા છે, અને કહ્યું હતું કે જ્યારે તમે સાંભલો કે હાશમી વંશમાં ખિલાફત આવી છે, ત્યારે આ પત્ર ખસિકા ઉપર મોકલી દેજો ”

“ તે ક્યાં છે ? ”

“તે બતાવું” આટલું કહેતું જાફરની માતા ઘણી ઝડપથી ચાલી ગઇ અને તરત એક નાની પેટી લઇને આવી. તેને ઉઘાડી તેમાંથી એ રેશમી રૂમાલમાં વીટેલો પત્ર કાઢી જાફરના હાથમાં મુક્યો. જાફર તેને ખ્યાન પુર્વક વાંચવા લાગ્યો. આ વખતે જાફરની માતાની આંખમાંથી આંસુ વહી રહ્યા હતા, તે રડી રહી હતી, જ્યારે તે વાંચી રહ્યો ત્યાર પછી બોલ્યો. “માતા તમે સાચા છો. પવિત્ર ડો. લોકો જુકા છે.” તેની માતા કાંઈ બોલી નહિ આથી જાફરે માતાના મુખ સામાં જોયું ને પ્રશ્ન કર્યો “શું તું રડે છે. ?”

• “હા મારા લાલ.” કહેતાંજ તે જાફરને વજગી પડી ને મુખ ફાડ રડવા લાગી. જાફર પણ રડી પડ્યો. છેવટે ઉભરો શાન્ન થયો જાફરના માતા બોલી “બેટા, જા. જા. તને ભાગ્ય લઈ જાય ત્યાં જા, મુસલ તારા માટે નર્ક છે,”

“હા મા. તમે સત્ય કહો છો ”

“તો પુત્ર કાલે જાજે.”

(૨)

જાફરને તેની માતાએ કેળવણી આપવામાં કસર રાખી ન હતી; આથી તે જ્યાં જશે ત્યાં પગ પેસારો કરી શકશે એવી તેની માતાની માન્યતા નહી, ટુંકમાં તે જુગઢાદ શરીર ગયો, અને તે પોતાની વિધાના પ્રતાપે સરકારી નોકરીમાં અબુઝૈયુબ મીરમુન્સીના હાથ નીચે જગ્યા પણ મેળવવા પામ્યો. તેના અક્ષર બહાંજ સારા હતા, આથી એક દીવસે મનસુર ને કાંઈ લખાવવાની આવ્યશક્તિ પડી તેથી અબુઝૈયુબને કહેનગવ્યું કે કોઈ સારા અક્ષરવાલા માણસને મારી પાસે મોકલો, આથી અબુઝૈયુબ જાફરની હોંશિયારી તથા સુંદર અક્ષરના કારણે તેને પોતાની સાથે લઈ મનસુરની શેવામાં હાજર થયો.

જાફર એક સ્વરૂપવાન યુવાન હતો, તેની મુખાકૃતિ મનમોહક હતી તે સાથે તેની રંગોમાં હાસ્યમી ખુન હતું. તેનું મુખ જોતાં કુદરતી રીતે મનસુરનું દિલ તેના તરફ લોભાયું. એક ગુપ્ત શક્તિ એ બન્ને ઉપર પોતાનો પ્રભાવ નાંખ્યો, આથી મનસુરે તેને પુછ્યું “તમારું નામ શું ?

“જાફર” જાફરે બાણી નમ્રતાથી કહ્યું.

“ક્યાંના વતની છો.”

“મુસલમાનો.”

ત્યાર પછી મનસુરે જે લખવાનું હતું તે લખાવ્યું, તેનું લખાણ મનસુરને ઘણું પસંદ પડ્યું. આથી જ્યારે જ્યારે ખસીફાની જરૂર પડતી ત્યારે જાફરનેજ એલાવવામાં આવતો.

હવે મનસુરની મમતા કુદરતી રીતે ધીમાં ધીમાં વધવા લાગી હતી. એકદીવસે મનસુરે પુછ્યું “હાં તમોએ તમારા પિતાનું નામ નહિ જણાવ્યું ? તમો ક્યાં વંશના પુત્ર છો. ?

“અમીરુલ્લ મોમેનીન; મેં મારા પિતાની સુરત પણ જોઈ નથી. કે તે કેવા હતા. ત્યાર પછી જાફરે પોતાની માતાએ કહ્યું હતું તે કહી સંભાળાવ્યું તે સર્વે વારદાત સાંભરી મનસુરે સ્વરૂપવાન યુવાન જાફરને માથાથી પગ શુધી નિહાળ્યો, દિલમાં ધણેક ઉમંગે આવ્યો. અને મનમાં આવ્યું કે પોતાના પુત્રને છાતીએ લગાવી લે; પણ શાહ મહતાએ રોક્યો, તેણે પોતાના દિલને મનાવ્યો રોક્યો, અને કહ્યું, “હવે તો હાસ્યમી વંશની સત્તા જામી ગઈ, તમારી માતાએ તે પત્ર તેના માલિકને પોદચાડ્યો ?

“નહિ મારી માતાએ વિચાર્યું કે તેમને મુલકો જીવતા તથા

રાજ્યના અટપટા કામોમાં એટલી નવરાસ ક્યાંને હશે કે આવા નજવા કામો પ્રત્યે લક્ષ આપે.”

“પરંતુ તમારી માતાએ પોતાના પતિની ઇચ્છા તો પૂર્ણ કરવી હતી.”

“તેણે તેમ કર્યું નથી. અમીર-હુસેનની”

“ત્યારે તમે તે પત્ર તમારી માતા પાસેથી મંગાવી લો. હું જો કહેશે તો તમારા પિતા જ્યાં હશે ત્યાં તે પત્ર પહોંચાડી આપીશ.”

“સારું હું ઘેર જઈ કોઈ માણસને મુસલ મોકલી મંગાવી લઈશ.”

“સારું ત્યારે જાઓ પણ જલ્દી મંગાવજો,” જાફરે દકારમાં જવાબ આપી સલામ કરી ચાલ્યો ગયો.

જાફર ઘેર જઈ પોતાના એક માણસને મોકલી પોતાની માતા પાસેથી તે પત્ર મંગાવી લીધો અને જ્યારે અમીર-હુસેનની પોતે યાદ કરે ત્યારે આપવાનો વિચાર કરી પોતાની પાસે રાખી મુક્યો.

(૩)

મનસુરની કૃપા તથા મહેરબાની જાફર ઉપર દીવસે દીવસે વધતી જતી હતી. તેના વગર કોઈની પાસેથી તે કામ લેતો નહિ. જેટલા જેટલા ફરમાનો જારી થતાં તે જાફરનાજ હાથે રવાના થતાં હતાં. અર્થાત તે ખલીફનો જમણો હાથ બની ગયો હતો. આથી કેટલીવાર ખલીફના કામમાં સલાહ પણ આપતો હતો; અર્થ પોતું બતાવતો. આવી રીતે થોડા સમયમાં કેટલાક વજીરો પણ નકામાં પડી ગયા. રાજ્યનો સર્વ કારોબાર હવે જાફરના હાથેજ થતો હતો.

જાફરની આવા પ્રકારની ઉન્નતિ જોઈ કેટલાક ધર્મખોરો

બળવા લાગ્યા, મીર મુન્સી તો બળીને કાયસો થઈ જતો હતો; તેને સાલતું એ હતું કે નકામો થઈ ગયો હતો, તેને મનસુર કોઈ પણ પ્રસંગે બોલાવતો નહિ. જેમ જેમ દીવસ જતા હતા તેમ તેમ મીર મીન્સી અબુઅબુબની ઇર્ષા વધતી જતી હતી. તે કોઈ પણ રીતે જાફરને ઉખાડી નાંખવા માંગતો હતો.

એક દીવસે અમીરલ્લમોમેનીને જાફરને બોલાવી કહ્યું “તમે તમારી માતા પાસેથી પત્ર મંગાવ્યો ?”

“હા નામદાર”

“ક્યાં છે”

“હા. આ રહ્યો, હાજર છે.” કેહતાં તે પત્ર તેણે પોતાના ખીસામાંથી કાઢી મનસુર આગળ મુક્યો. પત્ર જોતાંજ મનસુરની હાલત બદલાઈ ગઈ. તેના હૃદયના ધપકાર વધવા લાગ્યા. તેના મુખ ઉપર લાલાશ આવી ગઈ. લાલો જાફર મનસુરના મુખ સામાં જોતો પણ કોંઈ સમજી શકતો નોહતો. મનસુરને સર્વે વાત યાદ આવી ગઈ. તેની આંખમાંથી લ્ષના આંસુના બે છુંદ સરી પડી, મનમાં આવ્યું કે તેને છાતી સાથે લગાવી લે; પણ બીજીવાર છાતી કઠણ કરી આ વાત ઉપર મનને મનાવી લીધું કે આમ આની સાથે જાહેર થતાં તેની માતા આવતાં જાહેર થવામાં વધુ આનંદ મળશે.

આ સમયે મનસુરના મનમાં વિચાર ઉદભવ્યો કે “અહા ! તે સમય કે દેખાવ કેવો ઉત્તમ થશે કે જ્યારે તે બન્ને મને એકી સાથે મળશે. તે(જાફરની માં) પોતાના વીખુટા પડેલા પતિથી મળશે. પુત્ર પોતાના પિતાના ગલે લાગશે. અહા ! જ્યારે તેઓ બન્ને મને જ્યારે એક જબરો બાદશાહ અને ખરીફો જોશે, તે વખતે તેમના અંતઃકરણમાં કેવા પ્રકારનો આનંદ થશે કેવો સુંદર દેખાવ બનશે !” આટલા વિચારો ઉદભવતાં મનસુરે

પોતાના હૃદયને પત્થરનું બનાવી કહ્યું. “ત્યારે તમે તમારી માતાને પણ અહીંયાં બોલાવી લો.”

“તેનું અહિં શું કામ છે. અમીરલમોમેનીન?”

“મારે તેમને બે ત્રણ વાતો પૂછવી છે; ત્યાં પછી જો પતો લાગ્યો તો હું જરૂર તમારા પિતા સાથે મેળવી આપીશ.”

“મારા પિતા ! હાય ! તે ક્યાં હશે? ન હું તેમનું નામ જાણું છું. ના મેં તેમને જોયા છે. મુસલ મારે તેમના કારણે મુકવું પડ્યું છે.”

“તમારા પિતાના કારણે?”

“હા. મારા માલિક.”

“તે કેવી રીતે?”

“આ વાત ના પૂછો. મારા સરદાર! મારા માલિક! આ વાત ના પૂછો. તેના વિચાર થતાં હું ધ્રુજી જાઉં છું. જોકે મને ખાતરી થઇ ગઇ છે કે મારી માતા પાક દામન છે પરંતુ હાય ! મુસલના લોકો મારી પવિત્ર માતાને અપવિત્ર ગણે છે. હું જગતને શું કહું ? સામેની મારી પાસે મોજુદ છે, પણ લોકો તેના ઉપર વિશ્વાસ કેવી રીતે લાવે? હું એકવાર મારા પિતાને જોઇ લઉં કે લોકોને બનાવી આપું કે જુઓ મારો પિતા આ છે, અને આવો છે. મારી છાંદગીનું આટલું સાહસ્ય મળશે તો પછી મૃત્યુ પણ મને ભેટશે તો હું આનંદ સાથે બેટીશ, પણ હાય મારા પિતા ક્યાં !”

આટલું બોલતાં બોલતાં તો જરૂર રટી પડ્યો, પણ મનસુરતું પત્થરનું બનાવેલું હૃદય ના પીગળ્યું. તે પણ શું કરે ? લાવી પ્રત્યજ છે. લખ્યા લેખ મીથ્યા કોણ કરવાર છે. લેખ ઉપર મેખ મારનાર તો કોઇ વિરસાજ હોય છે.

“જલો હું તમોને ખાતરી આપું છું કે તમારી માતા આવતાં તમારા પિતાનો પ-તો લાગી જશે.” મનસુરે કહ્યું.

“આપ ખાતરી પૂર્વક કહો છો?”

“હા.”

“શું ત્યારે તમે મારા પિતાને ઓળખો છો. ખતાવો ખતાવો. મારા પિતા ક્યાં છે?” પોતાના બન્ને હાથ મનસુર સામા નમ્રતા સાથે લાંબા કરી કહ્યું.

“પણ તમારી માતાના આવ્યા વગર સર્વે નકામું છે,”

“ત્યારે હું જ જઈ મારી માતાને તરત બોલાવી લાવું છું.”

“હા. સીધાવો અને જેમ અને તેમ જલ્દી આવશો.”

“સારું. મારા સરદાર દુકમાં, આવ્યો સમજો.”

મનસુર તથા જાહરના અતઃકરણો આનંદમાં નાચી રહ્યા હતા. પણ કેને ખબર છે કે કુદરત શું કરી રહી છે અને શું કરશે? તેનાથી મનુષ્ય અજાણ છે. ખરી રીતે અજાણ રહેવામાં જ આનંદ છે. તેમાં જ લાભ છે.

(૪)

જાહરને ગયાને આજે એક માસ થયો છે પણ તે ગયો તે ગયો પાછો દેખાયો નહિ. મનસુર દરરોજ જાહર તથા તેની માતાની વાટ જોતો પણ તે દરેક વખતે નિરાશ થતો. આખરે તેણે તેની તપાસ માટે મુસલ માણસ મોકલ્યો. તે તેની માતાને મળી આવ્યો પણ જાહરનો કાંઈ પતો લાગ્યો નહિ. જાહરની માતા પોતાના પુત્રના ગુમ થવાની વાત સાંભળી ગભરાઈ ગઈ, અને કેટલા દિવસ પછી તેની ફરીયાદ કરવા ખલીફાના દરબારમાં જઈ દાદ મેળવવા દરવ કરી દરબારમાં હાજર થવા વિચાર કર્યો. તે મુસલ મુકી ખલીફાના દરબારમાં ચાલી.

આ બાબત જાહરનો પતો લગાડવા મનસુરે જાહરને રોકી દીધા હતા, અને તેનો ગમે તેવો પતો મેળવી આપશે તો ભારે ધનામ આપવાની કમીલાત આપી હતી. અર્થાત્ દુક સમયમાં જાહરને સર્વે પ્રકારની તપાસ કરી તેનો રિપોર્ટ મનસુર આગળ મુકવાનો હતો.

જાહરની માતાની વાત જો અત્રેથી શરૂ થાય છે તેના સંબંધી ઐતિહાસિક પુરાવો મારી નજરે ચડ્યો નથી.

મનસુર આ રિપોર્ટ જનસુસના કહેવાથી દરબારમાં લેવાનું નકકી થયું હતું તેથી મનસુરે એક ખાસ દરબાર યોજાવ્યો હતો તેમાં સર્વે અમીર ઉમરાવો હાજર હતા. આખા દરબારમાં શાન્તિ પ્રસરેલી હતી. કે ચોખદારે મનસુરને સલામ કરી કહ્યું “જનસુસ દરબારમાં આવવા રજા માંગે છે સરકાર.”

“જાવો તેનીજ વાટ જોવાય છે. જલ્દી બોલાવી” મનસુરે કહ્યું.

ચોખદાર પળવારમાં જનસુસને બોલાવી પાછો આવ્યો મનસુરે જનસુસને સલામ તથા દરબારી એહકામ બજાવવાની પણ પુરસદના આપતી પ્રશ્ન કર્યો કે “શું તમારી તપાસ પૂર્ણ થઈ ગઈ? અતાવ જાફર ક્યાં છે?”

“નામદાર મારી તપાસ પૂર્ણ થઈ ગઈ, પણ જાફર ક્યાં છે તે હું કેવી રીતે કહું?”

“કેમ?”

“જાફરનું ખુન?”

“શું જાફરનું ખુન કરવામાં આવ્યું છે! કોણે ખુન કર્યું? અતાવ. અતાવ. તેનો બદલો લેવા આ તલવાર તૈયાર છે” બોલતાં જ મનસુર ઉઘાડી તલવાર લઈ ઉભો થઈ ગયો. તેટલામાં દરબારની બહાર એક હુદય ભેદક રફન થતું જણાયું આથી મનસુરે પ્રશ્ન કર્યો “આ કોણ રહે છે?”

“નામદાર કોઈ સ્ત્રી છે અને ઇન્સાફ મેળવવા આવી છે” ચોખદારે તપાસ કરી કહ્યું.

“આ ખાસ દરબારમાં શા માટે દોડી આવી છે” મનસુરે કહ્યું

“જેનું સર્વશ્વ ભુટી લેવામાં આવ્યું હોય તેની દાદ મેળવવા.” રફન કરનાર સ્ત્રીતો રજા વગર દરબારમાં ધસી આવી અને મનસુરના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપ્યો.

“તું કોણ છે?”

“તે હું પછી કહીશ, પણ શું તેમોજ બલીકતુલ મુસ્લેમીન છે. તેમોજ આ ઉત્તમ પદને દીવાવનાર છે?”

“પણ છે શું? કહેવાનું શું છે?”

“ખતાવો મારો જાફર ક્યાં છે?”

“લાલ તેનીજ તપાસ ચાલે છે” આટલું કહેતાં મનસુરે છુપી પોલિસના અમલદારને ઉદ્દેશી કહ્યું, બોલો જાફરનું જાનુન કેવી રીતે થયું?”

“નામદાર આપના મીર મુન્શી અબુ ઐયુબ મુરયાની તેના ઉપર હસદ કરતો હતો તેનું કારણ એ કે આપ નામદારની તેના ઉપર દીવસે દીવસે વધુ રહેરખાતી હતી હતી અને આથી મીર મુન્શીની મહનતા ઘણીજ ધટી ગઈ હતી. જ્યારે મીર મુન્શીનું કાંઈ ચાલ્યું નહિ ત્યારે તે જાફરનો શત્રુ અને જાનનો ખાસો થઈ ગયો. તે ત્યાં સુધી કે જ્યારે તે આપની રજા લઈ પોતાના દેશ જતો હતો, ત્યારે માર્ગમાં માન મોકલી મીર મુન્શીએ મરાવી નાંખ્યો.”

“શું” મારો મીર મુન્શી આવું કરે? નહિ. કદાપિ નહિ.” મનસુરે તાબુન થઈ કહ્યું.

“હા. હજુર હું નિર્દોષ છું. આમાં દગો છે.” મીર મુન્શીએ હાથ જોડી ઉભા થઈ કહ્યું

“ત્યારે આ ચીટ્ટી કોની છે? પોલિસ અમલદારે ખતાવી.

“આતો મીર મુન્શીની લખેલી જણાય છે” મનસુરે કહ્યું

“એટલુંજ નહિ પણ નામદાર જાન કરવાને પણ મેં કેદ કરી અહીં લાજર રાખ્યો છે.”

“શું” ખરેખર મારી જીંદગીની કમાઈ, મારો લાલ માર્યોજ ગયો” કહેતાંજ આવનાર જાફરની માતા બેહોશ થઈ પડી ગઈ.

ટુંકામાં તપાસ ચાલી મીર મુન્શીના સામાં એવી સાબેતીઓ આવીને પડી હતી કે તે પોતાનો ગુનોહ સંતાડી શક્યો નહિ, તેને લાગ્યું કે હવે હું પકડાઈ ગયો છું. તેથી તેણે માફી મેળવવા કહ્યું નામદાર મારા પર દયા, રહેમ.—”

“ચુપ નીમક હકામ દગાખાઝ ઝલિમ ! તારા ઉપર મારાં ઘણાં ઉપકારો હતા ને છે. મેં તને ઈઝઝત આપી. સત્તા આપી. તારા વિશ્વાસ કર્યો, તને ગરીબથી અમીર બનાવ્યો, અને આ સર્વે ઉપકારોનો બદલો એ મળ્યો કે તેં મારા હોવનહાર પુત્ર મારા દિલના કકડાના, મારા પુત્રના ગ્રાણુ લંધા. ખાસ માઈજ ધર બાળી નાંખ્યું ! અફમોસ ! હું આનો ગમે તેટલો ભયંકર બદલો લઈશ પણ માઈ હૃદય શાન્ત થશે નહિ. તેં જે બ્રહ્મરને મારી નાંખ્યો તે મારો પુત્ર અને તે ઘણો વ્હાલો પુત્ર હતો.”

“અમીરલ મોમેનિન મને ખબર નોહતી કે તે આપના પુત્ર હતા. મારા ઉપર દયા લાવો.”

“પરંતુ હે ! નીમકહરામ તારા લોહીથી ખરડાયલા હાથે મારા દિલમાં એવી આગ લગાવી દીધી છે કે તારી કતલ વગર તે હોલવાય તેમ નથી.” આમ કહેતાંજ હુકમ કર્યો કે “તેનું મસ્તક કાપી નાખો.”

હુકમનીજ વાર હતી. તે દયા દયા પોકારતોજ રહ્યો ને જલ્લાદે તેનું મસ્તક ધડથી જુદું કરી નાંખ્યું. આ વાક્ય વાચતાં જેટલો સમય જાય તેના કરતાં ઓછા સમયમાં આ દેખાવ ખતી ગયો. તેના મૃત્યુ પછી તેના સર્વે ભાઈ ભત્રીજાઓને કેદ કરી લેવામાં આવ્યા, અને તેના ઘરખાર, માલ મિલકત વગેરે જપ્ત કરી લેવામાં આવ્યા.

અહા ! મનસુરની એક ભૂલે તેના પુત્રનો ભોગ લીધો, અથવા બાદશાહની કૃપા તેજ શત્રુ બની.

મનસુરે બ્રહ્મરની માતાને સમજાવવામાં બાકી રાખ્યું નહિ. પણ તેનું મન ના માન્યું. જેનો એકનો એક પુત્ર આમ મર્યો જાય, તેને શાન્તિ શી રીતે વળે? ખુદા કેાઇ પણ માતાને પુત્રનો વિયોગ ના દેખાડે. આ પ્રસંગ ઘણો ભયંકર છે, સમય જતાં એક સાથે હજીમળીને રહ્યા, પણ બ્રહ્મરની યાદ ભુલાતી જોહતી.

તરૂણીના તરંગ કીવા ચિતોડનું સૌંદર્ય

ના સંબંધમાં
મળેલા અભિપ્રાયો.

૧

“તરૂણીના તરંગ” મી. જ્ઞાનવાનું પહેલવહેલું વાર્તિક પુસ્તક છે. જે હાલમાંજ બહાર પાડવામાં આવ્યું છે. તેઓ હવે પછી એ પ્રવૃત્તિ એકધારી હાથ ધરવાના છે આ પુસ્તકમાં સમ્રાટ ઔરંગઝેબના સમયમાંની ચિતોડની યુદ્ધ-ઘટનાને લઈ વાર્તાનું ગુચ્છ ગુંથવામાં આવ્યું છે, જેમાં રાજપુતો અને શિવાજીને લગતા પ્રસંગોએ સમાધિ જાય છે.”

“ આ વાર્તાને ૩૮ પ્રકરણોમાં વહેંચી નાંખી લગભગ ૩૦૦ પાનાનું વાંચન આપવામાં આવ્યું છે. ભાષા સાદી, શુદ્ધ અને સરળ છે. તેની શલી વાંચકોનો એકધારો રસ જાગવી રાખે છે. મુસ્લિમ ગુજરાતી સાહિત્યમાં મૌલિક ઐતિહાસિક વાર્તા લખવાનો આ પ્રયોગ પ્રથમ તબક્કોનો છે, અને તેમાં મી. જ્ઞાનવા જે વિન્ય મેળવ્યો છે તે તેઓમાં સર્વથા યોગ્ય છે. અત્યાર અગાઉ એવી ઐતિહાસિક વાર્તાઓ ઉર્દુ વાર્તાના ભાષાંતર રૂપેજ મુસ્લિમ વર્ગ મેળવી શકતો હતો. મૌલિક સર્જનનો રવાદ વાંચકવર્ગની લાંબા સમયથી જે ઇચ્છા હતી તે તેથી પુરી પડી છે એમ કહીએ તો કાંઈપણ અતિશયોક્તિ નથી. મુસ્લિમ વાંચક સમુહમાં તે ઉત્સાહ સાથે વંચાશે. મુસ્લિમ સાહિત્ય વીલાસી શ્રીમંતો અને સંસ્થાઓ તેનો ઘટતો ટેકો આપી મી. જ્ઞાનવાના સાહસને ભવિષ્યમાં પ્રગતીનો માર્ગ કરી આપશે એવી આશા રાખવી વ્યર્થ જશે નહીં.”

“આ વાર્તાની ખાસ આકર્ષક વસ્તુ તેની પ્રસ્તાવના છે. તેમાં વિદ્વતાથી મુસ્લિમ રાજકાળ વિશે જે આક્ષેપો કેટલાક વિદ્યમાન અને ખાસ કરી હિન્દુઓ તરફથી કરવામાં આવે છે, તેને શિષ્ટતાથી ઉત્તર આપેલો છે, અને વાંચકવર્ગને અભ્યાસ માટે એક ક્ષેત્ર તેઓ ખુલ્લું કરે છે. યુરોપીયન ઇતિહાસકારો ધર્મ, રાજ્યના સ્વાર્થ, જોષ્ઠતા સાધનની ખામી અથવા ખીજા કારણોએ પોતાની વિશિષ્ટ દ્રષ્ટિથી હિંદના ઇતીહાસ પ્રત્યે કલમ ચલાવી છે તેથી કેટલા અનર્થો થવા પામ્યા છે. હિંદી જનસમાજમાં કેટલાક ખોટા વિચારોનો પ્રચાર થવાને તેથી ટેકો મળ્યો છે. અલગત આટલું છતાં કેટલાક યુરોપીયન ઇતિહાસકારોએ સ્વતંત્ર સમાલોચનાને જતી કરી નથી, તેમજ વસ્તુસ્થિતિનું ખરું દર્શન તેમાંથી કેટલેક અંશે મેળવી શકાય છે. આ બંને દ્રષ્ટિબિંદુ સમયમાં હિન્દુઓ પર અત્યાચાર થયો છે એવી બંને પ્રજાને લડાવી મારવાની વસ્તુસ્થિતિ જળ તેથી ખુલ્લી પડી જાય છે. આ ઘોખાના લીધેજ કેટલાક હિંદુભાઈઓને મુસ્લિમો વિરુદ્ધ ઉશ્કેરણી ફેલાવવાનું કારણ મળ્યું છે. મી. ઠકકુરનું વાર્તા સાહિત્ય તે પૈકીનું ગણી લઈએ તો કાંઈ ખોટું કહેવાય નહીં, કારણ તેમની શૈલી ભાષા અને વક્ષણે હિંદુ-મુસ્લિમ પ્રજામાં ઝેરવેર વધારવાનું જ કામ કર્યું છે. મુસ્લિમોને તેથી ઉજ્જેરણીનું વ્યાજખી કારણ મળ્યું છે, એ જોઈ શકાય છે. “તરણીના તરંગમાં”માં તે પદ્ધતિને “ટીટ ફાર ટેટ”ની નીતિથી કાર્ય લેવાયલું જોવામાં આવે છે. મી. ઠકકુરના સાહિત્યના જવાબ નરીકે તેને ગણીએ તો અલગત તે વ્યાજખી કહેવાય. છેવટમાં મી. ખાનવાને આ સાહસ માટે ધન્યવાદ આપી તેઓ કોમની સાત્વિક સેવા બજાવવામાં ફળીજીત થાઓ એવી દુઆ ગુજરી શું.”

“તંત્રી: ધી ઈસ્માઈલી?”

“ મુગલ સલ્તનતના મશહુર બાદશાહ ઔરંગઝેબના સમયની સંશોધિત ઐતિહાસિક રસિક નોવેલ છે. ઔરંગઝેબના જેટલા ઇતિહાસો પ્રત્યેક ભાષામાં જોવામાં આવશે એટલા બીજા કોઈ બાદશાહના ભાગ્યેજ જોવામાં આવશે. કારણ ? કારણ સ્પષ્ટ અને ચોકખું છે કે ઔરંગઝેબ ઇસ્લામ મઝહબનો પામદ હતો. શરીયત પ્રમાણે ચાલનારો હતો. આ ઇસ્લામની ચૂસ્તતા વિધર્મીઓને સાબી ઉઠી અને તેના પરિણામે ઔરંગઝેબને બની શકે એટલા પ્રયત્ને વગોવવામાં કયાસ રાખી નહિ. આ ઇર્ષાભરી વલણે ત્યાં સુધી પોતાની સત્તા જમાવી કે શાળા-પાઠશાળાઓમાં ખોટો ઇતિહાસ શીખાવા લાગ્યો.

“ સર્વે બાદશાહોમાં તેજસ્વી, કર્તવ્ય નિષ્ઠ, ઇન્સાફી, ઇમાન-દાર હોય તો તે ઔરંગઝેબ હતો, આવા બાદશાહને ધર્મ ધર્મિષ્ઠ હોવાથી બનાવટી તહોમતોથી ગેર કામે સારી પેઠે નવાજ્યો છે, આ તહોમતોનો યથાચિત જવાબ આપવા આ વાર્તામાં પ્રયત્ન થયો છે અને તે કેટલેક અંશે સફળ પણ થયો છે મી. બાનવાનો આ પહેલો પ્રયાસ છે છતાં ભાષા સુંદર, સાદી અને સાફ છે. સિલસિલો મનોરંજક અને શૈલી આકર્ષક છે. અમો ઇચ્છાએ છીએ કે તેઓ ઐતિહાસિક જૂઠાણાં દ્વારા ફેલાવવામાં આવેલી અને આવતી મુસ્લિમો વિરુદ્ધની ગેર સમજૂતિ આવા ઇતિહાસ રચી દૂર કરશે અને જન-સમાજ પણ ઉત્તેજન આપી તેમના ઉત્સાહમાં વધારો કરી પોતાનું કર્તવ્ય પૂર્ણ કરશે.”

ત્રી : મેમણ દ્વારક

“ શહેનશાહ ઔરંગઝેબને બદનામ કરવાને ગુજરાતી ભાષામાં ઘણી નોવેલો લખાઈ છે, અને એ બધી હિંદુ મુસલમાનોમાં ગેર

વેર વધારવા માટેજ લખાઇ છે: એવો ખાનવાનો અભિપ્રાય છે. તેથી ઔરંગઝેબ શહેનશાહની સાચી પીછાન આપવા માટે તેમણે આ નોવેલ લખી છે.”

“ઔરંગઝેબ વિષે તવારિખનવેશોમાં મતભેદ છે, પણ એ પાક-દિલ આદમી હતો એ વાત તો એનો દુશ્મન પણ મંજુર રાખશે. એની રાજનીતિથી મોગલ સલ્તનતનો અંત આવ્યો એમ ઘણા માને છે, અને એની કુટિલ રાજનીતિની નિંદા કરે છે. એ ગમે તેમ હોય પણ ગુજરાત તો ઔરંગઝેબનું ઋણી છે. અને એ હકિકત ખાનવા સાહેબે પોતાની પ્રસ્તાવનામાં કેમ ન લખી એ તાજબી છે. શહેનશાહ ઔરંગઝેબનો જન્મ દાહોદમાં થયો હતો, તેથી તેણે ગુજરાતના સુખાને સીકારસ કરી હતી કે ગુજરાતની પ્રગ્નને-હિંદુ અને મુસ્લીમ તમામને રંજીડીશ તો મારી ખફી તારું નિકંદન કાઢશે, અમે પોતે ઔરંગઝેબ બાદશાહને રાજકારણપટુ શહેનશાહ માનીએ છીએ. એ ચુસ્ત મુસ્લીમ હતો. માત્ર ૧૮ મા પ્રકરણની વસ્તુ જરા વિવેકપૂર્વક લખાઇ હોત તો આ નોવેલને અમે આવ-કારદાયક લેખત. લેખકનો સંગઠનીઆઓ તરફનો વિરોધ કેરકેર દેખાય છે, અને હિંદુઓના સંગઠનો વારંવાર નિષ્ફળ ગયા છે એ આ નોવેલનો પ્રધાન સૂર છે.”

“ તંત્રી: સૌપ્તમિત્ર ”

૪

“હિંદુ અને વિદેશી ઇતિહાસકારોએ મોગલ વંશના બાદશાહો ઉપર જે જે દુષ્ટ આલેખો કરી ન્યાયપ્રિય અને પ્રજાપાલક બાદશાહ અવરંગઝેબને જગતની દ્રીષ્ટિમાં હલકો ચીતર્યો છે! તે ના રદીયારપે આ પુસ્તકને ગણીશું તો તે અસ્થાને નહીજ કહેવાય. અવરંગઝેબના રાજ્યઅમલ તથા તેના ખેટા સુકતાત મદમુદની કારકી રતીનો સચોટ પુરાવો આ પુસ્તકમાં તેના લેખક: રજુ કર્યો છે.

રાજદ્વારી તેમજ ગઘ્તીહાસિક ઘટનાઓ સાથે રજપુત રમણીઓના મુશ્કેલીમ શાહઝાદાઓ સાથેના પ્રેમ, પ્રેમ, માટે ભોગવવી પડતી આપતિઓ, અને એજ પ્રેમ માટે ધર્મોદ્ધ માનવીઓ હઠીલાઈના કારણે કેવા છુરા પરિણામ આવવા પામે છે, તેને સુંદર ચિતાર કરવામાં શ્રી. જ્ઞાનવાએ ભારે જોહમત ઉઠાવેલી જણાય છે. શ્રી. જ્ઞાનવાનો આ પ્રથમ પ્રયાસ છતાં તેમની હિંમત અને સાહસ માટે અમે તેમને ધન્યવાદ આપીએ છીએ.

“ તંત્રી: ખીલાફત ”

૫

“અવરંગઝેબના સમયના ઐતિહાસિક જનાવોને એમાં સંગ્રહિત કરવામાં આવ્યા છે. અનેક નવલોમાં અવરંગઝેબને કાળો ચિતરવાનાં પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યા છે. તેના સપ્રમાણ પ્રત્યુત્તર રૂપ આ પુસ્તક છે. અવરંગઝેબની કારકિર્દી સાથે તેના પુત્ર સુલ્તાન મહમદની જવાંમદીનો અચ્છો ચિતાર એ પુસ્તકમાં રજુ કર્યો છે. અહિંરજહાં, કમ લાહેવી મહમૂદે એક ખીજના પ્રેમ માટે કેવો કેવો આત્મ-ભોગ આપ્યો અને કેવાં કેવાં સંકટો સહન કર્યાં, તેનું વર્ણન તથા ભૂત પૂર્વનાં અનેક સંગઠનોની નિષ્ફળતાઓ સાખીત કરી છે. લેખકે વીરસ સાથે શંગારનું સાઈ મિશ્રણ કરી કયાંક કયાંક કશ્શુ રસની છાંટી વાંચક આલમને મુગ્ધ કરવાનો સફળ પ્રયત્ન કર્યો છે. શ્રી. ‘જ્ઞાનવા’ નો આ પ્રથમ પ્રયત્ન છે છતાં સફળતામાં અગ્નેડ છે. ઠંકકરસાઇ નિતી સામે મોરસો માંડનાર આ એકજાઈ-સ્લામી લેખક છે. એમની મુસ્લિમ ગૌરવ ગ્રંથમાળાને ઉન્તેજન આપવું. ૩૦૦ પાનાનું એ દળદર પુસ્તક માટે દોઢ રૂપિયો વધુ પડતો નહિજ કહેવાય.”

“ તંત્રી: સાદિક ”

જાહેર ખખર

નહાવા માટે પવિત્ર સુગંધીદાર સાબુ જોઈતો હોય,
અળાઈઓ, દરેક પ્રકારની ખુજલીનો નાશ કરવો હોય,
ચામડીને સુંવાળીને મુલાયમ બનાવવી હોય,
તમારા વાળ રેશમ જેવા સુંવાળા બનાવવા હોય,
તમારા ખરી પડતા વાળો બચાવવા હોય,
સુંદરીની શોભા વાળ તે ટકાવી રાખવા હોય,

તો

ગુલઝાર ટોઈલેટ સાપ

વાપરો.

કારણ ?

તેની ઉત્તમતા માટે ઘણાં અભિપ્રાયો મળેલા છે.

જથાજથના ભાવ માટે પ્રાઈલીસ્ટ મંગાવો.

એમ. યુ. ઇન્ડિયાલ.

ચાંદલાઓલ-અમદાવાદ.

આંખ એ અમુલ્ય રત્ન છે.

માટે તેને સંભાળવા

ગુલઝાર નેત્રિખિંદુ [રજસ્ટર્ડ]

વાપરે

કારણ—ગમે તેવી આંખ આવી હોય, પણ તે એકજ દિવસમાં આરામ અર્પે છે.

કારણ—આંખમાં ગમે તે કારણે દુખાવો થતો હોય, પણ એકજવાર ઉપયોગ કરવાથી ચમત્કારી અસર કરે છે.

કારણ—ગરમીના કારણે લાય બળે, પાણી નીકળે તેનો તો આ અટલ શત્રુ છે.

કારણ—ક્રોધો, છારી, આંખ વગેરે રોગો માટે અજોડ સાબીત થયું છે.

માટે તમો આજેજ ઓર્ડર આપી ખાતરી કરો.

આની ઉત્તમતા માટે ઘણાં સર્ટિફિકેટો મળેલાં છે.

એમ. યુ. ઇસ્માઇલ.

ચાંદલાઓળ-અમદાવાદ.

તમારા લાભાર્થે

કોઈ પણ પ્રકારના પુસ્તકો અને ગ્રંથોના
પ્રત્યેક પ્રાપ્તિ બુક ડીપોમાં પુલ્કતા નહિ. તમારું
તેજ કોઈક આપણા ગમે તે બંધર સાબળ થઈ;
તે ખાતરી લાખાય. તમારો મુજબનો, જે
આપણે વિદી વગેરે જેક બાવળા પુસ્તકો પુરા
બુક સ્વચ્છતા સમાવવા જે બુક બુક કોઈક
સરો હા. તે બંધર પાસે નહિ. એ બંધરો
તમારો જામ હ. હામાં કોઈક બંધર
બંધરો બાવળા હા.

તમારો

બાવળા બુક ડીપો

કાલુકા : કોટ તરીક

અમદાવાદ

